יחידה 4:

מחמוד השני באסתאנבול — מודרניזציה מול אופוזיציה, בתנאי מגננה

כתב: פרופ' חגי ארליך

כותב היחידה: פרופ׳ חגי ארליך

השתתפו בכתיבה: דובי בן־עמי; חוה גולדין־בקר; דרור זאבי

יועץ: פרופ׳ יהושע פורת

צוות הקורס:

ראש הצוות: פרופ׳ חגי ארליך
חברי הצוות: דובי בן־עמי; חוה גולדין־בקר; הדסה וורטמן; דרור זאבי; עמיחי ישראלי
עריכה והבאה לדפוס: עמיחי ישראלי
התקנה: אדי זילצר; צבי שטיינר
גרפיקה: רותי אפלברג
עטיפה: איבונה בר־עם
צילום: יורם וינברג
סדר מחשב: אורי פרג׳

מסת״ב — ISBN-965-302-338-1

בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, קלאוזנר 16, רמת־אביב, ת״ד 39328, תל־אביב 61 392.
Everyman's University, 16 Klausner St., Ramat-Aviv, P.O.Box 39328, Tel-Aviv, 61 392. Printed in Israel.

סודר בסדר־מחשב של האוניברסיטה הפתוחה.

תוכן העניינים

יעדי הלימוד

בתום לימודיך ביחידה זו אנו מצפים ממך שתוכל:

- להכיר את מפעלי הריפורמות של מחמוד השני, על מימדי ההצלחה ומימדי הכישלון שלהן.
- לעמוד על הסיבות לעריכת הריפורמות, ועל הסיבות להתפתחותן ולתוצאותיהן.
- להבין את מצבה המדיני של האימפריה העת׳מאנית בימי מחמוד השני, הן בעימותה עם מעצמות המערב ובמחוזותיה האירופיים, והן בעימותה עם גורמים מבית — ובראשם מֻחמד עלי.
- לעמוד על הסיבות והמהלכים של ההתנגשות המכרעת בין מחמוד השני למחמד עלי, ועל השלכותיה לגבי המשך ההיסטוריה של האזור כולו.

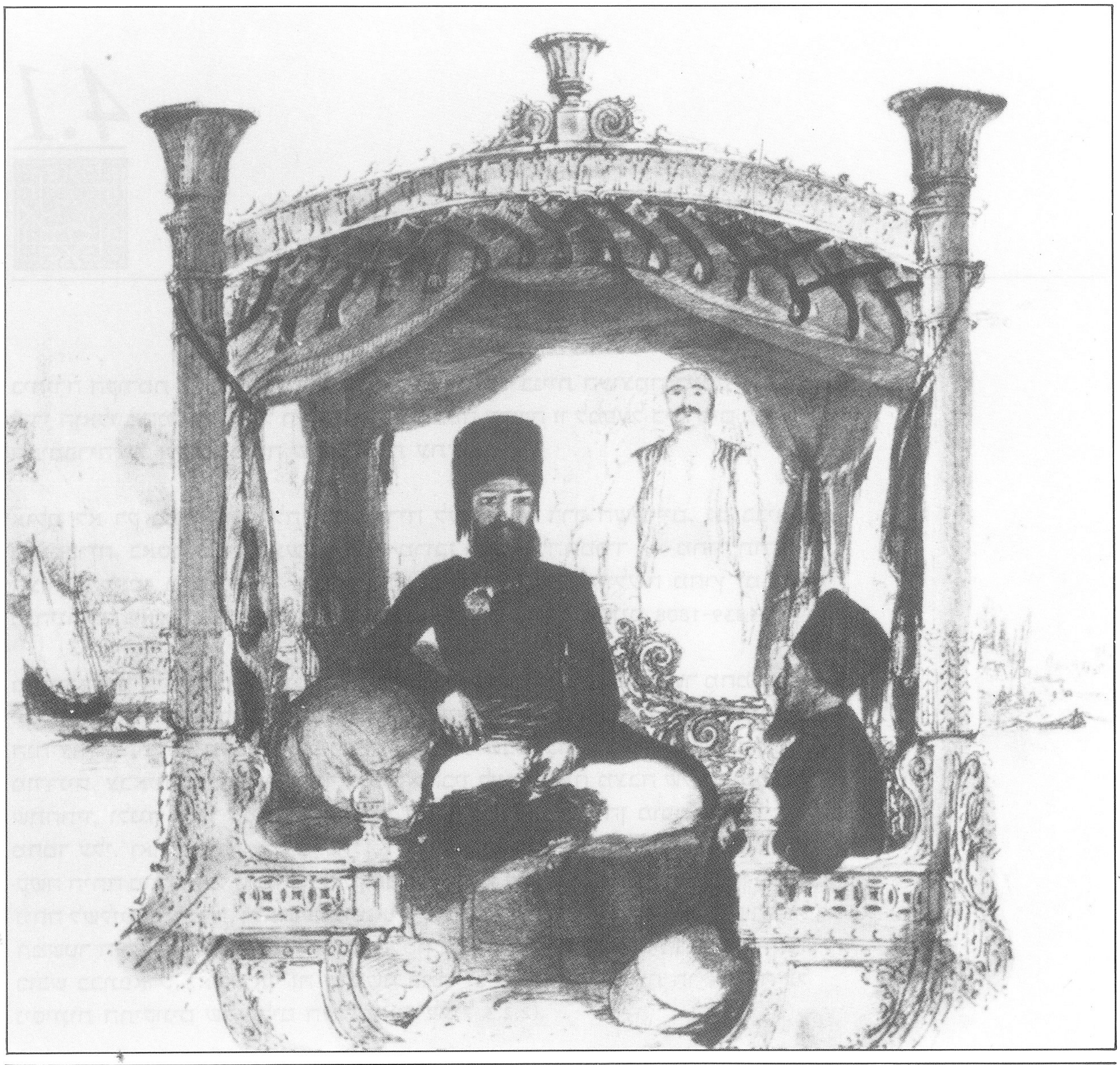
הסלטאן מחמוד השני (משמאל) בחברת הוֶזיר הגדול שלו (מימין) והכח׳יא בֵּי, הוזיר האחראי על ענייני הפנים. מתוך ספרו של הגנראל וייגאן.

4.1 מבוא

ביחידה הקודמת למדנו על מפעל המודרניזציה ועל בניית העוצמה בעמק הנילוס בידי **הוָאלי** מֻחמד עלי, ועל תירגומה של עוצמה חדשה זו למִפעל כיבושים ברחבי האימפריה על חשבון כוחה של שושלת עֻת'מאן.

אולם לא רק במצרים החלה ההיסטוריה לעלות על דרך השינויים. גם בבירת האימפריה, באִסתאנבּוּל, נעשה מאמץ מרוכז ודומה להתמודד — מתוך תודעת הצורך הקיומי בתמורה — עם הבעייתיות של נחיתות וחולשה מחוץ ומבית. מנהיגו של מאמץ זה היה הסֻלטאן מחמוד השני, ששלט בשנים 1839-1808.

מחמוד השני היה אדם, שהצטיין בתכונותיו וביכולתו לא פחות מאשר מֻחמד עלי — בן־דורו, נתינו ויריבו הגדול ממצרים — והיטיב לא פחות מן האחרון להבין את הנחיצות בתוכנית מקפת לריפורמות, תוכנית שבמרכזה הרצון להשיג עוצמה מודרנית, צבאית בעיקרה. מחמוד היטיב להבין לעומקו את מצבה של האימפריה שתחתיו, ולנגד עיניו עמדו הן תקדימו של סֶלים השלישי והן מופת מִפעלוֹ של מחמד עלי. ואולם, כפי שנלמד להלן, דרכו של שליט האימפריה להשגת מטרה זו קשה היתה מדרכו של נתינו שבעמק הנילוס. בעוד שמחמד עלי עלה לשלטון בארץ נוחה לשליטה מרכזית, ולאחר שבונפארט עשה בה את מחציתה של מלאכת חיסול המשטר הישן — הנה מחמוד עלה לשלטון באסתאנבול, אשר לא ניתנה בידיו של כובש כבונפארט, ואשר אך זה שימשה במה לניצחונם של כוחות הריאקציה על ניסיונות התיקונים של סלים השלישי (ר' **לעיל** 2.2.3).

איור 91
הסלטאן מחמוד השני

4.2

מחמוד השני כמודרניזטור

תחילה נעסוק בדרכו של מחמוד השני כמודרניזטור. נעשה זאת באמצעות עיון בכמה פרקי קריאה, תוך השוואה מתמדת לפועלו המקביל של מחמד עלי.

◀ קרא תחילה את סיכומו של שמיר, בע"ע 236-338; קרא בטולידאנו, ע"ע 91-98.

לפניך עתה הפרק, העוסק במחמוד השני ובתמורות שהנהיג, מתוך ספרו של ההיסטוריון ברנארד לואיס:[1]

מחמוד השני, המתואר לעתים כפטר הגדול של האימפריה העות'מאנית, נולד בסראי ביולי 1785. לפי סיפור, המוטל בספק, היתה אמו צרפתיה. הוא עצמו ודאי שלא ידע צרפתית, ואף לא כל שפה מערבית אחרת. אביו היה עבד אל־חמיד הראשון, שבתקופת שלטונו נוסדו המדרשות הצבאיות המודרניות הראשונות. בן־דודו, סלים השלישי, השפיע עליו, כפי הנראה, השפעה עמוקה, בפרט בשנה האחרונה לבידוד המשותף,* בין הדחתו של סלים ומותו. חינוכו היה החינוך הרגיל שנתן לנסיך עות'מאני — תורכית ולשונות אסלאמיות קלסיות, דת ומשפטים, שירה והיסטוריה. הוא לא הכיר כלל את המערב ולא היו לו שום דרכי מגע אליו כי אם על־ידי מתווכים, הואיל ולא ידע שום לשון מערבית, ואך מעט ניתן היה להשיג בתרגום תורכי.

* ר' הערך "בידודם המשותף של מחמוד השני וסלים השלישי"

■ השווה בינך לבין עצמך בין דרכו של מחמד עלי לשלטון לבין דרכו של מחמוד השני.

לאחר קצו המר והנמהר של ביראקדאר מוצטפא פחה,* חלפו שמונה־עשרה שנה בטרם יכול הסולטאן לשוב לתכניות הריפורמה הצבאית שלו. אולם שנים אלו לא

* ר' הערך "בירקדאר מצטפא פאשא ועלייתו של הסלטאן מחמוד השני"

1. ברנארד לואיס, **צמיחתה של תורכיה המודרנית** (תרגום עברי), ירושלים 1977, ע"ע 61-85.

עברו עליו בבטלה. משימתו הראשונה היתה המלחמה נגד רוסיה. לאחר שנסתיימה ב־1812 החל בפעולה לחידוש או ביסוס סמכותה של הממשלה המרכזית בפרובינציות, שלרובן היתה מידה ניכרת של אוטונומיה.

נחושה היתה החלטתו של מחמוד השני לדכא את כל הכוחות והפריווילגיות הללו. לפי דעתו, שעמה הסכימו רבים מהמשקיפים המאוחרים, שום התקדמות של ממש לעבר הרפורמה לא היתה אפשרית כל עוד לא בוטלו כל הכוחות שלא נבעו ממנו, ורצונו של הסולטאן היה המקור היחידי של סמכות הן בפרובינציות והן בבירה. הוא נכשל בשני מקומות — במצרים, שבה נאלץ להרשות מעמד אוטונומי להרפתקן צבאי שמינה את עצמו לשליט הארץ ההיא; ובמוריאה, שבה הוכרח להכיר בחֵרותם של היוונים, בעקבות התערבות המעצמות. אולם בשאר חלקי האימפריה, בפרט ברומליה ובאנטוליה, הצליח במידה רבה להתגבר על הפחוֹת המורדים ועל המושלים והנכבדים המקומיים, ולהכניס את הפרובינציות אל תחת שלטונה היעיל של ממשלת אסתאנבול.

דיכוי היניצ׳רים

בשנת 1826, תיכף לאחר כניעת המתקוממים היוונים במצודת מיסולונגי, עודד הדבר את הסולטאן לחדש את תכנית הרפורמה שטיפחו קודמיו, והוא ציווה על הקמת צבא בסגנון חדש, שאימוניו וציודו אירופיים. בעקבות צו מיום 28 למאי 1826 נוסד חיל חדש. הוחלט שחיל היניצ׳רים יוסיף להתקיים, ואולם כל גדוד החונה בבירה יפריש 150 איש לכוח החדש. אף־על־פי שכוח חדש זה היה, בעצם, גלגול חדש של ה״נִזאם״ של סלים השלישי, נזהר הסולטאן שלא להזכיר בצו

איור 92
יניצ׳רים

הקמתו את הרפורמה או את בעלי הרפורמה. אדרבה, הוא תיאר את הכוח החדש בדברי נועם, כחידוש הסדר הצבאי של סולימאן המפואר, דבר שנחשב לפתרון המושלם, מאז ימי קוצ'ו ביי, בעיני כל אלה שביקשו להחיות את כוחה של האימפריה על־ידי חזרה אל מה שהיה נהוג בתקופת זהרה. הסולטאן אף הדגיש שבכוח החדש לא ידריכו נוצרים או זרים, אלא רק קצינים מוסלמיים הבקיאים בשיטות הצבאיות המודרניות. כל זה אושר על־ידי המופתי הראשי והעולמא כמוצדק מבחינת הצרכים הדחופים של מלחמת־הקודש נגד הכופרים, ועל המסמך חתמו קצינים יניצ'ריים בכירים ופקידים אזרחיים, לרבות ראיס אפנדי.

אולם היניצ'רים לא הלכו בתלם, כפי שמחמוד חזה מראש, בלא ספק. ב־15 ביוני, עשרה ימים לאחר החנוכה הרשמית של החיל החדש, הם התמרדו בפעם האחרונה. בהפכם את סירי־המרק בתנועה המסורתית של מרד, התאספו חמשה גדודי יניצ'רים באתמידאני ובמהרה קיבצו אליהם המון משולהב, מוכן ומזומן לחזור על הטבח של 1807. אולם הפעם היה רוב האוכלוסיה נגדם — ומחמוד היה מוכן לקראתם. קצין בכיר מנאמניו, אגא חוסין פחה, הגיע ועמו חיילים ותותחים, וכנגד התותח הכבד היו היניצ'רים חסרי־אונים. בהפגזה שנמשכה חצי־שעה, אל הכיכר המלאה אדם ואל הקסרקטין, הושמדו היניצ'רים וחוסל מוסד בן מאות שנים, שהיה לפנים אימת אירופה, ולאחרונה אימת הסולטאנים ונתיניהם שומרי החוק.* בכרוז שהוצא ב־17 ביוני בוטל חיל היניצ'רים ובמקומו הוקם צבא חדש, שנודע בשם עסכארי מנצורה־י מוחמדיה — החיילים המוחמדיים עטורי הנצחון. אגא חוסין פחה — שהיה לפני־כן בעצמו אגא של יניצ'רים — פקד על הכוח החדש. כעבור חודש פירק הסולטאן את האחוה הדרווישית של הבכתאשים, שהיתה קשורה מאות בשנים קשר בל־ינתק עם חיל היניצ'רים, באמתלה שהם הסיתו למרד כמחאה על השמדת היניצ'רים. בתמיכת המופתי הראשי והעולמא הראשיים הוציא הסולטאן את האחוה אל מחוץ לחוק, החריב את מנזריה, הוציא להורג בפומבי שלושה מראשיה, והגלה את השאר.**

* ר' הערך "פרטים נוספים על השמדת היניצ'רים"

** ר' הערך "המסדר הדרווישי של הבֶּכְּתַאשים והקשר אל הַיֶנִיצֶ'רים"

טבח היניצ'רים, הידוע לרפורמיסטים כ־וקעה־י ח'יריה — המאורע המבשר טוב — השלים את מלאכת ההכנה שאותה החל הסולטאן במבצעיו לחיסול האוטונומיה בפרובינציות. שרי העמקים ונכבדי הפרובינציות היניצ'רים והדרווישים בבירה, כל אלה שהגבילו את כוחו השרירותי של הסולטאן, נמחצו והושמדו. כעת לא נותרה שום קבוצה שתוכל לקרוא תגר על רצון הסולטאן, מתוך עמדות מבוססות של זכויות עתיקות ומקובלות; לא נותר שום כוח מזוין מלבד החיל החדש של הסולטאן — המצויד בתותחים ותותחנים ואינו צריך לחשוש עוד מפני זעמו של אספסוף העיר. אפילו העולמא שומרי החוק הקדוש, באין להם היכולת לפנות אל היניצ'רים או אל ההמון, נחלשו מאד בתפקידם למתן את עריצותו של הסולטאן. הדרך היתה פנויה כעת לאותה ריאורגניזציה קיצונית, שלה חיכה הסולטאן שנים כה רבות.

■ שים לב: כמה שנים נדרשו למחמד עלי כדי לחסל את הממלוכים?

בתקופה שבין השמדת היניצ'רים ב־1826 ומותו ב־1839, פתח מחמוד השני בתכנית גדולה של ריפורמות; הוא הניח בהן את קווי־היסוד שלפיהם המשיכו רפורמיסטים תורכיים מאוחר יותר, במאה התשע־עשרה ובמידה מסוימת במאה העשרים. בכל תחום מתחומי הריפורמה קדם ליצירתו של סדר חדש חיסולו של סדר ישן — וכל החיסולים המוקדמים האלה נתאפשרו הודות להשמדת חיל היניצ'רים, השומר העיקרי לעוצמה הצבאית של הסדר המסורתי.

איור 93
שלושה יניצ׳רים — ציור משנת 1825. ציור זה נעשה שנה לפני טבח היניצ׳רים בידי מחמוד השני.

שאלה 1

מאחזם של הממלוכים במצרים במאה ה־18 היה איתן לא פחות, ואפשר שאיתן היה יותר, ממאחזם של היניצ׳רים באסתאנבול ובאימפריה. ואף־על־פי־כן התקשה מחמוד בחיסול היניצ׳רים יותר משהתקשה מחמד עלי בחיסול הממלוכים. נתח והסבר את התופעה (בכתב; כשלושה עמודים).

רפורמות צבאיות*

כעת, לאחר שסולקו היניצ׳רים, יכול מחמוד להמשיך מהר יותר בתכניותיו לצבא בנוסח חדש, שהקמתו היתה מטרתם העיקרית של קודמיו, אשר מזלם שיחק להם פחות מאשר לו. במקום האגא של יניצ׳רים הוא יצר מִשׂרה חדשה, משׂרת הסֶרעסכֶּר. התואר היה קדום, ונִתן לפנים למפקדים צבאיים. כפי שהשתמש בו מחמוד, ציין התואר קצין ששילב את תפקידי המצביא הראשי ושר המלחמה, עם אחריות מיוחדת לצבא החדש. יתר־על־כן, הוא ירש מהאגא של היניצ׳רים את האחריות בעיר־הבירה לבטחון הציבור, לתפקידי המשטרה, לכיבוי־אש וכדומה. בתקופה של ריכוזיות גוברת ושינויים כפויים, גדלה חשיבותה של המשטרה, והחזקתה והרחבתה של המערכת המשטרתית היו אחד מתפקידיו העיקריים של הסרעסכר. חוסרב פחה, שכיהן כסרעסכר בזמנים שונים בין 1827 ו־1837, הצליח

* ר׳ הערך ״עוד על הריפורמות הצבאיות של מחמוד השני״

במיוחד בתחום זה של עבודתו. ב־1845 הוצאה המשטרה מסמכותו השיפוטית של הסרעסכר והועמדה תחת זאבטיה מושירייתי נפרדת.

על מינויו של ח'סרו — יריבו ושנוא־נפשו של מחמד עלי — כבר למדת לעיל (3.4.2). ואולם שים לב להבדל החשוב, שבין משטרו של מחמוד לזה של הואלי במצרים: מחמד עלי יכול היה לסמוך על בניו ונכדיו, שהיו עושי דברו הנאמנים, ולהפקיד בידיהם אגפים של מפעלו. מחמוד לא יכול היה — בשל המסורת הארוכה, שעליה למדת ביחידה 1 — לסמוך על בני משפחתו.

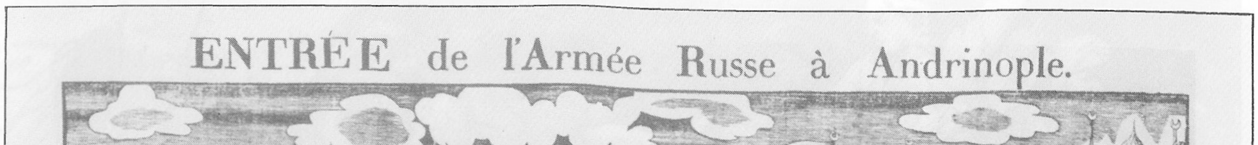

איור 94
ח'סרו פאשא

בקיץ 1826 הוכן ספר תקנות לצבא החדש. הוא נועד לכוח המונה 12,000 איש, שיחנה באסתאנבול, ויחולק לשמונה יחידות. כמו־כן הוצאו פקודות לגיוס חיילים בנוסח־חדש בפרובינציות. על החיילים היה לשרת שתים־עשרה שנה.

כשהושב השלום על כנו, עם חתימת חוזה אדריאנופול ב־1829,* ניתנה לסולטאן שעת־הכושר לעסוק באופן פעיל יותר באימונם וציודם של חייליו, שלהם ציפו עדיין תפקידים רבים באימפריה. החשוב שבאלה היה העימות הממשמש ובא עם מוחמד עלי, הפחה הסורר של מצרים, אשר מאמציו בהחדרת הסגנון המערבי לצבא והצי שלו, שהוכתרו בהצלחה רבה, היו הגורם המדרבן שדחף את מחמוד ושריו באותו הכיוון. בתחרות על תמיכתו ורצונו הטוב של המערב מן ההכרח היה להפגין את יכולתו של הסולטאן להיות מתקדם וליברלי לא פחות מן הפחה הכפוף לו. בקרב על סוריה הכרחי היה להטיל לשדה־המערכה כוחות שהיו מסוגלים לעמוד בכבוד לצד צבאו המודרני של הפחה המצרי.

* ר' הערך "מלחמת 1828-1829 בין רוסיה לעת'מאנים"

איור 95
כיבוש אדירנה בידי הרוסים במלחמה הרוסית־עת'מאנית בשנת 1829. ליתוגרפיה צרפתית בת הזמן.

הכוחות המצריים הצטיינו במערכה נגד המתקוממים היוונים, ושימשו מופת לרפורמה שהצליחה. על־כן הפנה הסולטאן לקאהיר את בקשתו הראשונה לעזרה. בשנת 1826 — בקשה אל הפחה של מצרים לשלוח שנים־עשר מדריכים מומחים. אין צורך לומר שהבקשה הושבה ריקם בתירוצים מדומים, והסולטאן הוכרח, כמו הפחה לפניו, לבקש עזרה באירופה. צרפת, שעד אז היתה המקור להדרכה ולמדריכים צבאיים, שינתה את טעמה, תחילה בגלל אהדתה למתקוממים היוונים, ואחרי־כן בגלל תמיכתה במוחמד עלי. הסולטאן פנה, אפוא, למקום אחר. על בריטניה נפל צל הפילהלניזם, והצעתו של פלמרסטון ב־1834 לשלוח קצינים לאימון הצבא התורכי — נדחתה. בשנה שלאחריה נעשו נסיונות נוספים לארגון סיוע בריטי לכוחות התורכיים. כמה צוערים תורכיים נתקבלו בוולויץ׳, ושלושה קצינים יצאו לאסתאנבול לעזור וליעץ בריאורגניזציה של הצבא. הם לא הצליחו במיוחד, וגם למשלחת של הצי, ששוגרה ב־1838, לא שיחק המזל. אחת הסיבות לכשלונם היתה, בלי ספק, עליית ההשפעה הרוסית באסתאנבול, שפעלה נגד כל התקשרות בריטית אל הכוחות המזוינים התורכיים. גורם אחר היה כעסם של הקצינים על הצורה המעליבה שבה נתקבלו, ועל המעמד של כעין־משרתים שהוצע להם.

איור 96

כיבוש מִיסוֹלוֹנגִי בידי אִבּראהים פאשא בשנת 1825 — תחריט גרמני בן הזמן.

ביחס דומה נתקל קצין אירופי אחר, שבילה ארבע שנים בתורכיה. הסגן הפרוסי, מאוחר יותר פילדמרשל פון מולטקה, הגיע לאסתאנבול בשלהי 1835, לביקור פרטי.* בהיותו שם עשה רושם עמוק על הסולטאן, והוא הזמין אותו לשרת כיועץ באימון הצבא החדש. הסולטאן פנה עכשיו אל פרוסיה ואוסטריה בדרישה שישלחו קצינים לתורכיה ויקבלו תורכים לאקדמיות הצבאיות שלהם. חמישה קצינים פרוסיים נשלחו, וקדטים תורכיים מעטים נתקבלו בווינה. אף־על־פי שזה היה פחות בהרבה מן המצופה, היתה זו התחלה חשובה שפתחה פתח להשפעה ומסורת גרמנית חזקה בצבא התורכי, אשר ברבות הימים גברה מאד ונמשכה עד ימינו.

* ראה הערך "פון מולטקה והמשלחת הצבאית הפרוסית"

איור 97
קרב במרד היווני

איור 98
הברון הלמוט פון־מוֹלְטְקֶה

מולטקה ניגש למלאכת הפיקוח על הגנת האימפריה והכנת התכניות לריאורגניזציה צבאית. ממכתביו מתברר שלא היה מרוצה כלל מתוצאות עבודתו. הוא תלה את חוסר ההצלחה במידת-מה בחסרונותיו של מחמוד השני, שאותו הוא משווה, לרעת מחמוד, לפטר הגדול מרוסיה; גורם חשוב יותר הוא הבוז המוחלט שרחשו התורכים ליועצים האירופיים:

״בתורכיה נעשית אפילו המתנה הפעוטה ביותר חשודה, אם היא באה מידו של נוצרי... ברוסיה אולי שנאו את הזרים; בתורכיה מתעבים אותם. התורכי יסכים ללא היסוס שהאירופים עולים על עמו במדע, במומחיות, בעושר, בהעזה וכוח, מבלי שיעלה בדעתו שאם כך הדבר, הרי רשאי הפרנקי לראות את עצמו על אותה מדרגה כמו המוסלמי...״.

איור 99
חיילים בצבא העת׳מאני. מתוך ספרו של וייגאן.

מעטים האירופים, הוא כותב, שהגיעו לתורכיה בתנאים נוחים כל-כך, כמוהו וכמו חבריו. הם נתקבלו בכבוד גדול על-ידי חשובי הנכבדים של האימפריה, שבאו לקבל את פניהם, הגישו להם מקטרות, והושיבו אותם במושבי כבוד לצדם. אולם ככל שירד הסולם החברתי כך נתמעט הכבוד שחלקו להם. ״הקולונלים נתנו לנו זכות-קדימה, הקצינים נהגו עדיין במידה של נימוס, אולם החייל הפשוט לא דיגל את נשקו לפנינו, ומדי פעם בפעם הלכו בעקבותינו הנשים והילדים הלוך וקלל. החייל ציית אך לא הצדיע.״ הפיקוד התורכי לא העז לדרוש מהחייל התורכי שיחלוק כבוד לכופרים.

החינוך*

* ר׳ הערך ״עוד על החינוך בתקופתו של מחמוד השני״

אחד מפגמיו החמורים של הצבא החדש היה המחסור בקצינים. חיילים אפשר היה למצוא ולגייס בקלות, ולא היה כל קושי מיוחד בהוראת תרגיל חדש או נשק חדש, אולם יצירת שכבה של קצינים מומחים היתה ענין שונה. היו כמה עריקים והרפתקנים מערביים בחיל-התותחנים ובחיל ההנדסה, שהיוו גרעין לשכבת

קצינים בעלי אימון טכני. להוציא את אלה, סבלו כל זרועות הצבא החדש ממחסור חמור בקצינים מומחים.

מחמוד השני, שהקדיש תשומת־לב גוברת לחינוך, עשה זאת במקצת כדי למלא את הצורך הזה, ובמקצת כדי למלא את המחסור המקביל בפקידים אזרחיים מומחים. ללא קאדרים מתאימים של אנשים המסוגלים תחילה לקבל הדרכה ואחרי־כן למסור אותה, עלול היה כל בנין הרפורמה להתמוטט.

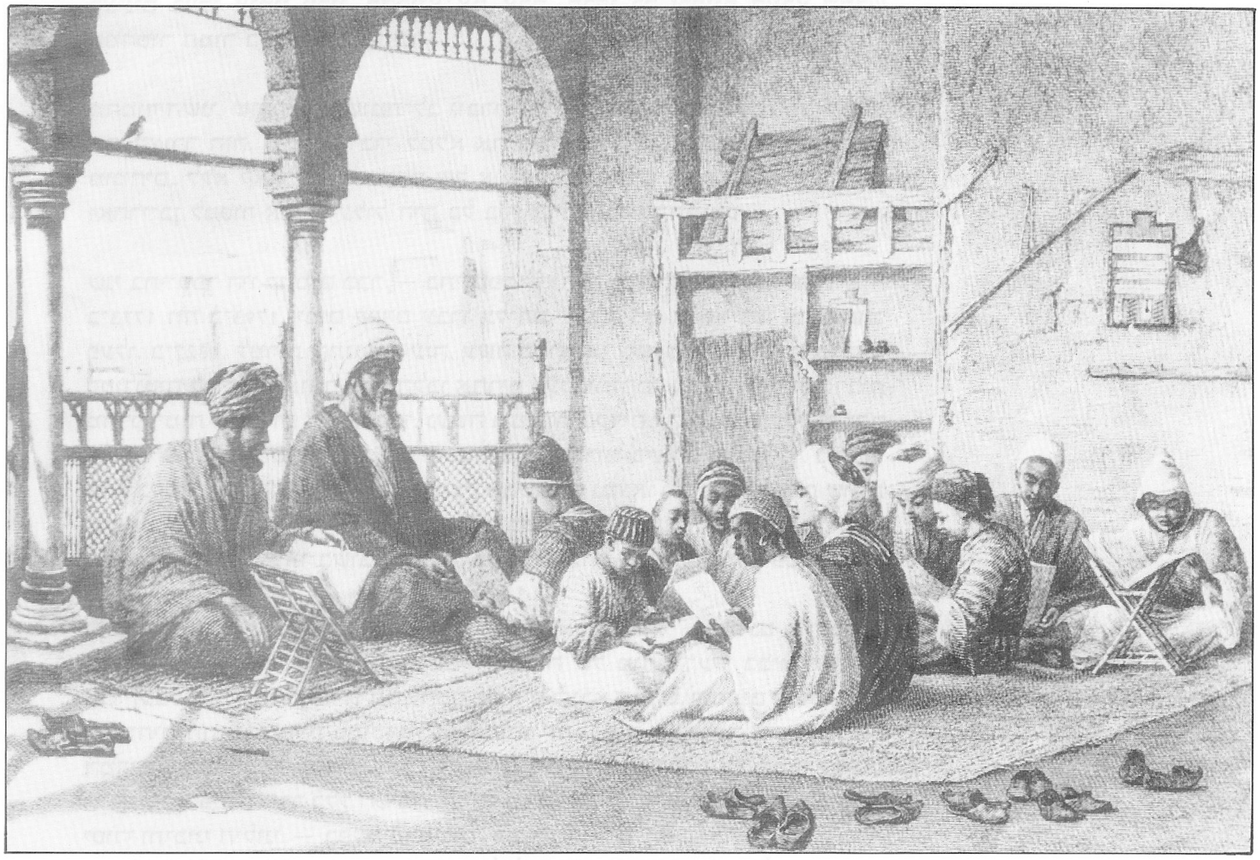
שני בתי־ספר היו קיימים כבר — בתי־ספר להנדסה, של הצי והצבא, שנוסדו זה ב־1773 וזה ב־1793. ימים קשים עברו עליהם, אולם הם התאוששו וכעת שוב פעלו. ב־1827, למרות התנגדות עזה, עשה הסולטאן צעד מהפכני ושלח ארבעה סטודנטים לפריס; מאוחר יותר הלכו אחרים בעקבותיהם. צעד זה, בדומה לרבות מהרפורמות האחרות של מחמוד, נעשה בעקבות תקדים של מוחמד עלי, ששלח קבוצה גדולה של סטודנטים לפריס ב־1826, ובודדים בשנים שלפני־כן. מחמוד החל בקבוצה של קאדטים מהצבא והצי, שבשבילם נמצאו מקומות בבירות שונות של אירופה. הם היו החלוצים הראשונים בשורה ארוכה של סטודנטים תורכיים באירופה, אשר מילאו בשובם תפקיד בעל חשיבות עצומה בשינוי פני ארצם.

באותה שנה, 1827, נפתח בית־ספר לרפואה באסתאנבול — הפעם תוך פחות מחודש ימים לאחר פתיחת בית־ספר לרפואה של מוחמד־עלי בבית־החולים אבו־זעבל בקהיר. תכליתו היתה להכין רופאים לצבא החדש. רופאים לאוכלוסיה האזרחית התחנכו עדיין במוסדות מסורתיים יותר, כגון המחלקה הרפואית של המדרסה הסולימאנית שבה היו הלימודים מבוססים בעיקרם על כתבי גלינוס ואבן־סינא. בית־הספר כלל חטיבה מכינה שבה ניתן חינוך מקביל, בקרוב, לחינוך יסודי ותיכוני חילוני — בפעם הראשונה בתורכיה. בית־הספר אורגן מחדש כמה פעמים, במיוחד בשנת 1838, כשהועבר לגלטסראי, מקום־מושבו של בית־הספר העתיק לנערי־שירות ומרכז חינוכי מפורסם עוד מימי מלכותו של באיזיד השני (1841-1512). מלאכת־ההוראה נעשתה בחלקה בתורכית ובחלקה בצרפתית, ובין המדריכים היו אחדים שהובאו מאירופה.

ב־1831-1834 נפתחו שני בתי־ספר נוספים, שניהם למטרות צבאיות מובהקות. האחד היה בית־הספר האימפריאלי לנגינה (מוזיקה־י הומאיון מכתבי) שתפקידו היה לספק לצבא החדש מתופפים ומחצרצים, שיהלמו את הגלימות והמכנסים הצבאיים. אחד המורים היה דוניצטי פחה — אחי המלחין. חשוב יותר היה בית־הספר למדעי־המלחמה (מכתב־י עלום־י חרביה). בית־ספר זה, שתוכנן כמה שנים לפני פתיחתו ב־1834, נועד להיות הסנט־סיר של הצבא העות׳מאני, ונבנה כהעתקה מדויקת, ככל שהרשו התנאים, של המקור הצרפתי. גם כאן מילאו הזרים תפקיד מכריע בהוראה, והשליטה בלשון זרה, לרוב צרפתית, היתה צורך ראשון ותנאי מוקדם לכל הלימודים. כמו בבית־הספר לרפואה, היתה גם פה חטיבה מכינה לילדים.

■ השווה את הקטעים דלעיל על הצבא ועל התשתית החינוכית, שהקים מחמוד השני, לפועלו המקביל של מחמד עלי. התעמוד על ההבדלים ועל הדימיון?

עד עתה היו פעולותיו החינוכיות של מחמוד קשורות בעיקר בצבא. אולם ב־1838 החל לעסוק בשאלת החינוך היסודי והתיכון למטרות אזרחיות, ותכנן ייסוד בתי־ספר שאותם כינה רושדיה, מלשון ׳רושד׳, התבגרות. התקדמות מועטה הושגה

איור 100
כֻּתאב באנטוליה

בחיי מחמוד, אולם שני בתי־ספר תיכוניים נוסדו, במסגדי הסולטאן אחמד והסולימאניה. בית־הספר האחד נקרא מכתב־י מעארף־י עדליה והשני — מכתב־י עלום־י אדביה. הנימה השלטת בהם היתה בעיקרה מסורתית, אולם נועד מקום גם ללימוד צרפתית ונושאים מודרניים. המטרה היתה לחנך פקידי ממשלה ומתרגמים, וכמו בבתי־הספר הצבאיים, גם פה נתמכו התלמידים על־ידי קרנות ציבוריות או מענקים. בין הבוגרים היו אחדים שהפכו לדמויות בולטות בדור הבא.

בנאום לתלמידי בית־הספר לרפואה בטקס חנוכת הבנין החדש ב־1838, העיר הסולטאן:

"אתם תלמדו רפואה מדעית בצרפתית... בהוראה שנתתי, ללמד אתכם רפואה מדעית, ולאט־לאט להעביר אותה ללשוננו־אנו... עמלו על־מנת לרכוש את חכמת הרפואה ממוריכם, והשתדלו להעביר אותה, מעט־מעט, לתורכית, ולתת לה מהלכים בלשוננו..."

בדברים אלה נגע הסולטאן בבעיה מרכזית של תכנית־החינוך ואף של הריפורמה בכלל — מחסום השפה. מספר התורכים המוסלמים בעלי שליטה נאותה בלשון אירופית עדיין קטן היה במידה שלא תיאמן. כמה מהם נתחנכו בימי מלכותו של סלים השלישי, אבל רובם מתו בטבח ההיפודרום ב־1807. המדריכים, היועצים, ואף הקצינים הטכניים בצבא היו אירופים, וההדרכה, היעוץ והפקודות חייבים היו לעבור דרך מסננת התרגום והפרוש. במשך זמן־מה נזקקו לעזרתם של מתורגמנים נוצרים ילדי־תורכיה, אולם לאלה היו חסרונות רבים. הדרכתו של מורה פרנקי, שהיתה מאוסה כשלעצמה, לא נשתפרה בתיווכו של מתורגמן ארמני או יווני, שמראהו ומבטאו הפכו את זרותה המשונה, לשומעים התורכיים, למגוחכת עוד יותר.

איור 101
מסגד הסלטאן אחמד באסתאנבול

היה, אפוא, צורך דחוף במוסלמים יודעי לשונות — ללמוד וללמד את מדעי המערב, לתרגם ספרי־לימוד לתורכית, וכמו־כן ליצור בלשון התורכית אוצר־מלים טכני ומדעי שהיה דרוש לתיאור הדברים והמושגים החדשים שהובאו מהמערב.

שני אנשים תרמו להגשמת המטרות הללו תרומה חשובה ביותר. האחד היה עטאללה מחמד, הידוע בשם שאניזאדה (1769-1826). על־פי חינוכו היה מבני העולמא, ידיעותיו היו עצומות, ובשנת 1819 נתמנה להיסטוריוגרף ממלכתי. הוא פוטר והוגלה בשנת 1826, לאחר דיכוי היניצ'רים, בגלל קשריו עם האחוה הבכתאשית. לאמיתו של דבר לא היה כלל ריאקציונר. מסתבר ששלט בכמה מלשונות אירופה, ולמד רפואה אירופית ומדעים אחרים. החשוב שבחיבוריו היה תרגום תורכי לספר־לימוד אוסטרי ברפואה, שנעשה, כפי הנראה, לפי הנוסח האיטלקי. צורף אליו מחקר הסברתי בפיזיולוגיה ובאנטומיה, מאת שאניזאדה, ותרגום נוסף של ספר אוסטרי על חיסון. עם הופעת ספר־הלימוד הרפואי של שאניזאדה מסתיימת בתורכיה תקופת הרפואה המסורתית ומתחילה תקופת הרפואה המודרנית; הוא יצר בו, בפעם הראשונה, אוצר־מלים רפואי בלשון התורכית, שבו השתמשו מאז ועד הריפורמה הלשונית שחלה בשנים האחרונות.

החלוץ החשוב השני של המדע והטרמינולוגיה המודרנית היה הוג׳א יצחק (אסחק) אפנדי (מת ב־1843), בן־הבלקן שהתאסלם. הוא נולד כיהודי בארטא, ליד ינינה, ולפי השמועה ידע מלבד צרפתית, לטינית, יוונית ועברית, גם תורכית, פרסית וערבית. בשנת 1815 היה מורה בבית־הספר למתימטיקה, ובשנים הבאות נעשה לראש־המורים ולרוח החיה במוסד הזה. חיבורו החשוב ביותר היה קובץ בן ארבעה כרכים למדעי המתמטיקה והפיזיקה, שבעזרתו רכש התלמיד התורכי, בפעם הראשונה, ידיעה כלשהי במתמטיקה, פיזיקה ומכניקה אירופית. בדומה לשאניזאדה, הוכרח אף הוא ליצור מונחים חדשים להבעת המושגים החדשים, והוא נחשב ליוצרה של מרבית הטרמינולוגיה המדעית, שבה השתמשו בתורכיה עד הזמן האחרון. מלבד חיבורו זה פרסם הוג׳א יצחק כמה חיבורים אחרים, בעיקר תרגומים, בתחומי הרפואה הצבאית וההנדסה. הוא מת בסואץ בשנת 1834, בדרכו חזרה ממסע לערב, שבו שילב עליה־לרגל למכה עם שיקום כמה מיתקנים במדינה.

■ השווה בינך לבין עצמך את פועלם של הללו לפועלו של רפאעה ראפע אל־טהטאוי תחת ידיו של מחמד עלי.

ריפורמות בממשלה ובמינהל: שאלת השפה*

* קרא תחילה את הערך ״הריפורמות הארגוניות של מחמוד השני״

ידיעת לשונות המערב נחוצה היתה גם בניהול ענייני הציבור, ובפרט ביחסי־חוץ. בעבר לא חשו השליטים והמיניסטרים העות׳מאניים כל צורך להשפיל את עצמם בלימוד הלשונות הברבריות של אירופה. במידה שהיה הכרח במגע, הוא קויים דרך שגרירויות אירופה באסתאנבול, ושיחות התנהלו באמצעות מתורגמנים, שהיו ברובם נוצרים מקומיים. בכל שגרירות הועסק מתורגמן אחד, וגם הממשלה העות׳מאנית עצמה החזיקה פקיד שתארו היה המתורגמן של השער העליון או של המועצה האימפריאלית, אשר ניהל את השיחות ואת חילופי־המכתבים שלה. במשרה זו, שהיתה קיימת למעלה משלוש־מאות שנה, שימשו בעיקר נוצרים, ובמשך המאה השמונה־עשרה היא הפכה למבצרה של קבוצה מצומצמת מבין המשפחות היווניות המיוחסות מאיזור פנר באסתאנבול.

דבר הלמד מענינו הוא שמעמדו של נושא המשרה אִפשֵר לו להשפיע השפעה ניכרת על מדיניות החוץ של האימפריה ובכל זאת לא קמו עוררים על המונופול היווני עד שנת 1821, כאשר נוצרו קשיים מובנים וחמורים, בעקבות המרד היווני. באותה שנה פוטר והוצא להורג המתורגמן היווני האחרון, סטאווראקי אריסטארכי, והוחלט להפקיד את המשרה בידי מוסלמי.

לא קל היה למצוא מתורגמן מוסלמי. רוב הצעירים של סלים, שבלאו הכי היו מועטים, מתו או איבדו את כשרם, ומבין האחרים היו רק מתי־מספר. אפילו בתאריך מאוחר כ־1844, בהיות צ׳רלס וייט באסתאנבול, יכול היה למנות אך תריסר אחד בלבד של תורכים בעלי השכלה שהיתה להם ידיעה טובה בלשון אירופית וקראו ספרים מערביים.

כעבור שנים או שלושה שבועות, אומר שאניזאדה, כשנצטברו נירות ביוונית ו״פרנקית״ בשער העליון, העביר הסולטאן את יחיא אפנדי, מורה בבית־הספר למתמטיקה, למישרת המתורגמן, תחילה כמינוי זמני ואחר־כן כמינוי קבוע. שאניזאדה מדגיש בצדק את חשיבות המינוי הזה, שעל־ידו הופקדה המשרה הרגישה הזאת בידים מוסלמיות נאמנות, והוסר מעל השימוש המקצועי בלשונות זרות אות־הקלון של מלאכת־כופרים.

יחיא אפנדי היה בעצמו מומר, וישנן דעות שונות על מוצאו, אם היה בולגרי, יווני או יהודי. הוא היה אביה של שושלת והמשרה שעברה בה מאב לבן הפכה לקריירה רשמית חדשה וחיונית. בנו, רוח אל־דין מחמד אפנדי, שחונך אף הוא בבית־הספר למתמטיקה, נסע לפריס ב־1834 כמתורגמן לשגרירות של מוצטפא רשיד פחה; נכדו, אחמד ופיק פחה, החל בשרות דומה והתקדם עד לקריירה נכבדה של דיפלומט, מדינאי ומלומד.

במות יחיא ב־1823, ירש את מקומו הוג׳א יצחק, מבית־הספר, שהחזיק במשרה עד 1830, עת חזר למלאכת־ההוראה. בשנת 1833 החל הסולטאן להתיחס לבעיה ביתר רצינות, והקים את "לשכת התרגום" (תרג׳ומה אודאסי) בשער העליון, שבעקבותיה הוקמו לשכות דומות במשרד הסרעסכר ובמשרדי מדינה אחרים. ב־1834-6 הוא ארגן מחדש את השגרירויות הקבועות בלונדון, בפריס ובווינה, שניכרה בהן עזובה לאחר הדחתו של סלים השלישי; ובעקבותיהן באו המשלחות־התושבות בבירות אירופיות אחרות. לדיפלומטים ולמתורגמנים הצעירים ששרתו במשלחות הללו היתה, אפוא, הזדמנות לחוש על בשרם את השפעתו המידית של המערב. את משמעותה של השפעה זו אפשר ללמוד מכך שכמעט כל אחד מבין המנהיגים והמדינאים הריפורמיים בחצי המאה הבא שירת בשגרירויות אלו. משלושת האדריכלים הראשיים של התנזימאת, מוצטפא רשיד פחה נסע לפריס ב־1834 ואחרי־כן ללונדון; עאלי פחה נסע לווינה ב־1836; פואד פחה נסע ללונדון ב־1840.* מבין שותפיהם המצטיינים היה צאדק רפעת פחה ציר בוינה ב־1837, מחמד שכיב היה שם ב־1841, ואבראהים סרים פחה שירת בלונדון ב־1834. גם בניהם של ראשוני הדיפלומטים הללו, שהפיקו תועלת משהותם באירופה בימי ילדותם או בנעוריהם, נשאו בדור הבא משרות גבוהות במספר רב מאד באופן יחסי. דוגמה בולטת הוא אחמד ופיק פחה, נכדו ובנו של מתורגמן, שיצא עם אביו לפריס ובילה שם את שלוש השנים מגיל 11 ועד 14 כתלמיד בליציאום סנט־לואי. לימים נעשה שגריר בפריס, שימש פעמיים כוזיר גדול, והיה נשיא הבית התחתון בפרלמנט העות׳מאני בשנת 1877. הישגיו הספרותיים והמדעיים חשובים לא פחות. למילון התורכי שלו, נסיון רציני ראשון על־ידי תורכי, נודעת חשיבות דומה לזו של מילון ד״ר ג׳ונסון באנגליה; תרגומיו לטלמאק, גיל בלאס ובראש וראשונה עיבודו המבריק לקובץ מחזות מאת מולייר, סללו דרכים חדשות ופתחו אפקים חדשים בספרות התורכית.

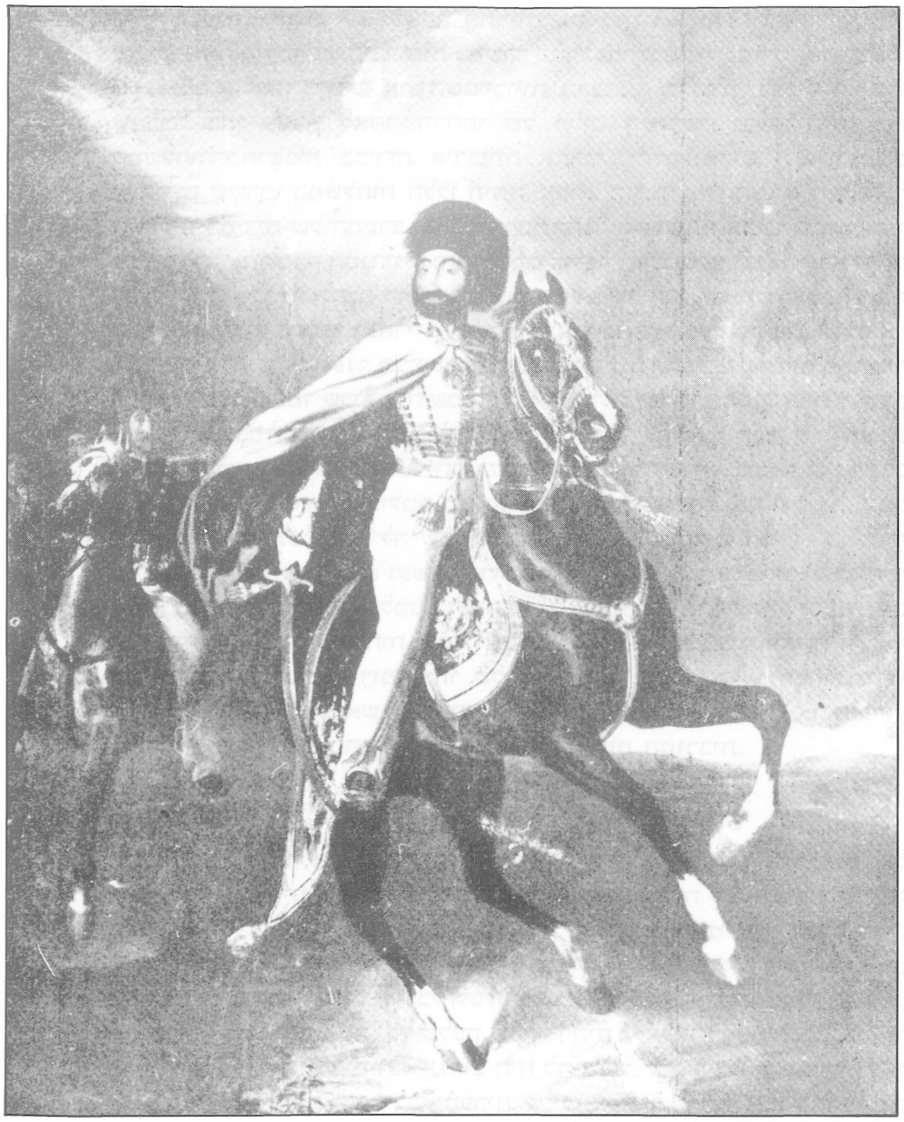
* על פועלם של הללו כמנהיגים בשלב הבא של המודרניזציה באזורנו נלמד ביחידה הבאה.

צנטרליזציה

מחמוד השני הקדיש תשומת־לב מיוחדת לשרות־החוץ שלו ולאימונם של דיפלומטים ופקידים צעירים בלשונות זרות. אולם דבר זה לא הועיל לו הרבה במלאכת הריאורגניזציה והמודרניזציה של המינהל הפנימי של האימפריה, שהיה תפקיד גדול, קשה ומסובך הרבה יותר. הצעד הראשון לביצוע המשימה, כפי שהבינה מחמוד, היה ריכוז כל השלטון בידיו־הוא, וביטול כל רשויות הבינים, הן בבירה והן בפרובינציות. כל שלטון שמקורו היה בירושה, במסורת, במנהל, או בהסכמה עממית או מקומית — חייב היה להתחסל, ורק השלטון העליון לבדו ישאר כמקור הסמכות היחידי באימפריה. על־כן המשיך מחמוד במסע המלחמה ברומליה ובאנטוליה, והצליח להשיג שליטה מרכזית ישירה ברוב האזורים. רק כנגד הפחה של מצרים היתה ידו על התחתונה, בסופו של דבר.

בה בשעה שהרחיב את סמכות המימשל המרכזי, השתדל לשכלל את המנגנון שבעזרתו פעל. אחד הפגמים הישנים של הפקידות העות׳מאנית נעוץ היה בכך, שלא היה לפקידים כל בטחון בהמשך שרותם, וכך נתונים היו להחרמת רכוש, דבר שהביא, לפי קוצ׳ו־ביי וחבריו בעלי הרשומות, לדלדול כושר העבודה ורפיון חוט־השדרה המוסרי. מחמוד השתדל לשפר את מעמד פקידיו ולהעלות את רמתם הן מבחינת המומחיות והן מבחינת היושר. ביוני 1826, שבועים לאחר השמדת היניצ׳רים, פרסם מחמוד צו רשמי המחסל את משרד ההחרמות

והעיקולים ומבטל חלק מזכויות ההחזרה הקודמות של האוצר על רכוש ללא־יורשים ועל רכושם של אנשים שגורשו או נדונו למוות. אין ספק שצעד זה עלה לאוצר ביוקר: אולם הוא העניק לפקידי הממשלה ולאחרים מידה של בטחון בחייהם וברכושם כפי שלא ידעו לפני כן, והקל במידה רבה את ניהול העסקים הציבוריים והפרטיים. מספר פקידי ממשלה — חניכי בתי־הספר החדשים, שלעתים קרובות מוצאם היה צנוע — גדל והתרבה, והם הפכו לגורם חדש וחשוב בחברה העות׳מאנית.

איור 102
מחמוד השני

שים לב: ביחידה 1 עמדנו על העיקרון, שהנחה בעבר את הסלטאנים העת׳מאניים כאשר בנו את מנגנוני האימפריה: התחלופה המתמדת; הרוטציה — שנועדה למנוע קיומו של מינהל קבוע והמשכי, העלול לאיים על שלטונם הבלעדי. עתה, משנזקק מחמוד למנגנון של קבע על מנת לבצע את רעיונותיו — לא היה כזה בנמצא. ואכן,

יעברו כשניים-שלושה דורות, עד אשר תוכשר הדרך לכינונו של מנגנון יציב באסתאנבול, מנגנון מן הסוג, שמחמד עלי השכיל לבנותו במצרים עוד בתקופתו.

מיפקד וסקר

ב־1831 נעשו שני צעדים נוספים בכיוון הצנטרליזציה. האחד היה המיפקד והסקר העות'מאניים הראשונים בתקופה המודרנית. המטרות המידיות היו רישום לצבא ומסים — אנשים לצבא החדש, וכסף כדי להחזיק אותו. נעשו הכנות מדוקדקות ונתמנתה ועדה שערכה מיפקד של אוכלוסיית הגברים באנטוליה וברומליה. נשים, כיון שלא חלה עליהן חובת גיוס, לא נכללו במיפקד. כדי להפיג את זעמו וחששותיו של העם נוכח צעד חסר-תקדים זה, שותפו כמה מן העולמא בין עורכי המיפקד.

בה בשעה שנערך המיפקד, נערך סקר קרקעות, על-מנת לרשום את נכסי הקרקע ולאפשר בכך שיטה יעילה ומדוייקת יותר של שומה וגביה.

■ השווה — תוך כדי קריאתך — את הנאמר להלן בסעיף זה, למפעל ביטול האִלתזאם במצרים.

"ביטול הפיאודליזם"

בזה נסללה הדרך לשני בין השינויים החשובים באותה שנה — ביטול התימארים. התימאר, דהיינו אחוזה פיאודלית צבאית, היה הבסיס לפיאודליזם העות'מאני המובהק למן ימיה הראשונים של האימפריה. התימאר היה מענק-קרקע, שתמורתה התחייב הסיפאהי, פיאודל איש חיל-הפרשים, לשרת בצבא בעצמו, ולהביא עמו אנשי-צבא, במספר שנקבע לפי גודל האחוזה והכנסותיה. בסוף המאה השש-עשרה החלה השיטה להתנוון. חשיבותם של החיילים הסדירים בצבא, שקיבלו תשלום, גדלה על-חשבון חיל-הפרשים הפיאודלי; באזורי-הכפר הפכו יותר ויותר תימארים לאדמות-כתר או למענקים לבני משפחת המלוכה, ואחר-כך הוחכרו (אלתזאם או מֻקָאטַעָה) לחוכרי מס, שהתחיבויותיהם היו כספיות גרידא, ולא צבאיות. שקיעתם של הסיפאהים כמעמד, והחלפתו ההדרגתית של התימאר באלתזאם באזורי-הכפר, הן אחדים מן הדברים הנזכרים לעתים קרובות כגורמי השקיעה העות'מאנית.

אולם בתחילת המאה התשע-עשרה טרם נעלמו הסיפאהי או התימאר. שטחי-אדמה נרחבים, בפרט באנטוליה, עדיין נרשמו והוחזקו כתימאר, ובכוחות המזוינים היו עדיין רבים שקיבלו את משכורתם מהאחוזה ולא מהאוצר, או גם מהאוצר. חיל-הפרשים עדיין היה ברובו המכריע פיאודלי, כשם שהיו רבים ממסי-האדם המקומיים שנתבעו מהפרובינציות. בין סוגי-החיילים השונים לא היו הבדלים בולטים, ולא אחת קרה שיניצ'רים או חיילים סדירים אחרים קבלו תימארים. סלים השלישי שהיה זקוק לכסף בשביל הצבא החדש ולא היסס לערער את בסיסו של הצבא הישן, סיגל לעצמו, בצורה חריפה ביותר, את המדיניות של הפיכת התימאר לנכס המלכות והחכרתו כאלתזאם. כדברי עאצם:

"מכיון שההכנסות הישנות של השושלת המרוממת לא הספיקו לכסות את הוצאותיה הנוכחיות, ומכיון שנחוץ היה לסדר הכנסה מתאימה שתכסה את

שהשתייכו למעמד העולמא או נתמנו על־ידו. המופתי הראשי ואישים אחרים, דתיים וחילוניים, שלטו על קבוצות אוקאף משלהם, ולכל אחד היתה שיטת פיקוח משלו. החשובים שבין האוקאף היו נתונים לשליטתם הישירה או העקיפה של המופתים והקאדים, ובכך היוו מקור חשוב לעצמתו הכלכלית של מוסד דתי זה.

בשנת 1826, לאחר שסולקו היניצ׳רים, יכול היה מחמוד להלום בעוצמה הזאת. הוא הקים מינהל חדש (מאוחר יותר מיניסטריון), שבו נתמזגו רשויות הפיקוח הקיימות, לכאורה מתוך כוונה לשים קץ לתוהו־ובוהו שבניהול האוקאף ולכפות עליהם סמכות שיפוטית אחת. אולם, כדברי היסטוריון מוצטפא נורי פחה, שהיה בעצמו זמה־מה מיניסטר לעניני האוקאף, ״הואיל ולאחדים מן המיניסטרים היה אופי של עריצים ואחרים היו בורים בעניני חוק ומשפט, נעשו בהנהלת הוקף מעשים אשר לא ייעשו. מטרתו של מחמוד היתה לא פחות ולא יותר מאשר ריכוז הגביה וההוצאה של הכנסות הוקף בידיו הוא, עם קבלתן מהגובים והמנהלים ותשלום הסכומים הנחוצים להחזקת בנינים דתיים, משכורות לאנשי־דת ומטרות דתיות אחרות. בתארו את מדיניות הוקף של מחמוד השני, כמעט מאשים אותו מוצטפא נורי במעילה, והוא מגיע למסקנה שמיניסטריון האוקאף, אשר תפקידו היה להיות שומר האוקאף, הפך למחריבם. מסתבר שמחמוד היה לא רק פטר הגדול אלא גם הנרי השמיני של תורכיה. דעתו של צ׳רלס וייט היתה דומה, לפחות בנוגע לכוונותיו של הסולטאן, אם־כי נבעה מזווית ראיה שונה:

״הסולטאן מחמוד השני... חשב ברצינות להגשים את התכנית הזאת, ואין ספק שהיה עושה זאת אילו נשאר בחיים. אז היתה הממשלה משלמת את משכורתם של כל השיח׳ים, כוהני־הדת, וכל המשמשים בבניני־הקודש, וכן בעד התיקונים וההוצאות של מוסדותיהם, ואת העודף היתה מנצלת לתועלת המדינה. תכניות שונות הוצעו לקודמיו של מחמוד; אולם כל־עוד היו היניצ׳רים קיימים לא העז איש לפגוע במוסדות שמהם הפיקו העולמא, הקשורים קשר בל־ינתק אל היניצ׳רים, תועלת דרך־קבע.״

נסיונו של מחמוד להטות את זרם הכנסות האוקאף לא הוכתר בהצלחה גמורה. אף־על־פי־כן היתה זאת התחלתו של תהליך שהחליש בצורה חמורה את כוחם של העולמא להתנגד לו. בימי שלטונם של יורשיו נעשתה הפניית הכנסות האוקאף לצרכי המדינה לנוהג מקובל, עד־כדי כך שמסגדים רבים ומוסדות דתיים מובהקים אחרים חסרו את הכסף לקיומם.

תקשורת

סוג נוסף של רפורמות שסייעו לסולטאן במדיניות הצנטרליזציה היה זה הקשור בשכלול אמצעי התקשורת. ב־1831 הופיע הגליון הראשון של תקוים־י וקאיע העתון הרשמי העות׳מאני. לא היה זה העתון הראשון בתורכיה. בין 1796 ו־1798 הוציאה השגרירות הצרפתית בקונסטנטינופול עתון בצרפתית, שנועד להפצה במושבה הצרפתית ובין כל יודעי צרפתית. ב־1820 הופיעו עתונים צרפתיים נוספים, הפעם באיזמיר. החשוב שבהם היה לה־ספקטטאר אורינטאל (Le Spectateur Oriental). אולם הדחיפה האמיתית באה כאשר הוציא מוחמד עלי במצרים ב־1828 את ה״וקאיע מצריה״, העתון המקומי הראשון שהופיע במזרח התיכון.

כל מה שעשה הפחה — יכול היה הסולטאן לעשות טוב ממנו, אם־גם באיחור. ב־1831 הופיע הגליון הראשון של המוניטאר עותומאן (Moniteur Ottoman) בשפה הצרפתית, בעריכתו של צרפתי בשם אלכסנדר בלק, לשעבר עורך ״לה־ספקטטאר אורינטאל״. מהדורה תורכית בשם תקוים־י וקאיע הופיעה כעבור מספר חדשים. זה היה העתון הראשון בלשון התורכית, וצ׳רלס וייט מיטיב

לתארו: "תכנו של עתון זה היה מוגבל תחילה אך ורק לפרסום מינויים רשמיים, ידיעות מבית־המשפט ותאורים מנופחים על השתתפותו של הסולטאן באירועים ממלכתיים." עתון זה נשאר העתון היחידי בתורכית עד 1840, כאשר אנגלי בשם ויליאם צ'רצ'יל הוציא לאור עתון ראשון בלתי־רשמי בתורכית, ג'רידה־י חואדת'. עתון שני לא הופיע עד 1860.

קריאת ה־תקוים־י וקאיע היתה חובה לכל הפקידים הציבוריים. יעילותו כאמצעי לפרסום מדיניותו ומטרותיו של הסולטאן בין פקידיו גדלה מאד עם חנוכת מערכת הדואר ב־1834. נתיב הדואר הראשון מאוסכודאר לאיזמיט, נפתח רשמית על־ידי הסולטאן, שנסע בכרכרה, ואחריו פמליתו בעגלות דואר. הם נסעו עד קארטאל, ושם קיבל הסולטאן פטיציה בענין סכסוך מקומי שהתעורר בעקבות התאסלמותה של נערה נוצרית. נתיב דואר שני נפתח מאסתאנבול לאדירנה, ומאוחר יותר חיברו נתיבים נוספים את המרכזים הראשיים של האימפריה. מטרת מערכת הדואר החדשה צוינה בצו קיסרי שהודיע על ייסודה:

"הואיל והכרחי הדבר לדאוג לבטחון ולגבות את ההכנסות בממלכתי הקיסרית, והואיל והשתרר אי־סדר בענין חילופי מכתבים, ואין לדעת ממי ולמי הולכים ובאים המכתבים הנשלחים משער־האושר אל הארץ ומהארץ אל שער־האושר; על־כן, כדי לישב את הדבר, עלה בדעתי הקיסרית לנהוג בדרך זו: כפי שמקובל במדינות אחרות, כך גם בקיסרות הנעלה שלי, מתמנה פקיד אחראי לפקח על הענין, במקום מתאים, והוא יפקיד אנשים במקומות הנכונים באנטוליה וברומליה, באופן שמכאן ואילך לא ישגר שום איש מכתבים מדעתו, אלא הן בני האסלאם והן בני קהילות הריה והפרנקים יביאו אל המפקח את המכתבים והחפצים שברצונם לשלוח; לאחר שאלה יירשמו בספר — יישלחו [וכו' וכו']."

מלבד הדואר, חלו שיפורים נוספים בתחום התקשורת. נסללו דרכים חדשות, הונהגה שיטת ההסגר, אשר הקלה את התנועה בין תורכיה ואירופה, שהיתה נתונה קודם לכן לעיכובים מורטי עצבים. הופעת הטלגרף ב־1855 ומסילות־הברזל הראשונות ב־1866 חיזקו במידה עצומה את מגמת הצנטרליזציה במינהל, שהחל בה מחמוד.

ועדות ומיניסטריונים

בה בשעה שהרחיב וביצר את שלטון הממשלה המרכזית בפרובינציות, ערך מחמוד מספר שינויים חשובים במבנהו ובארגונו של סגל הפקידות בממשלה המרכזית. אחת המטרות היתה להעניק למנגנון ולחבר־העובדים של הממשלה העות'מאנית מערכת כינויים והופעה חיצונית הדומות לאלו הנהוגות באירופה ועל־ידי כך להבליט לפני משקיפים אירופיים את המודרניות והקידמה של תורכיה, ואולי אף לגלות שמץ מסוד העוצמה והיעילות האירופית. השינויים זכו להצלחה זעומה מאד, משתי הבחינות. המשקיפים האירופיים, בני הדור ההוא ומאוחרים יותר התיחסו בביטול לכל שינוי שנגע לצדדים החיצוניים והשאיר את הדברים כמות שהם.

ברור שלקרוא לוזיר הגדול ולחבריו בשם מיניסטרים, להלבישם פראקים, להושיבם במשרדים ולספק להם מכתבות ועובדים לבושי פראקים — דבר זה בלבד לא היה בו כדי להפוך אותם בן־לילה לאדמיניסטראציה של מדינה מודרנית. עם זאת אין לומר שלרפורמות של מחמוד לא היו כל תוצאות — אם כי מעטים בלבד מבני הדור, בתורכיה או במערב, הבינו אותן.

החשובה שבתוצאות אלו היתה ביטול המסורת העתיקה של זכויות ופריווילגיות מדורי־דורות ושל מנהגים ששאבו את כוחם ויוקרתם מן העבר ולא מן הסולטאן,

והחלפתה במערכת חדשה של מנהגים שהואיל ולא היו מכובדים מכוח המסורת ולא זכו להערכה, תלויים היו לחלוטין בשלטון העליון.

התמורות הראשונות חלו תיכף לאחר השמדת היניצ׳רים, שגם בתחום זה הביאה להרחבת שלטונו של הסולטאן. משני הגורמים הראשיים בעלי הסמכות בבירה, הצבא הישן נמחץ והעולמא לא ההינו להרים ראש. הסולטאן מיהר לנצל את שעת הכושר. הסרעסכר וסגל-עובדיו בסרעסכריות היו לגרעין שממנו צמח מיניסטריון-המלחמה האזרחי, אשר עד למהפכת התורכים הצעירים היה ביכולתו לקיים את שלטון הממשלה המרכזית על הכוחות המזויינים ולמנוע את חידושן של מהומות מסוג ההתקוממויות התמידיות של היניצ׳רים, שהטילו בעבר אימה על הסולטאנים.

המקום ששימש בעבר כמעונו של האגא של היניצ׳רים נמסר לידי המופתי הראשי, וכך הוא זכה בפעם הראשונה למשרד ולמחלקה. עד 1826 קיימו המופתים הראשיים את ישיבות בתי-הדין ופרסמו את פסקיהם ממעונם הפרטי. הכנסתם, פקידיהם ומוסדותיהם, לא היו תלויים כלל בחצר, והיו כפופים לה רק באשר לפיטורים. הקמתם של משרד ומחלקה למופתי הראשי (שכונו בשם באב-י משיח׳את או פתואח׳אנה) היתה צעד ראשון לקראת ביורוקרטיזציה של העולמא, צעד שערער את כוחם הפופולרי ואת יעילותם והחליש עד מאד את יכולתם — ולפעמים אף את רצונם — להתנגד לשינויים. צעד נוסף, חשוב לא פחות, היה כפיית מרות הממשלה על האוקאף.

עמדתם של העולמא, שנשללה מהם עצמאותם הכספית והאדמיניסטרטיבית, נחלשה לעומת השלטון המרכזי, ולא היה בכוחם למנוע ירידות נוספות בכשרם, סמכותם ומעמדם. מינויים של מורים והפיקוח על המכללות הועבר, מאוחר יותר, לידי משרד החינוך; מינוי שופטים וניהול עניני חוק ומשפט נמסר למשרד המשפטים; אפילו ניסוח הפתוות הופקד, במשך הזמן, בידי ועדת מומחים משפטיים במשרד המופתי הראשי, שבראשה עמד הפתוא אמיני, נציב הפתוות. המופתי הראשי עצמו הפך לנושא משרה ממשלתית, בעל תפקידי-יעוץ מסוימים, ומידת השפעתו המעשית הצטמצמה למה שיכול היה להשיג בכוח אישיותו. רבים מרמי-המעלה שבין העולמא השלימו עם הריפורמות המערביות, אם מתוך הכרה, ואם מתוך אינטרס או פחד. לאחר שאיבדו את עצמאותם באופן סופי התרחבה עד מאד התהום שבינם ובין השכבה הנמוכה של העולמא, שעליה נמנו בדרך-כלל מתנגדים קנאיים לשינוי.

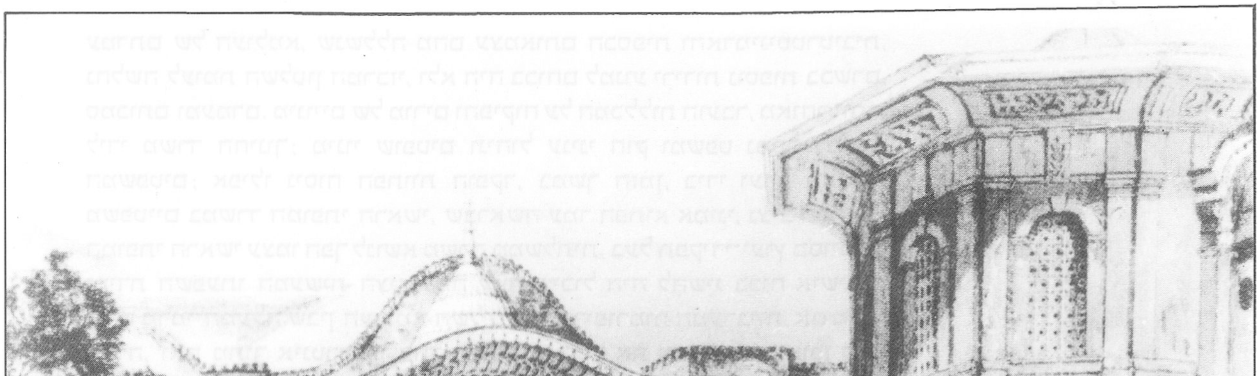
ראשוני המשרדים הממשלתיים החדשים של הסולטאן — משרד המלחמה, האוקאף ומשרד המופתי — לא היו, אפוא, אמצעים למודרניזציה כשם שהיו נסיונות לגבש את מה שהושג מכוחות המשטר הישן על-ידי חורבן היניצ׳רים, ולשתק את יכולתם של הצבא והעולמא להחיות את סמכותם הישנה נגד הסולטאן. כעבור כמה שנים, חש עצמו מחמוד חזק די-הצורך להתמודד עם השער העליון בכבודו ובעצמו — דהיינו עם משרת הוזיר הגדול, משרה אשר קרוב למאתים שנה היתה כס המימשל העות׳מאני. שתי מחלקות, האחת של הקחיה,* והשניה של הראיס אפנדי,** נקבעו ב-1835 כמיניסטריונים נפרדים — אם כי נשארו באותו הבנין וביצעו את אותם התפקידים — ונקראו מיניסטריון לענינים אזרחיים ומיניסטריון לעניני-חוץ. כעבור שנתיים נקרא המשרד הישן של הדפתרדאר בשם מיניסטריון הכספים, והדפתרדאר עצמו הצטרף כמיניסטר לצד הוזיר הגדול והראיס אפנדי. בשנת 1837 הוסב שמו של המיניסטריון לענינים אזרחיים למיניסטריון הפנים, ובשנה שלאחריה בוטל התואר וזיר גדול ונושא המשרה נקרא ראש-הממשלה. מאוחר יותר חודש התואר וזיר גדול.

* ר׳ הערך ״כח׳יא״

** ר׳ הערך ״ראיס אפנדי״

וזיר גדול שהפך ראש־ממשלה, ועמו עוד שנים שעד עתה זכו לתואר מיניסטר — עדיין אין בכך כדי להוות קבינט, אלא שמחמוד סלל בזה את הדרך לשיטת מימשל המבוססת על קבוצות גמישות ובנות־חלופין ולא על יחידים בעלי כוח ועמדות בלתי משתנות. כמה ועדות ייעוץ היו קיימות עוד לפני־כן. עכשו הקים מחמוד מועצה פרטית או מועצת מיניסטרים (מג׳לס־י ח׳אץ ומג׳לס־י וכלא) שבראשה עמד ראש הממשלה. בימי יורשיו של מחמוד, כשגדל מספר המיניסטרים גדלה גם חשיבותו של גוף זה. חשיבות מיידית יותר נודעה לשני גופים אחרים, שנוסדו ב־1836 וב־1838: המועצה לעניני צבא (מג׳לס־י דאר־י שורא־י עסכרי) והמועצה העליונה לתקנות משפטיות (מג׳לס־י ולא־י אחכאם־י). אלו היו קבוצות אקזקוטיביות קטנות, שכל אחת כללה יושב־ראש, חמישה חברים ומזכיר אחד או שנים. הן עמדו למלא בתקופה הקרובה תפקיד חשוב בתכנון וביצוע הרפורמות. כמו־כן הקים מחמוד ב־1838 ועדות לחקלאות, מסחר, תעשיה, ועבודות ציבוריות.

אף־על־פי שהשינויים בשמות הביאו לשינוי מועט בלבד במהלך הענינים, היה זה הצעד הראשון לקראת ביטול המוסדות המיושנים והמבוססים וחידוש הסכסוך הישן בין החצר והשער העליון. השינויים נעשו מוחשיים יותר כאשר את מקום הפקידים הוותיקים מלא דור חדש של פקידים ממשלתיים בעלי חינוך, השקפה ורקע חברתי שונים משל קודמיהם. כושרם המקצועי והסולידריות שלהם מצד אחד, והסבך הגובר של שיטת המימשל מצד שני, סייעו לבלום את התרחבות שלטון החצר, והחזירו את מרכז הכוח אל הפחות והפקידים בשער העליון.

איור 103

באב־י עאלי ("השער העליון")

התמורה החברתית והתרבותית

כותבי־רשומות מצריים מימי־הביניים מספרים לנו, שלאחר הכיבושים המונגוליים הגדולים במאה השלוש־עשרה החלו אף הסולטאנים והאמירים המוסלמיים של מצרים להאריך בשערם, בנוסח המונגולי. אולם ב־1315 החליט הסולטאן לחזור למנהג המוסלמי של גילוח הראש. כדברי מקריזי (מת ב־1442): "הוא הלך לחדר־המרחץ וגילח את כל ראשו, ובכל האמירים והממלוכים לא היה אחד שלא עשה כמוהו; ומהיום ההוא והלאה חדלו החיילים להאריך בשערם, וכך נמשך הדבר עד היום."

למן עליית האסלאם ועד בוא האירופים היה המונגולי היחידי בין הפולשים הכופרים שייסד אימפריה בלב־לבן של ארצות האסלאם — ושיטות המלחמה המונגוליות, החוקים והמנהגים המונגוליים וכן סגנון הלבוש המונגולי שימשו דוגמאות לחיקוי ונתקבלו אף בארצות כמצרים, שאותה לא השיגה החרב המונגולית.

עם ירידת כוחם של המונגולים החלו השפעות אלו לדעוך ואף להיעלם, והמנהגים המוסלמיים הישנים חזרו למשול בכיפה. נסיונם המחודש של סלים השלישי ומחמוד השני לפרוץ את חומת השמרנות בלבוש ולהלביש את חייליהם מדים אירופיים, שהילה של הצלחה ונצחון אפפה אותם — אינו אלא קנה־מידה נוסף למידת ההשפעה של העוצמה והיוקרה האירופית עליהם.

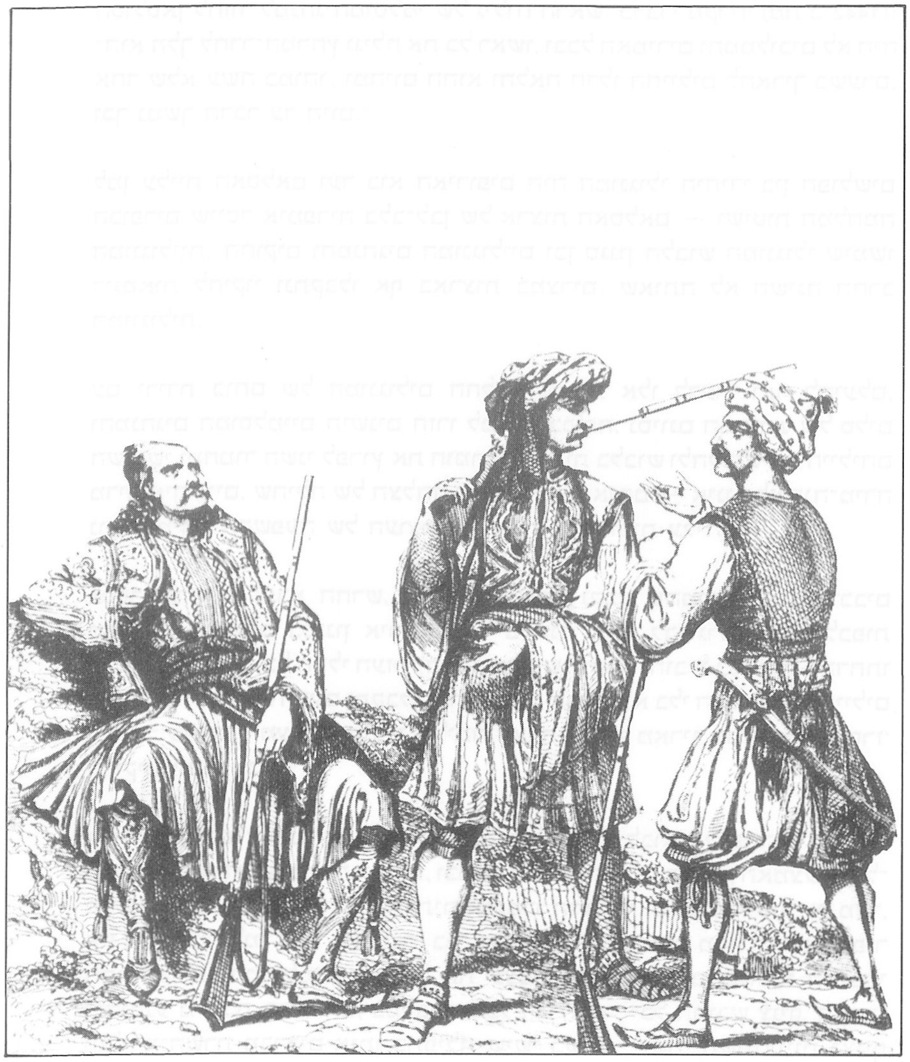
בספר החוקים לצבא החדש, שהוצא ב־1862, נקבע שהמדים יהיו מורכבים מגלימות ומכנסים בסגנון אירופי. עשרים שנה קודם לכן גרם הנסיון לכפות תלבושת פרנקית על חיילי העזר להתקוממות של 1807, והוביל במישרין להדחתו של סלים השלישי. הפעם נתקבלה הריפורמה, אם־כי לא בלי התנגדות, ולחיילים ניתנו "'שוברה', מעיל אימונים, גלימה קצרה וחזיה מאריג צמר, מכנסי סרז' הדוקים ומגפי גבול."

שאלת המדים הפרנקיים עוררה בעיות שלא יכלו לבוא על פתרונן במחסני האפסנאי. מאז ומקדם היה הלבוש, ובראש וראשונה כסות הראש, האמצעי שעל־ידו ציין אדם את השתייכותו הדתית ומעמדו החברתי. מלבד האיסור על משי, אין הדין המוסלמי אוסר, למעשה, בגד כלשהו, אולם קיימות מסורות לאין־ספור התובעות מן המוסלמים להבדיל את עצמם מהכופרים גם במראה החיצוני ולהימנע מללכת בדרכיהם, במלבוש ובכל דבר אחר, "כל החובש צניף, הקב"ה ומלאכי־השרת מברכים אותו בתפילת שישי בשבת." "שתי השתחוויות בצניף שקולות כנגד שבעים בלעדיו." "הצניף הוא הסייג בין אמונה לכפירה־בעיקר." "הבדילו עצמכם מעובדי־האלילים; גדלו את זקנכם ועשו את שפמכם." "כל המחקה עַם, סופו שייעשה אחד ממנו."

אמרות אלו ורבות אחרות, המיוחסות לנביא, חיזקו את ההרגשה הכללית, שאדם הנוטש את סגנון הלבוש שלו ומסגל לעצמו אחֵר, עושה מעשה בגידה וכפירה. אסור היה ללא־מוסלמים ללבוש בגדים מוסלמיים; מוסלמים לא העזו לחלום, כי ילבשו בגדים נוצריים או יהודיים. אפילו בתוך המחנה המוסלמי עצמו התייחדה לכל מעמד בחברה כסות ראש משלו; כסות הראש של העולמא היתה שונה מזו של היניצ'רים ושל אנשי העט והבדילה ביניהם בחייהם, ובמותם נחקקה באבן על קברם.

לא היה זה, אפוא, דבר של מה־בכך לשכנע חיילים מן השורה, תורכים מוסלמים, לקבל את מה שנראה להם כסימן מובהק של כפירה, אות־הקלון של שפל־המדרגה. הקושי הגדול ביותר היה בקבלת הכובע, ואפילו עד ימינו, בהרבה

ארצות מוסלמיות, כיסוי הראש הוא מפלטה האחרון של השמרנות. ה׳פֶז׳ וה׳סִידָרָה׳ נותרו כסמלים אחרונים לזהות והשתייכות דתית, בעוד שאר חלקי הגוף קיבלו את בגדי המערב.

איור 104
חיילים עת׳מאניים בלבוש מסורתי

ה׳שוברה׳ היתה כיפת מוך עשויה אריג, ולה עטרה גלילית המסתיימת בקיפול. בתקופה שלפני־כן חבשו אותה הבוסתאנג׳ים ואחרי־כן חיילי המשטר החדש של סלים השלישי. היא לא האריכה ימים בצבא החדש של מחמוד. בשנת 1828 הוצג לסולטאן כיסוי ראש חדש, ממוצא צפון אפריקני, ואושר על־ידו. הוא נקרא בשם ׳פֶז׳, תרבוש. נקראה אספה בלשכת המופתי הראשי, שבראשה ישב הווזיר הגדול, כדי לדון בבעית כסות־הראש לחיילים. הוסכם שאין השוברה משביעה רצון, משום בחינה שהיא, ונבדק ואושר התרבוש, אף־על־פי שכמה מן הנוכחים פקפקו אם אפשר לראות בו כסות־ראש מוסלמית מובהקת. ננקטו אמצעים חמורים על מנת לקדם, ובשעת־הצורך אף לדכא כל התנגדות מצד העם לכובע החדש, וניתנו פקודות לספק אותו לצבא. כעבור מאה שנה הוא התאקלם עד־כדי־כך שהתקיפו אותו — והגנו עליו — כסמל המסורת והאורתודוקסיה העות׳מאנית והאסלאמית.

על שינוי שנעשה בתרבוש, בשנת 1845, ניתן ללמוד מדבריו של ההיסטוריוגרף הקיסרי לוטפי:

"עד העת ההיא היו הגדילים שחיברו החיילים הסדירים וכלל משרתי הסולטאן ונתיניו לתרבושיהם עשויים משי בלתי טווי. הנזק שנגרם לחוטים-מהרוח, הגשם ושאר מרעין בישין גרם לכך, שהיה הכרח לסרוק את הגדילים יום-יום. היו אנשים, בעיקר נערים יהודיים, שברצותם לסרוק את הגדילים היו קוראים ברחובות ובשווקים בדומה למצחצחי הנעלים היום: "תנו לנו לסרוק את הגדילים" והיו מתפרנסים מזה. גם הנשים, שהצליחו איך-שהוא לסדר את הדברים, נהגו לחבר גדילים סרוקים אל התרבושים שראשם שטוח; כדי שיהיו מונחים ביתר נחות על ראשיהן, נוהגות היו להניח ברזל בתוך התרבוש, ולוחות כסף במקום לוחות ניר בראשו. ציציות משי אלו נקראו בצדק בפי העם "הקללה המצויצת". כיוון שכך, הואיל ונגרמה עגמת נפש מרובה הן לאנשי הצבא והן לאזרחים, הנהיגו שהמפקדים, הקצינים ואנשי הצבא יחברו לתרבושיהם גדילים קלועים, שמשקלם קבוע ומכוון; שבטקסים צבאיים יחברו לעטרה של התרבוש תגי דרגה בצורת לוחות מתכת עגולים, ובעלי דרגות אחרות ישתמשו בגדילים קלועים במקום גדילים מחוטי משי."

בשנת 1829 הורחבה רפורמת המלבוש גם לגבי אזרחים. בצו שפורסם באותה שנה תואר בפרטי-פרטים הלבוש שחייבים היו הפקידים השונים ללבוש בהזדמנויות שונות. בדרך כלל, הותרו הגלימה והצניף רק לעולמא, שאר האזרחים חוייבו לחבוש תרבוש במקום כל כובע אחר, ובמקום גלימות וסנדלים — מעילי פראק ושכמיות, מכנסים ומגפי עור שחורים. חסל סדר תכשיטים, מעילי פרוה, ושאר קישוטים, וגם את הזקנים חייבים היו לגזוז. הסולטאן עצמו שימש דוגמה וממנו ראו ועשו הפחות ואחריהם הפקידים בדרגות השונות. באותה העת החלו להופיע כסאות ושולחנות אירופיים בצד הדיואנים והכסתות של הסגנון הישן, ונימוסים אירופיים החלו להתפשט. הסולטאן החל לקבל את הדיפלומטים הזרים לפי כללי הטקס האירופי ולא העות'מאני, ערך קבלות פנים ושוחח עם אורחיו, ולא עוד אלא שהתנהג באבירות כלפי הגבירות. יום חמישי כיום מנוחה — מבחינה דתית יום ככל הימים — הושאל מצרפת והונהג במשרדי הממשלה; ומפתיע אף מזאת — הונהג לתלות את תמונת הסולטאן על קירות המשרדים.

אולם שינויים אלה עדיין היו חיצוניים בלבד. החוק הקדוש של האסלאם עדיין היה הקובע, ובראש וראשונה בעניני חברה ומשפחה. נישואין וגירושין, נכסים וירושה, מעמד האשה והעבדים — כל אלה לא נשתנו במהותם, ונראה שבשלב זה לא חשבו בעלי הרפורמה על רפורמה כלשהי בעניני דת. ב"ענינים מדיניים", אמר צאדק רפעת פחה לסטרטפורד קנינג ב-1844, "נקבל את עצת אירופה בכל. בענינים דתיים נחוצה לנו חירותנו. הדת היא יסוד חוקינו. היא-היא העקרון המניע את ממשלתנו; אין הוד-מלכותו הסולטאן ואין אנו רשאים לגעת בה."

אנשי הרפורמה

בשלוש-עשרה השנים שחלפו מאז חורבן היניצ'רים ב-1826 ועד מותו ב-1839 ניסה הסולטאן לבצע תכנית רפורמה רחבה לא פחות מזו של פטר הגדול ברוסיה, וקשה הרבה יותר. פטר כבר היה אוטוקרט; מחמוד חייב היה להיהפך לאוטוקרט ולהתגבר על המסורת העות'מאנית-אסלאמית העתיקה ורבת השרשים של חיי החברה והממשלה, ולעמוד בפני התנגדותם של מעמדות מבוססים הנהנים מתמיכת העם, בבירה ובפרובינציות, ועל הכל — לא להתחשב בבוז האסלאמי העמוק כלפי הכופרים וכלפי כל דבר שריח של כפירה נודף ממנו.

הדוגמה של פטר הגדול לא היתה בלתי ידועה בתורכיה; היא מוזכרת על-ידי כותב דברי-הימים עאצם כהוכחה לכך, כיצד ארץ חלשה ומפגרת יכלה להגיע

לעצמה ולגדולה תוך שימוש בהמצאות הפרנקיות. אולם לא פטר שימוש למחמוד כמופת, אלא שנים אחרים: קודמו הנערץ סלים, שאת מפעלו גמר אומר להשלים, ויריבו שנוא-נפשו הפחה של מצרים, שהישגיו דרבנוהו להישגים גדולים יותר.

ברם התפקיד שנטל עליו היה קשה לאין-שעור. גם לאחר שהוכנעו כוחות הריאקציה, עדיין קיימת היתה הבעיה למצוא אנשים המסוגלים לתכנן ולהגשים את הרפורמות. הסולטאן עצמו, אדם תוקפני ובעל רצון חזק, היה בור גמור בכל הנוגע לתרבות המערב, ומעטים מאד מבני ארצו עלו עליו בידיעותיהם. פטר הזמין בשעתו רבים מאד מבני מערב אירופה לסייע לו ברפורמות. בגלל הקנאות המוסלמית נמנע מחמוד מלהזמין זרים רבים, וגם אלה שבאו נוצלו במדה מועטת בלבד. אפילו ידיעת לשונות אירופה היתה דבר יקר המציאות; והחלל הזה נתמלא לאט-לאט על-ידי המשלחות בחוץ-לארץ ומשרד התרגומים באסתאנבול.

האנשים שעמדו לרשותו של מחמוד לא היו, אפוא, מאומנים כהלכה לתפקידים שנועדו להם. גרועה מזו היתה השחיתות שפשתה בשרות הממשלתי החדש. תלונות על שחיתות נשמעו עוד בתקופת השלטון הישן. בימי השלטון החדש התרבו התלונות. היוקר הגדל של אורח-חיים מערבי; המשך אי-בטחון לגבי משרה ורכוש; ובראש וראשונה התפוררות מסגרות המוסר המסורתיות, ללא תקנה — כל אלה עשו את הפקידים החדשים לציניים ורודפי-בצע. בימי המשטר הישן קיימת היתה מערכת מוסכמת של נאמנויות והתחיבויות חברתיות, שהיתה

איור 105
רשיד פאשא

מקובלת על רוב האנשים. עם חורבנו של המשטר הישן התפוררה רקמה מסובכת זו של יחסים חברתיים ונאמנויות, ואת מקומה תפסה מערכת חדשה של מנהגים זרים, שלא היתה להם שום משמעות לא לגבי אנשי המימשל החדש ולא לגבי העם שעליו משלו. תמיד רבצה תהום בין המושלים לבין הנמשלים. עתה, עם המשך המגמה המערבית, התרחבה לאין־שעור, ולהבדלים של כוח־השפעה ונכסים נוספו הבדלים בהשכלה ובהשקפת־עולם, במשק־בית וריהוט, ואפילו במאכל ובמלבוש.

רשיד פחה, עושה־דברו הראשי של מחמוד בביסוס השלטון האימפריאלי באנטוליה המזרחית, ארמניה וכורדיסתאן, לא היה כלל ממחייבי הרפורמות. אולם ח׳וסרב פחה (1756-1853), ששימש סֶרעסכֶּר בתקופה שבין 1827 ל־1837, דגל ברפורמות בקנאות, והיה ביכלתו לאמן ולהציג בפני הסולטאן גוף של חיילים חדשים, ולהשליט סדר בעזרת שיטות משטרתיות חמורות. אף־על־פי שנעשה לוזיר גדול במשך הזמן, לא למד מימיו קרוא וכתוב, ובתרומותיו לרפורמה, שאמנם היו רבות־מרץ, הורגשו לעתים בורות ופראות. יורשו כסרעסכר, חאפִז פחה, נטה גם הוא אחר שיטות צבאיות מודרניות, ולקח עמו את מולטקה למסע מלחמה בארם־נהרים.

בתחום האזרחי, האיש החזק בשנים הראשונות לשלטון מחמוד היה ח׳אלד אפנדי, ריאקציונר מובהק שהיה שגריר בפריס מ־1802 ועד 1806 ושב לתורכיה כששנאתו לאירופה וכל דבר אירופי גדולה עוד יותר. הוא הגן על היניצ׳רים והתנגד לרפורמה הצבאית עד נפילתו והוצאתו להורג ב־1822. שגריר־לשעבר אחר, גאלב פחה (1763-1828), ששירת בצרפת ב־1801, היה בעל גישה חיובית הרבה יותר למערב. הוא כיהן בכמה משרות תחת שלטונו של מחמוד השני ונעשה לוזיר גדול ב־1823, משרה שהחזיק בה תשעה חדשים בלבד. לזכותו מציינים שהיטיב להבין את הבעיות המדיניות של תורכיה ואירופה, ושהיתה לו השפעה מחנכת על הדור העולה של מדינאים רפורמיסטיים.

המשוררים היריבים עאכף פחה (1787-1845) ופרטב פחה (מת ב־1837) מילאו לסרוגין בשנות העשרים והשלושים למאה התשע־עשרה תפקידים חשובים בשרות המדינה. אף־על־פי ששניהם היו שמרנים ומסורתיים לחלוטין מבחינת חינוכם והשקפתם הפוליטית, בכל זאת תרם עאכף תרומה מסוימת למהלך הרפורמות בזה שחיסל את הסגנון המפותל והמסורבל בנוסח בית־הדין העליון, שרווח עד אז בחוגים העות׳מאניים הרשמיים, והחל בפיתוחו של סגנון פרוזה פשוט ועניני יותר, ההולם את צרכיה של מדינה מודרנית.

4.3

הריפורמות בכלכלה

עתה, לאחר שהבאנו בפניך את סקירתו ואת ניתוחו של ברנארד לואיס למפעל הריפורמות של מחמוד השני מבית — נעבור להיבט הכלכלי של מפעלו.

לפניך קטע מספרו של הרשלג, העוסק בנושא זה:[2]

כבר בסוף המאה ה־18 התחילו חודרות לתורכיה השפעות אירופיות רציניות, אך רישומיהן הורגשו בעיקר בתקופה מאוחרת יותר, היינו, במחצית השניה של המאה ה־19. במיוחד אמורים הדברים בתחום הצבאי, שבו נקטו הסולטאנים אמצעים נמרצים לחידוש עצמתה של הקיסרות. שטח זה נהפך לשדה־התנגשות בין חצר הסולטאן לבין כת היאניצ׳רים, שזכתה במרוצת הזמן למעמד מכריע לא רק בצבא, כי אם גם בתחום המדיני. כת זו, שחושלה בקרבות עם האויב החיצוני, היוותה את עיקר הצבא התורכי המקצועי. הצבא ומפקדיו התנגדו לחידושים בעקרונות הגיוס והשירות, לשיטות האימונים והביצורים, שחייבו שינויים גם בתחומים אחרים, ובייחוד לתיקונים משפטיים וחברתיים, שהיו עשויים לערער את מעמדם האיתן במדינה. בתקופתו של סלים III, שעלה לשלטון ב־1789 (היא שנת המהפכה הצרפתית), חלה התנגשות רצינית — אמנם לא ראשונה — עם היאניצ׳ארים. סלים, שנמנה עם ראשוני המושלים באירופה שהכירו ברפובליקה הצרפתית, חתר להידוק הקשרים עם אירופה, מתוך מגמה ללמוד מחידושיה בתחום ההכשרה הצבאית, ארגון הצבא, הביצורים והמשק. הוא יסד בתי־ספר צבאיים, בהנהלתם של קצינים אירופיים, ודאג להפצת ידע צבאי בעזרת ספרות מתורגמת, בייחוד מצרפתית, ומודפסת בתורכיה; הזמין ספינות־אימונים מאנגליה לצרכי הצי התורכי; תיקן את המבצרים בגבולות; הקים את בית־היציקה המפורסם לתותחים בטופח׳אנה; קבע תקנה, שהאחוזות הפיאודאליות תעבורנה לידי הסולטאן עם מות מחזיקיהן; והנהיג חידושים רבים בעניינים כספיים, שהיו מכוונים בעיקר לגיוס אמצעים לרשותו של האוצר הקיסרי לשם החזקת צבא חדיש. סלים תכנן גם ביטולה של שיטת המוכסים והחלפתם בפקידים קיסריים, ועד לביצוע הדבר ניסה להטיל על המוכסים פיקוח מרכזי נמרץ.

2. צ״י הרשלג, **מבוא להיסטוריה הכלכלית של המזרח התיכון בזמן החדש**, תל־אביב תשכ״ה־1965, ע״ע 26-29.

איור 106
הסלטאן סלים השלישי. איור מתוך ספרו של וייגאן.

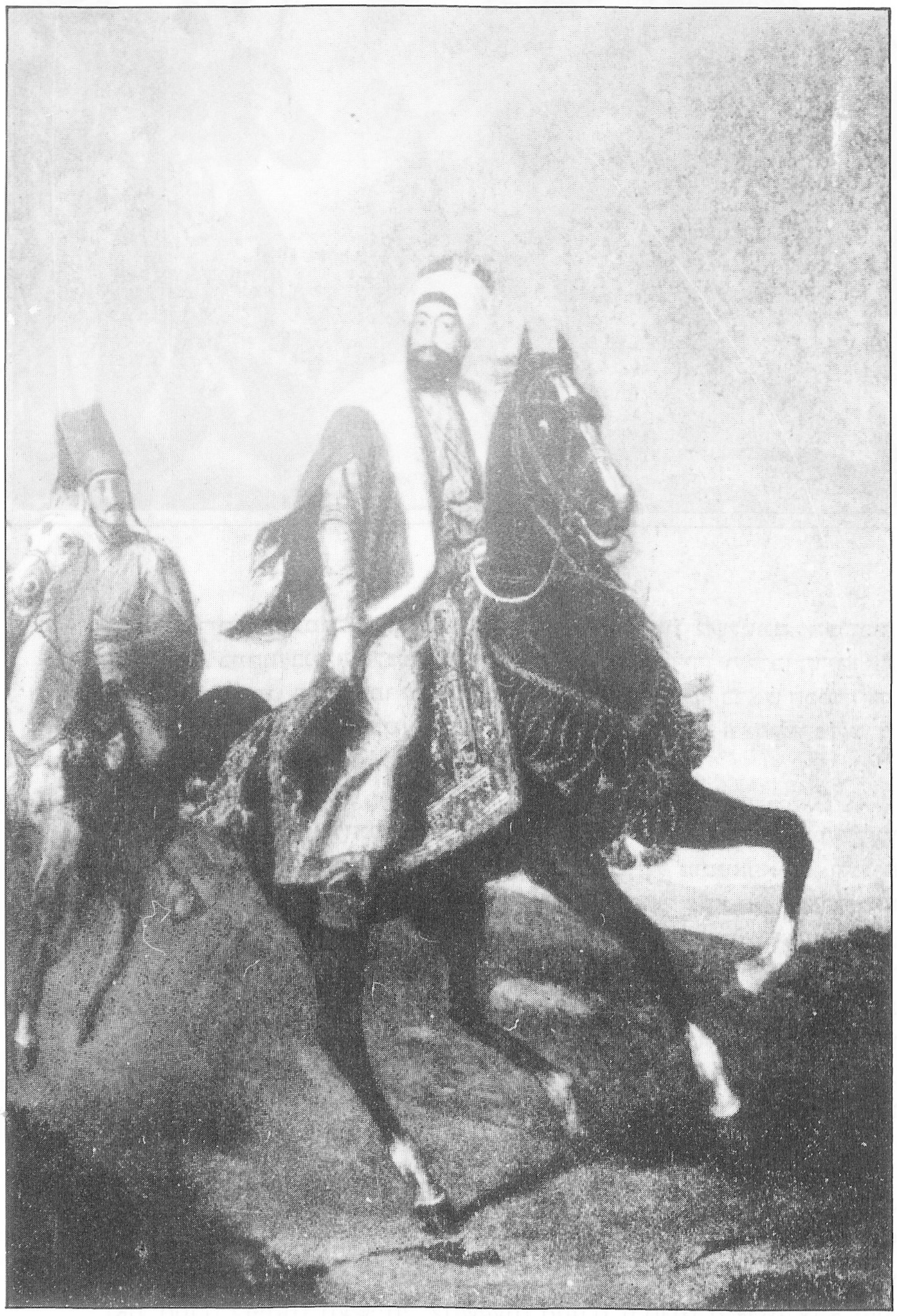
היאניצ׳ארים, שמעמדם היה עדיין איתן, חשו בסכנות לשלטונם, הכרוכות בחידושים, בייחוד בנסיון הקמת צבא סדיר חדש (ניזאם ג׳דיד), ועל־כן הדיחו את סלים בשנת 1807, בהשראתו של השיח׳־אל־איסלאם, שעמד בראש חכמי־הדת שהתנגדו לחידושיו של סלים ולאחר־מכן אף רצחוהו. בדרך זו נחלצו מהגורל, שהיה צפוי להם, אך לזמן קצר בלבד.

יורשיו של סלים ניסו להמשיך בתיקוניו. מחמוד II, שקיבל לידיו את השלטון בשנת 1809* בגיל צעיר, לאחר שלטונו קצר־הימים של מוסטאפא IV, הצליח להתגבר על היאניצ׳ארים, שהתנגדו נמרצות לארגונו של צבא חדש, וערך בהם טבח בשנת 1826. מעכשיו ואילך חתר השלטון בהתמדה להקמת צבא־קבע חדש, שיהיה מבוסס על גיוס חובה לפי המתכונת האירופית. הורגשה כאן השפעתו החזקה של נאפוליון, אלא שהחיקוי הקיצוני לעתים של הדוגמה האירופית לא הלם את המסיבות המיוחדות של האיזור. כך, למשל, פגעה החלפת האוכפים הקעורים של הפרשים התורכיים באוכפים אירופיים ישרים ביעילות הלוחמים. תוצאה מעין זו היתה גם לשימוש בלבוש ההדוק ובכובעים הסגורים הנהוגים בצבא האירופי.

מדיניותו הכלכלית של מחמוד היתה דומה במידה מסוימת לזו של מחמד־עלי במצרים [...]. בתנאים של ארץ אגרארית מובהקת היווה הכפר מקור מרכזי של הכנסות המדינה, כל עוד לא רצתה זו, או לא יכלה, להסתייע במקורות־חוץ, ועם זאת חתרה לפיתוח תעשייתי, להשקעות־מסגרת נרחבות ולארגון צבא חזק. מחמוד פיתח את מערכת המסים, הן מסי־קרקע והן מסי־צריכה, שרוששו את האוכלוסייה, ואף גרמו למהומות, שדוכאו באכזריות. נטל המסים החליש את רצונו של האיכר לעבוד והתרבו השטחים המוברים בחקלאות. נוסף־על־כך גרמה

* כנראה טעות הגהה; התאריך הנכון הוא 28.7.1808

שיטת המונופולין, שנמסרו על־ידי מחמוד בזכיון לכל המרבה במחיר — בצד המונופולין של המדינה עצמה — למערכת שרירותית של מחירים נמוכים, ששולמו ליצרני אופיום או משי; וענפים אלה, שזכו קודם לכן לעידוד־מה בהשפעת המחירים הטובים בשוקי־היצוא, קיפחו במרוצת־הזמן את כדאיותם ליצרן הראשוני, שמחירי תוצרתו הוכתבו לו על־ידי בעל־המונופולין. הזנחת העיבוד החקלאי, מצד אחד, והניתוק בפועל של מולדאביה, ואלאכיה ומצרים, מצד שני, פגעו באספקה החקלאית, גרמו לעלייה במחירי הגרעינים ושימשו גורם נוסף בהחלשת כוח־הקנייה של המטבע המקומי.

איור 107
הסלטאן מחמוד השני

מחמוד לא התעלם מן הקשיים הכרוכים בביצוע הנסיון האירופי על הקרקע הפיאודאלית של המזרח, אך לא העריך את ההשפעה הסטרוקטוראלית השלילית של אמצעיו. המיסוי הקיצוני שיפר את מצב הפינאנסים בטווח קצר, אולם הרס חלק גדול של המשק בטווח ארוך יותר. האיכרות הזעירה הלכה ונתרוששה; ומאחר שגם הפיאודאלים נפגעו מהריפורמות של מחמוד — דללו המקורות הכלכליים והכספיים של המדינה, דבר שבא על ביטויו המובהק במחציתה השנייה של המאה.

עם חיסול היאניצ׳ארים סולק בעצם רק מכשול אחד, מדיני־צבאי בעיקר, מדרך התפתחותה של הארץ והגברת סמכותה של הממשלה, שהרי נשאר בעינו המבנה המשקי והחברתי הנחשל, שהיווה מעצור גדול מזה. המאבק עם בעלי־ההפקדים, שהתחזקו במיוחד במרוצת המאה ה־18, בעקבות התרופפותו של השלטון המרכזי, היה חמור מאוד, והוא נמשך גם לאחר שמחמוד ביטל את שיטת ההפקד, הפקיע נכסים מידי בעלי־ההפקד (1831) תמורת פיצויים — בצורה של קצבה שנתית — והעבירם למדינה בזכות בעלות מלאה עליהם. הפיאודאלים המוסלימיים ביוון, בּוֹסְנִיָה וסֶרְבִּיָה; הפאשות הערביים בסוריה, ארץ־ישראל ומצרים; והווהאבים בחצי־האי ערב, שהיו תחת שלטון מצרי באותה תקופה, התקוממו בגלוי נגד השלטון. מחמוד נאלץ להשלים עם אבדן שטחים מסוימים ועם פתיחת מיצרי הדארדאנלים, בעקבות חוזה השלום עם רוסיה באדריאנופול בשנת 1829, מאחר שלא הספיק להקים צבא יעיל במקום היאניצ׳ארים. עם זאת סייעו ההפוגה במאבק החיצוני ואולי אף הפסדי השטחים, שקודם־לכן עוררו בעיות־מִנהל קשות, לליכודה הזמני של המדינה מבפנים.

לאמיתו של דבר, לא התמידו תיקוניו של מחמוד אף בתקופת שלטונו. במרוצת־הזמן היה אנוס הוא עצמו לבטל את הריפורמות וכן תכניות אחרות ולהחזיר את ההפקדים לבעליהם הקודמים. הצלחתו העיקרית של מחמוד ה־II היתה באנאטוליה, שבה עלה בידיו להתגבר על הדרביים (אדוני־העמקים), שחילקו ביניהם בעבר את אדמות הארץ, העבירום לצאצאיהם בירושה ונהפכו למושלים בלתי־תלויים בפועל בסולטאן. אמנם מחמוד השאיר לחלק מהם את אדמותיהם, אך הטיל עליהם מס, כדי להדגיש, בין השאר, את הבעלות העליונה של המדינה על הקרקע, ואת החובה לספק מגויסים לצבא בזמן המלחמה. כן שקד על הידוק קשריהם עם השלטון באמצעות מענקים שונים, ובעיקר על ידי ויתור על שירותו האישי של כל ראש משפחה. עכשיו עלה חלקה של המדינה, מזה, ושל האיכרים הזעירים, מזה, בבעלות על הקרקע; ועובדה זו שיוותה לאנאטוליה לאחר מלחמת־העולם הראשונה צביון שונה מזה של שאר הארצות הירשה העותומאנית, שבהן שלטה האחוזה הגדולה.

יש לציין, שבאיזור אחד של הקיסרות, והוא סוריה ולבנון, חדרו השפעות מערביות ניכרות בעקבות הכיבוש המצרי הזמני, בראשותו של אברהים פאשה, בשנים 1840-1831. כיבוש זה נתן דחיפה להגברת השפעות־חוץ הן בתחום הכלכלי, בפרט במסחר, והן בשדה התרבות, הודות לפעולתם של מיסיונרים נוצריים ולהתהוותה של שכבת פקידים ואינטלקטואלים מקומיים.

בשאר שטחי הקיסרות הורגשה במידה מועטת ההשפעה המערבית, פרט לתחומים בודדים. מחמוד II הקים מספר בתי־ספר תיכוניים, שיגר 150 סטודנטים לאירופה, פתח בית־ספר לרפואה. כמו־כן הותקן בקיסרות שירות־דואר; הופצו חוברות למלחמה במחלות; נאסרה הפקעת רכוש הפרט; והונהג התרבוש ככיסוי־ראש לגברים. עם זאת לא שקד השלטון על הקניית מושגים חדשים ואורח־חיים חדש להמוני העם ולא הכשיר את הקרקע לתמורות חברתיות וכלכליות עמוקות יותר. הריפורמות באו מלמעלה בצורה של פקודות וחוקים, ואף בצורתן זו הן לא האריכו ימים.

שאלה 2

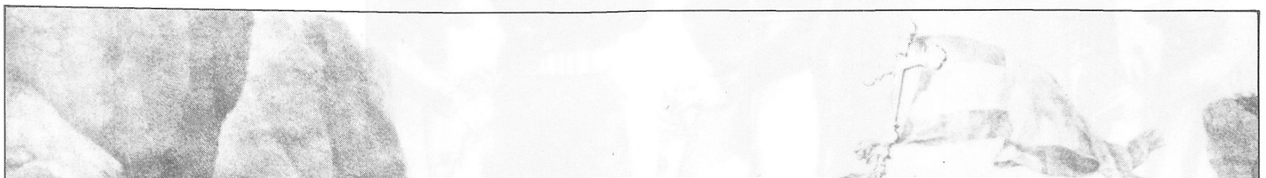
הן בתחומי הכלכלה והן בתחומי המינהל למיניהם לא הצליח הסלטאן מחמוד השני לבצע מהפכות מרחיקות לכת כדוגמת יריבו מחמד עלי. לא פלא הוא, שהעוצמה שבנה על בסיס זה נפלה מן העוצמה שבנה נתינו ויריבו שבמצרים.
התסכים עם קביעה זו במלואה? נמק בהרחבה ובכתב!

הנה כי כן ראינו, כי בחזית המודרניזציה מבית לא עלה בידיו של מחמוד השני, למרות כוונותיו וחרף כישרונו, להתקדם בצעדים הנמרצים שאִפיינו את מחמד עלי. בתחומי הכלכלה לא זכה מחמוד השני לבצע מהפכות כמו הכנסת גידולים חדשים בחקלאות, הקמת ראשית תעשייה, וכיוצא באלה. מרבית יוזמותיו היו בתחומי המיסוי והבעלות על הקרקע, וגם אלה לא תמיד הביאו ברכה. ואילו בתחומי המינהל והחברה עמד מִפעלו של מחמוד השני בפני גורמי אופוזיציה שונים ומגוונים, שהיו מעוגנים בסדריה הישנים של האימפריה ובתפיסת העולם האסלאמית המסורתית.

4.4 העמדה כלפי חוץ — מגננה בפני מחמד עלי והמערב

לא פחות חמורות היו המַכְשֵׁלוֹת שנכונו למחמוד בחזיתות החוץ. כפי שראינו, אִפשרו הנסיבות למחמד עלי להתפשט טריטוריאלית בתוך שטחי "ארץ האסלאם" (ובתחומי האימפריה העת'מאנית) כשהוא מנצל את עליונותו הכוחנית על מנת להאדיר כיבושים, ומנצל את הכיבושים על מנת להאדיר את כוחו. לעומתו, עמד מחמוד השני אל מול מציאות הפוכה: הוטל עליו להתגונן, בחזיתותיו הבלקאניות־האירופיות, ולסבול שם תבוסות והשפלות לכל אורך התקופה שמעלותו לשלטון ועד ראשית שנות השלושים.

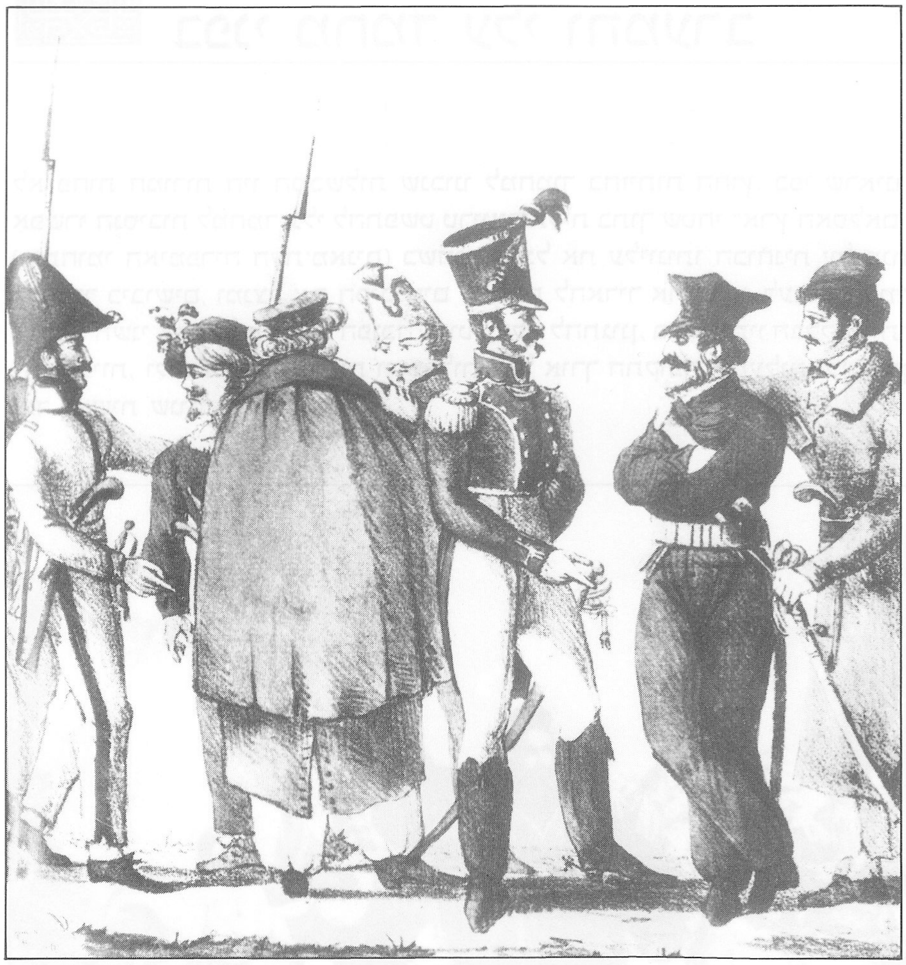
איור 108
היוונים מניפים את נס המרד — ציור בן הזמן.

4.4.1 חזית הבלקאן

ביסודה של מציאות זאת עמדה היריבות הישנה עם רוסיה, שהיתה מלווה בהתעוררותם של עמי הבלקאן ובראשית הבשלתם לקראת מאמץ לשחרור לאומי ולהגדרה עצמית מודרנית. כך נאלץ הסֻלטאן העת׳מאני להתמודד ארוכות עם מרידותיהם של הסֶרבִּים, שהחלו עוד בימי סֶלים השלישי, עבור דרך השגת אוטונומיה חלקית לאסיפה לאומית סרבית בשנת 1815, ועד להכרה בינלאומית — בערבות רוסית — באוטונומיה סרבית בשנת 1829.*

* ר׳ הערך ״המרד הסרבי״

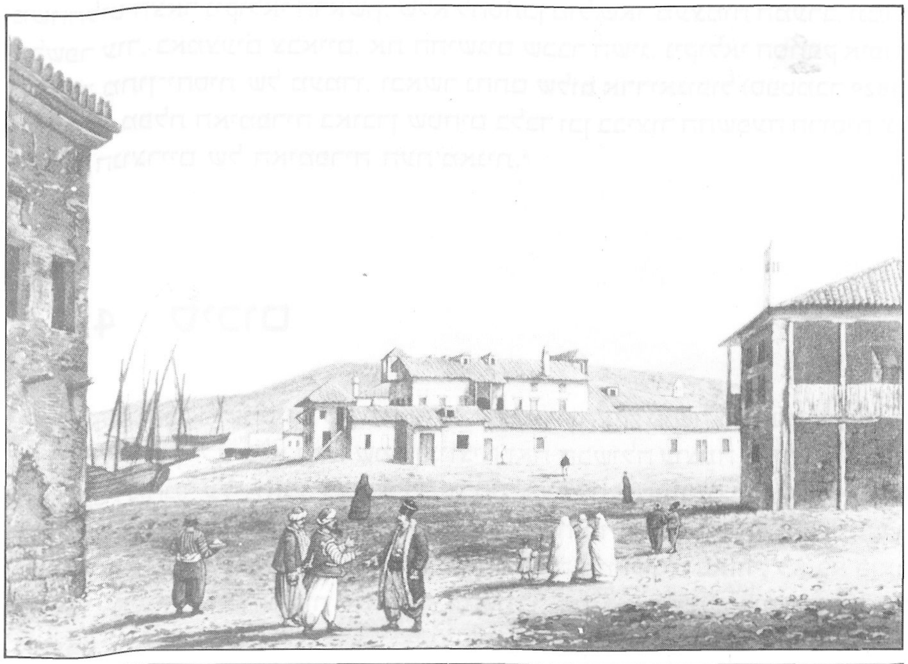

איור 109
קצינים ברֶגימֶנט האירופי, אשר נלחם לצד היוונים. המרד היווני זכה בתמיכה ובאהדה בקרב הרומנטיקאים האירופיים בני המאה ה־19, ורבים מהם השתתפו בפועל בקרבות. בין הבולטים שבהם — המשורר האנגלי המפורסם, הלורד ביירון.

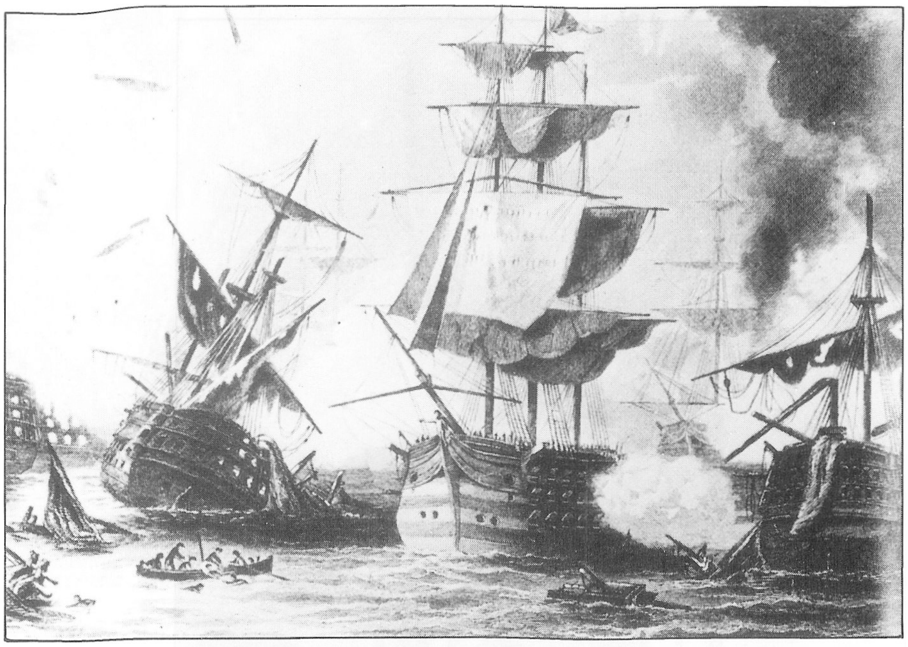
מרידה חשובה עוד יותר היתה זו של היוונים. מרידה זו התרחשה על רקע תהליכים ארוכים של תמורות חברתיות בקרב עם נוצרי זה **ומגעיו המתהדקים עם המערב**, ומשפרצה המרידה בגלוי, בשנת 1821, לבשה כבר אופי של מאבק לאומי מובהק.* מאבק זה קיבל עד מהרה גם אופי בינלאומי, עם נופך רומנטי־אינטלקטואלי — שהופיע על רקע התחדשותו המודרנית של העם, שבישר בימי קדם את תרבות המערב — ועם התערבותם של כוחות צבאיים מערביים במערכותיו. התערבות זאת הביאה לתבוסות עת׳מאניות, ששיאן היה **במפלת נבארינו**** בשנת 1827. ב־1830 הוכרה יוון (עדיין בגבולות מצומצמים) כמדינה עצמאית וריבונית לכל דבר, ובכך נותקה סופית מן האימפריה.

* ר׳ הערך ״המרד היווני״

** ראה שוב הערך ״קרב נבארינו״

איור 110
ביתו של הלורד ביירון במיסולונגי

איור 111
השמדת הצי המצרי־העת׳מאני בקרב נבארינו

4.4.2 המלחמה נגד רוסיה

בד בבד עם ההתעוררות הבלקאנית התלקחה שוב מלחמה בין מחמוד השני לרוסים.* בראשית שנת 1828, על רקע סירובו של הסלטאן להכיר בתבוסתו בנבארינו, פתחה רוסיה במלחמה נגד האימפריה העת׳מאנית, וזו נסתיימה, לאחר קרבות קשים, בקיץ 1828 בתבוסה עת׳מאנית.** מזלו של מחמוד שיחק לו

* המלחמה הקודמת, שהחלה בשנת 1806, נסתיימה ב־1812 **בשלום בוקארשט**, שבו אולצה האימפריה העת׳מאנית לותר על רוב בֶּסראבּיה.

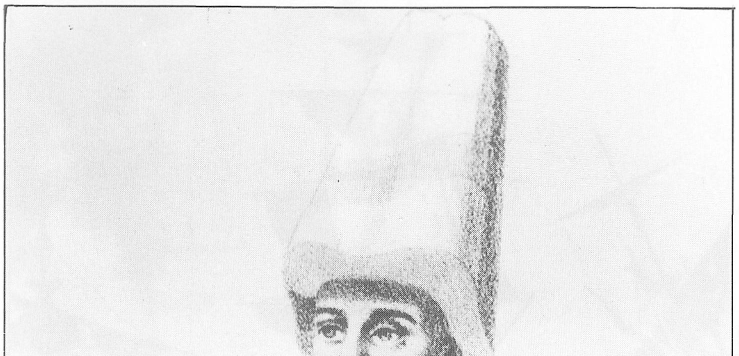
** ר׳ הערך ״מלחמת 1828-1829 בין רוסיה לעת׳מאנים״

משהחליט הצאר ניקולאי הראשון, שלא להסתכן מול שאר מעצמות המערב, ונמנע מלשפר עוד, באמצעים צבאיים, את ההישגים שכבר השיג. ניקולאי הסתפק איפוא בשיפור מתון־יחסית של מעמדו, וכאשר נחתם **שלום אדריאנופול** (ספטמבר 1829) הסתכמה מפלת האימפריה באובדן שטחים בלבד וכן בביצור ההשפעה הרוסית על נתיניה הנוצריים של האימפריה העת'מאנית.*

* ר' הערך "ניקולאי הראשון והשינוי במדיניותו כלפי האימפריה העת'מאנית"

4.4.3 סיכום

אנו רואים איפוא, שניסיונו של מחמוד לבצע מודרניזציה נעשה בתנאים קשים, הן מבית והן מחוץ. לא פלא הוא, שמודרניזציה זאת הבשילה עוצמה מודרנית פחותה מזו שבנה מחמד עלי. ואכן, כפי שכבר נוכחנו, בעימות שהתפתח ביניהם מאז שנת 1831 הצליח הוָאלי המצרי להכות את צבאו של מחמוד ולנגוס בשטחי סוריה וארץ־ישראל. העימות בין השניים, חלוציה של התמורה המודרנית באזור, לא בא בזאת לסיומו. נהפוך הוא; עימות זה עמד להסתבך ולהביא להתערבות ישירה של המערב.

איור 112
הסלטאן מחמוד השני בגלימת מלכותו

4.5 ההתנגשות, ההכרעה והכישלון הכללי

◀ קרא תחילה בספרו של שמיר, ע״ע 71-81.

בשנת 1839 שוב הגיעו היחסים בין מחמד עלי לריבונו, הסלטאן מחמוד השני, לכדי משבר גלוי נוסף. בתוך סוריה היה משטרו של מחמד עלי מאוים באופן פעיל (ר׳ לעיל 3.4.2), והמתח שבין הסֻלטאן לפאשא העסיק גם את ראשי המעצמות.

שנה קודם לכן, בשנת 1838, הודיע מחמד עלי לקונסולים הכלליים של בריטניה, צרפת, אוסטריה ורוסיה במצרים, כי בכוונתו להכריז על עצמאות. תשובותיהם השליליות והחריפות לא הרתיעוהו, והוא לא ניער את חוצנו מהרעיון. קונסטנטין מ׳ בזילי, מי שהיה הקונסול הרוסי בבירות בתקופה זו,* מוסר בספרו **זכרונות מלבנון** את נוסח האיגרת, ששלח מֻחמד עלי לשגרירי מעצמות המערב. תעודה מעניינת זו מיטיבה למסור את מטרותיו ושאיפותיו של הפאשא (ההדגשות שלנו):[3]

* ר׳ הערך ״קונסטנטין בזילי״

> כבר הבאתי לפני ארבע המעצמות הגדולות את כל פרטי עמדתי ושאיפותיי. אני מעז לקוות, שהוד מלכותו פלוני לא ישלול ממני את עינו הטובה, יסגל לו ברבות הימים את מיטב הדיעה עלי ולא יעמוד למכשול להגשמת שאיפותיי; שכן **שאיפותיי מתיישבות הן עם המדיניות האירופית והן עם שלוותו של המזרח לעתיד לבוא.** הרי אני בן שבעים שנה; יורשה נא לי להסדיר את גורל **משפחתי** בטרם אמות. מעתיר אני שיינתנו לי סמכויות **הורשת השלטון**, ואסתפק בזה לגמרי, אם אשיג את מטרתי בהשתדלות ובמשא ומתן. אין לי כוונות לפתוח במלחמה, וראיה לדבר — מסעי לסנאר; אבל **לא אניח שיכבלו את ידיי** ואהיה לקורבן; טוב לי המוות מלהניח את גורל **משפחתי ועמי** לשרירות לב. אבל אם לא אשיג את מטרתי בהשתדלות, אם לא ישעו המעצמות הגדולות לתעצומותיי, **אם לא יובטח גורלה של מצרים** לעתיד לבוא, ולבסוף — **אם יפקירוני לגורלי**, אבחר לי בעצמי, לפי מיטב הבנתי, באמצעים להסדרת ענייני. **אם כן יהיה הדבר, ואף איאלץ לאחוז בנשק, הרי לא אסתפק בזכויות הורשה ואכריז על עצמאות.** יודע אני שאיני יכול לעמוד בפני מאמציהן המשותפים של ארבע המעצמות; יכול אני

3. קונסטנטין בזילי, **זכרונות מלבנון 1839-1847**, (ירושלים, 1983), ע״ע 114-115.

ליהרג; אבל — וכי יש בכך כדי להגדיל את תהילת המעצמות הגדולות?... אם יהיה גורל המלחמה לטובתי, ישפטו הן מה יהיו התוצאות.

אלכסנדריה, 5 בספטמבר 1838.

שאלה 3

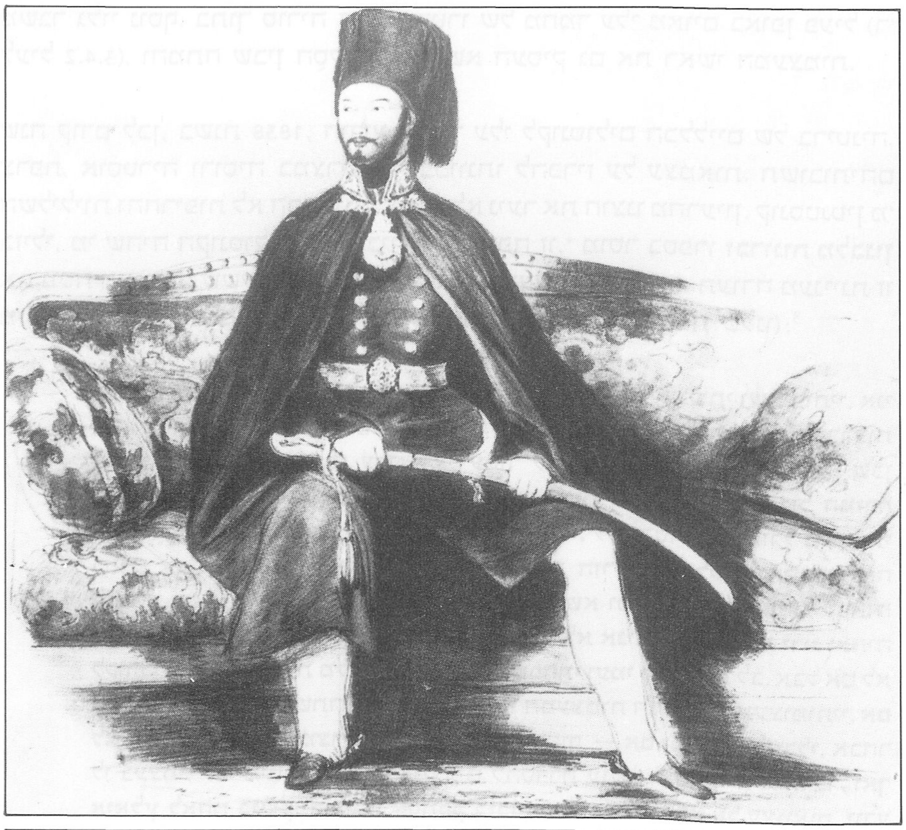
עמוד, מתוך התעודה, על כוונותיו של מחמד עלי כלפי האימפריה העת׳מאנית. עמוד על הדרישה לשלב ולזהות את עתידה של מצרים עם עתידה של משפחת הפאשא. האם מחזקת איגרת זו, לדעתך, את הקביעה, שמחמד עלי הוא ״מייסדה של מצרים המודרנית״? — נמק בהרחבה!

נוכח כוונותיו של מחמד עלי ומעשיו לא טמן הסלטאן את ידו בצלחת ונערך למלחמת־נקם בנתינו המורד.* באפריל 1839 חצו כוחותיו את נהר הפרת לכיוון סוריה. ב־7 ביוני הוכרז מחמד עלי בוגד במלכות. ואולם 17 יום לאחר מכן, ב־24 ביוני, ניפץ אבראהים את צבא הסלטאן בנציבין (נַזִיבּ), צפונית־מזרחית לחלב.**

השמועה על התבוסה לא הספיקה להגיע לאוזניו של מחמוד השני. באחד ביולי מת הסלטאן לפתע, ועל כס הסֻלטאנות עלה נער חסר ניסיון בשם עבד אל־מג׳יד. הסלטאן־הנער מיהר למנות וזיר גדול, ולא היה זה אחר מאשר חֻ׳סרו פאשא, יריבו הוותיק והמושבע של מחמד עלי. מינוי זה אמנם הצביע על כוונת העת׳מאנים להמשיך במאבק במחמד עלי; ואולם התוצאה המיידית שלו היתה, שאדמירל הצי

* ר׳ הערך ״פלמרסטון ועיקרי מדיניותו כלפי מחמד עלי ומחמוד השני״

** ר׳ הערך ״קרב נציבין (נזיב)״

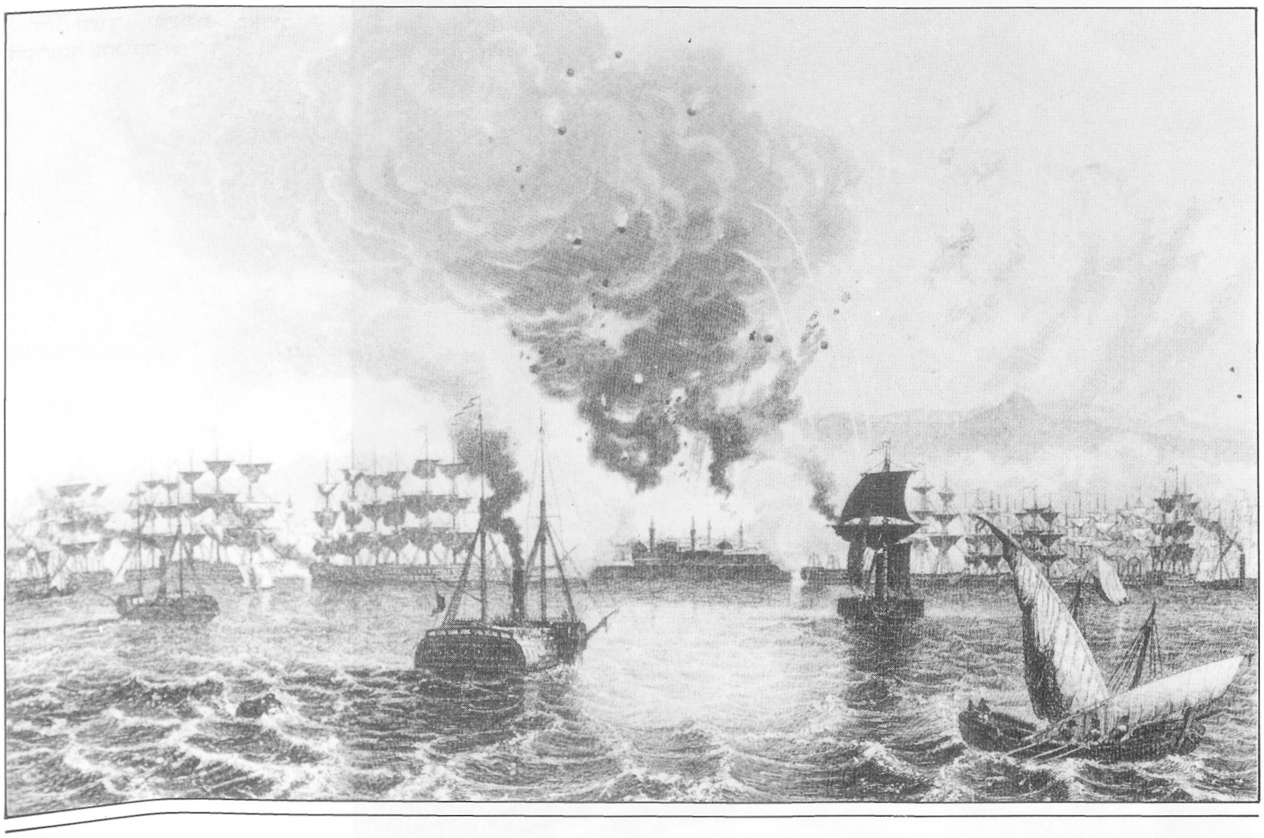
איור 113

הסלטאן עבד אל־מג׳יד הראשון בצעירותו

העת׳מאני, שהיה אויבו משכבר הימים של חֻ׳סרו, החליט להסגיר את צִיו למחמד עלי בנמל אלכסנדריה. עם כל אלה — תבוסת נציבין; מותו של הסלטאן עז הרצון; הסגרת הצי — ספגה האימפריה העת׳מאנית מפלה משולשת ומוחצת מידיו של מחמד עלי.

ואולם, ככל שגברה הצלחתו של מחמד עלי, הצלחה שבאה בנסיבות שלא הוא יזמן, כך גברה הִתגרותו בפועל במערכת האינטרסים האסטרטגיים של מעצמות המערב. הממשלה הבריטית התנגדה — מסיבות שעליהן כבר עמדנו — לפירוקה של האימפריה העת׳מאנית. צרפת אמנם היתה תומכת מסורתית של מחמד עלי, אך גם היא לא הצליחה לעמוד בוועידת לונדון מול הסכמתן המשותפת — ביוזמה בריטית — של בריטניה, רוסיה, אוסטריה ופרוסיה, שהצליחו לכפות הסדר (**הסכם לונדון**, 15.7.1840)* על הסלטאן החדש ועל מחמד עלי. הסלטאן הסכים לקבוע, שמִשׂרת מושל מצרים תעבור לבית מחמד עלי בירושה, וכן העניק למחמד עלי את עכו — אך לימי חייו בלבד. ואולם מענק אחרון זה היתנה הסלטאן בפינוי מיידי של שאר הטריטוריות, שהוחזקו בידי צבאות אִבראהים.

* ר׳ אצל שמיר, עמ׳ 72

איור 114
הצי של נאפייר מפציץ את עכו

משבושש מחמד עלי להיענות להצעת ההסדר — הופיע צי בריטי־אוסטרי מול חופי בירות ותפס את העיר ב־9 באוקטובר 1840.* ב־3.11 הפגיז צי המעצמות את עכו. סוכנים בריטיים ועת׳מאניים ליבו בו בזמן מרד בלבנון כנגד משטרו של אִבארהים, וצי בריטי, שעגן מול חופי אלכסנדריה ב־27 בנובמבר, הצליח לסחוט באיום נוכחותו את כניעתו של הפאשא. אִבארהים נאלץ לציית לפקודת אביו ונטש כליל את סוריה. בתמורה לכניעתו של הפאשא כפו הבריטים על הסלטאן להעניק למחמד עלי —

* ר׳ הערך ״קומודור נאפייר והפלישה לבירות״

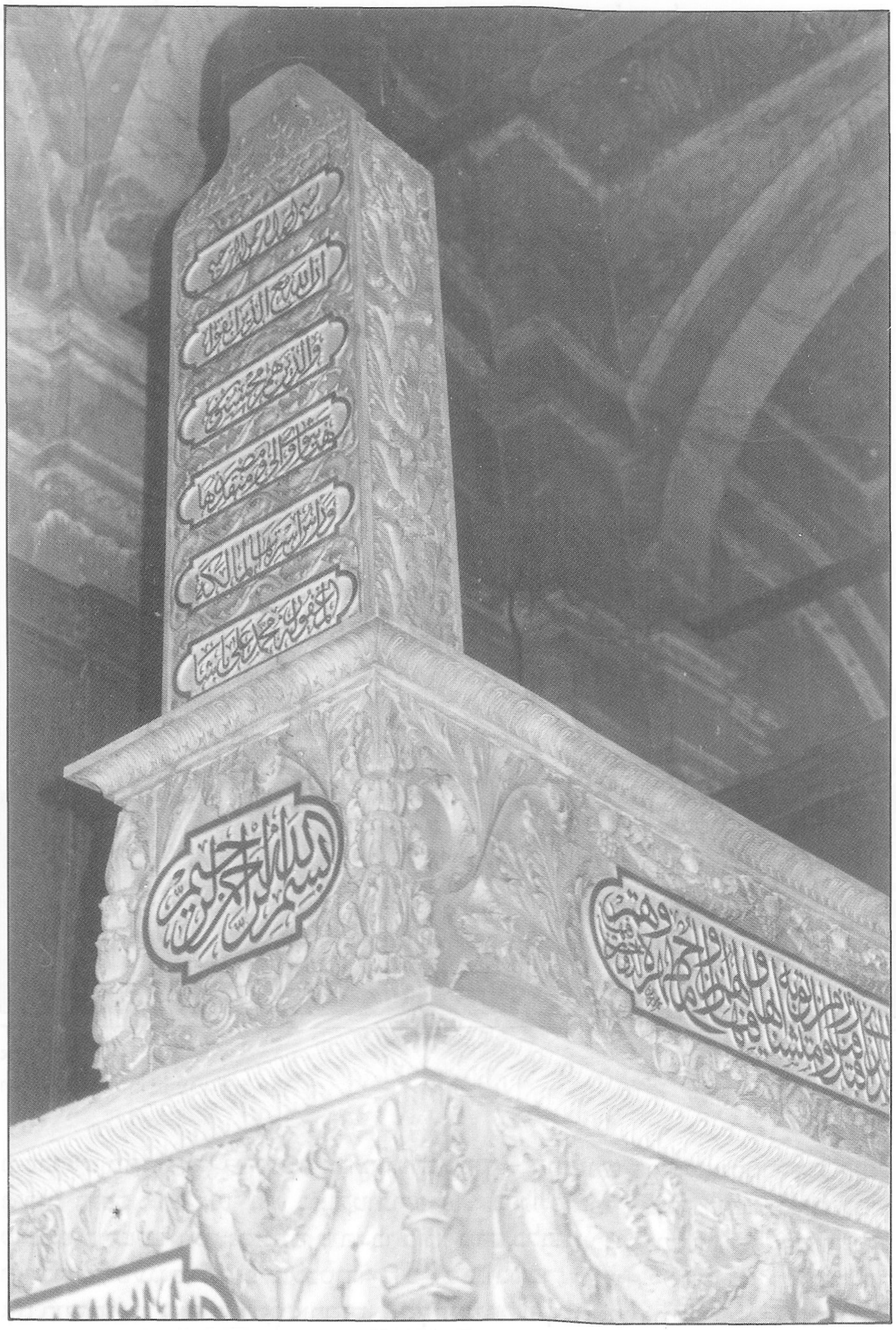
בראשון ביוני 1841 — את פרמאן הירושה של מצרים. פרמאן זה העניק בסיס חוקי לשלטון בית מחמד עלי במצרים עד למלחמת העולם הראשונה ולקצה של האימפריה העת'מאנית.

עם אובדן סוריה כאילו אזלה חיוניותו של מחמד עלי. הוא חי עוד תשע שנים, אך יותר ויותר נעשה חסר אונים, וסנילי ממש בשנותיו האחרונות. הוא מת באלכסנדריה ב־2 באוגוסט 1849. גופתו נלקחה לקבורה במסגד הגדול, שהוא עצמו בנה במצודת קאהיר.*

איור 115
מחמד עלי בשנותיו האחרונות

* ר' הערך "מצודת קאהיר (הקלעה)" בחטיבה א'

איור 116
קברו של מחמד עלי, המצוי במסגד הקרוי על שמו שבמצודת קאהיר (צילום: צוות הקורס).

4.6 סיכום

ההיה אם כן הפרק ההיסטורי, שעיצבוהו מֻחמד עלי ומחמוד השני לאורכה של המחצית הראשונה של המאה ה־19 — פרק שכונה בפינו "מענה העוצמה" — בבחינת כישלון?

ביחידה שלפנינו, שעסקה במחמוד השני, וביחידה שקדמה לה, שעניינה במחמד עלי, ניסינו להתחקות אחרי התהליך המרכזי, שעיצב את הפרק הראשון בתולדות העת החדשה באזורנו — ניסיונם של שני השליטים הללו לבנות עוצמה צבאית לפי מתכונת מערבית. ניסיון זה היה מלווה בריפורמות נוספות בשטחים מגוונים, ריפורמות שהיו דרושות להקמת התשתית ההכרחית לבניית עוצמה זו ולהפעלתה הריכוזית. עיקריהן של ריפורמות אלה נעשו באִסתאנבּול, בירת האימפריה, ובעמק הנילוס, עורק־החיים של מצרים — אך הן הקרינו על האזור כולו: בין במישרין — על סוריה, לבנון, ארץ־ישראל ואנטוליה; ובין בעקיפין — על שטחי עִראק וחצי־האי ערב.

על פניו אכן דומה, כי תהליך הריפורמות — שבסימנו עמדה התקופה כולה, כפרק מענה ל"אתגר המערב" — נסתיים בכישלון. כתוצאה משרשרת המאורעות והעימותים נהרסו העוצמות הצבאיות, שבנו הן מחמוד השני והן מחמד עלי, בידי "המערב". היתה זו תקופה של מאמץ־יתר ושל סבל רב, שגרמו לאוכלוסייה מאמציהם של שליטים תקיפים אלה לכפות מלמעלה שינויים מרחיקי־לכת בפרקי־זמן קצרים. שינויים אלה הפרו איזונים מסורתיים — מבלי שבנו, בהצלחה מקבילה, איזונים חדשים תחתיהם. בכך נקלעו רבות ממערכות החיים באזור לטלטלות ולזעזועים, העתידים לאפיין — כשהם מחמירים והולכים — את דברי ימי האזור עד הלום.

במשולב, במרכזם של ניסיונות המודרניזציה עמד המאמץ להחדרת כלים ושיטות מערביים ולהשתלתם ברקמותיו של האזור. בכך נפתח הפתח לפראדוקס הבעייתי, העתיד ללוות את תולדות העת החדשה במזרח התיכון לכל אורכה: הכורח הקיומי **לעמוד מול המערב** תוך שמירת העצמיות האותנטית — הוליך (ומוליך עד היום) לצורך **להחדיר את מִכלול כליו ושיטותיו של המערב עצמו**. באופן זה הולך וגדל "אתגרו של המערב" ככל שמנסים לעמוד מולו. עוד נעמוד על כך ביחידות הבאות, משנלמד על החרפתו של תהליך זה ועל הסתבכות מורכבותו.

ערכים להרחבה — יחידות 4-3

אבראהים פאשא

אִבראהים היה בכור בניו של מֻחמד עלי ועוזרו הנאמן והעִקבי. הוא נולד בשנת 1789 והובא למצרים בשנת 1805, עת קיבל אביו את מִשׂרת הוָאלי. עוד באותה שנה נשלח לאִסתאנבּול על מנת לשמש בן-ערובה לנאמנותו של מחמד עלי לשער העליון. אבראהים נשאר באסתאנבול ארבע שנים (עד 1809), כשהוא נושא את התואר בֵּי (אותה עת כבר זכה טוסון, אחיו הצעיר ממנו, שנשאר במצרים, לתואר פאשא).*

* ר' הערך "טוסון פאשא"

עם חזרתו למצרים בשנת 1809 החל אִבראהים עד מהרה להפגין את שאפתנותו והתבלט בביצוע המשימות, שהציב לו אביו. בעקבות הצלחותיו קיבל אבראהים את התואר פאשא ואביו מינהו על מצרים עילית.

איורים 119-118
אבראהים פאשא. מימין: בבגדי טקס; משמאל: בצעירותו.

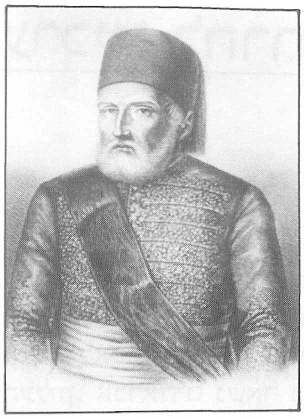
בשנת 1816 נשלח אבראהים פאשא לערב, שם נטל את הפיקוד מאחיו טוסון, אשר נכשל במשימותיו באזור. תוך שנתיים הצליח אבראהים להכריע — אם כי זמנית — את הוהאבים במרכז חיותם שבנג'ד. בשנת 1824 מינה מחמד עלי את אבראהים על השייטת והצבא בן כ־17,000 החיילים, שיצאו למוריאה כדי לדכא את המרד היווני. בראש צבאו נחת אבראהים במוריאה בפברואר 1825. בקשיחות ובכישרון דיכא את המרידה ונעשה מושל מוריאה. ואולם שלוש שנים לאחר מכן, באוקטובר 1828, אולץ אבראהים לנטוש פרובינציה זאת עקב מפלתו הקשה בנַבַּארִינוֹ.*

* ר' הערך "קרב נבארינו"

בשנת 1831 יצא אבראהים בראש צבאות מצרים לכבוש את סוריה. לאחר שכבש את חבלי סוריה, לבנון וארץ־ישראל — ובעקבות נצחונו על צבא הוָזיר הגדול** — כונן בהם אבראהים שלטון מצרי, שבראשו עמד עד הנסיגה המצרית משטחים אלה בשנת 1840.

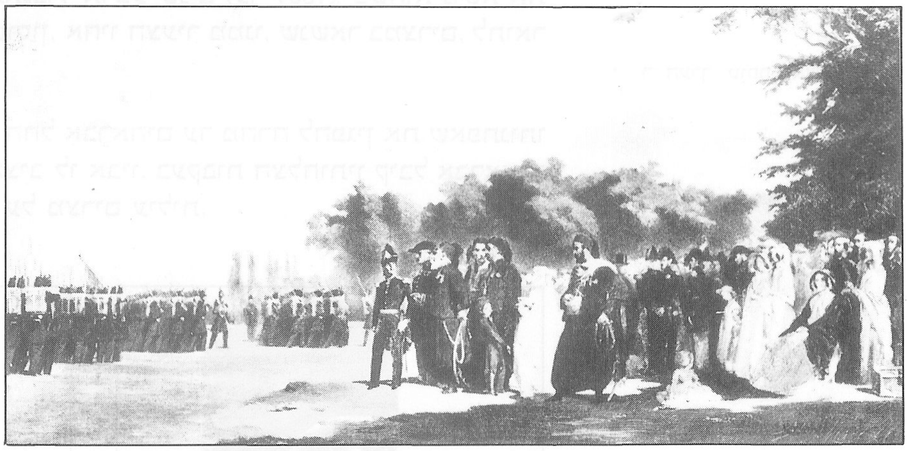
** ר' הערך "ניצחון אבראהים בקוניה על צבא הוזיר הגדול"

לאחר מות אביו, מחמד עלי, שלט אִבראהים במצרים, אולם לתקופה של כחצי שנה בלבד, שהסתיימה עת הוכרע ומת ממחלת השחפת.

איור 120
אבראהים פאשא בזקנתו

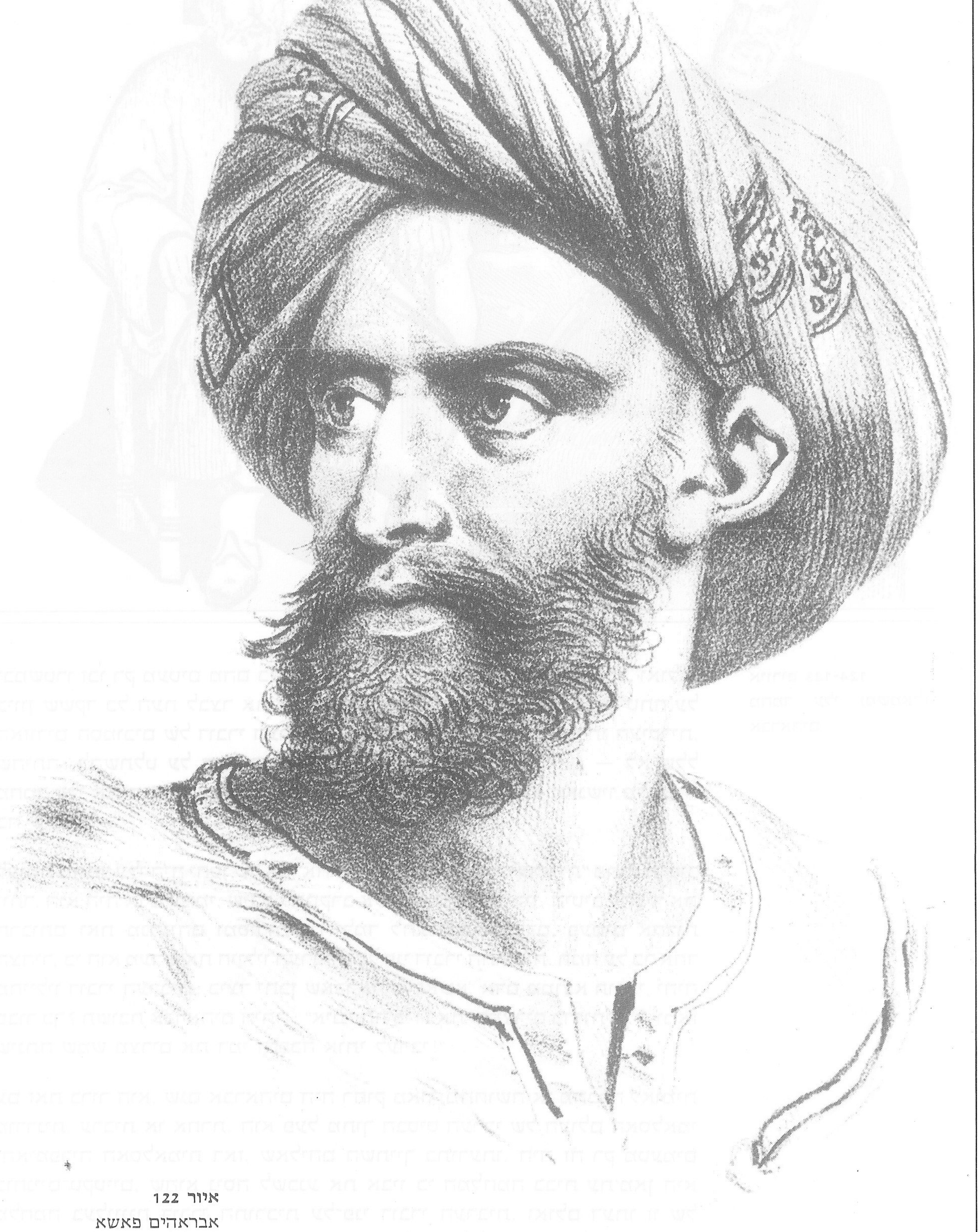
אִבראהים היה מֻסלִם אדוק במצוות דתו ובמִנהגיה, ואולם השכלתו היתה דלה מאוד ומאישיותו נעדרו לחלוטין הכריזמה והקסם האישי, תכונות שכה אִפיינוּ את אביו. עם זאת הצטיין אבראהים במרץ בלתי־נִלאה, בצד קשיחות ועורמה. בפקדו על צבאות מצרים ברחבי אזורנו נבלמה לא אחת תנופתו חסרת המעצורים של אבראהים בידי אביו, מחמד עלי, אשר לו נשאר אבראהים נאמן עד הסוף.

איור 121
אבראהים פאשא סוקר מסדר של גדוד סן־סיר (בית־הספר הצבאי המלכותי של צרפת). מלווים אותו סלימאן פאשא (הגנראל סוו) וכן מראד אל־דין בי, מפקד בצבא מצרים, והגנראל אדולף־פולן־פייר בנואה דה־טרלה, מפקד סן־סיר.

אבראהים, מחמד עלי ותעמולה ברוח ה"ערביות"

מֻחמד עלי הגיע למצרים "עֻת'מאני" — וכזה נשאר עד יום מותו. הוא לא היה ערבי במוצאו, לא דיבר ערבית, ואף פעם לא ניסה לטפח או לעודד איזו שהיא תודעה של "ערביות". יתרה מזאת, הוא התייחס לדוברי הערבית במידה לא מועטה של זלזול,

איור 122
אברהים פאשא

איורים 124-123
מחמד עלי (משמאל) ובנו אבראהים

ובמשטרו זכו רק מעטים מהם בקידום במעלות האדמיניסטרציה והמינהל. ואולם, כיוון ששקד כל העת לבצר את עצמאותה של מצרים תוך הרחבת שליטתה על האזורים הסמוכים של דוברי הערבית (כמטרה מצומצמת, בצד מטרתו העיקרית, שהיתה: להשתלט על האימפריה כולה, תוך ירושת בית עת׳מאן) — לא שלל מחמד עלי את ההזדקקות לתעמולה ברוח ה״ערביות״ ולא מנע מאנשיו מלעשות בה שימוש.

לעומת מחמד עלי היה יחסו של אִבראהים לתושבי מצרים ול״ערביות״ פתוח וקשוב יותר. הוא היה אדם עממי, שידע להתקרב אל אנשיו ואל חייליו, היטיב להכיר את תרבותם ואת מִנהגיהם ומסורותיהם ולמד להעריכם ולכבדם. פעמים אחדות הצהיר, כי הוא מעדיף את חייליו הערביים על פני דוברי התורכית. תמה על כך אחד מחייליו דוברי הערבית: כיצד יתכן שאבראהים פאשא, אדם ממוצא תורכי, יהיה סבור כך? תשובת אבראהים היתה: ״אינני תורכי! באתי למצרים בהיותי ילד, ומאז שינתה שמש מצרים את דמי והפכה אותי לערבי!״

עם זאת ברור הוא, שגם אבראהים היה רחוק מאוד מתחושה או מהכרה לאומית מודרנית, ערבית או אחרת. הוא פעל מתוך הבסיס הערכי של העולם האִסלאמי והאימפריה האסלאמית דאז, שאליהם השתייך בתודעתו. היה זה רק מטעמים כוחניים־טקטיים, שהוא ניסה לשכנע את אביו כי המלחמה בבית עֻת׳מאן היא מלחמה בעליונות דוברי התורכית על־פני דוברי הערבית. ואולם דעתו זו של אבראהים לא נתקבלה על־ידי הפאשא, כשם שלא נתקבלו — כפי שלמדת ביחידה — הצעותיו המִבצעיות בנידון.

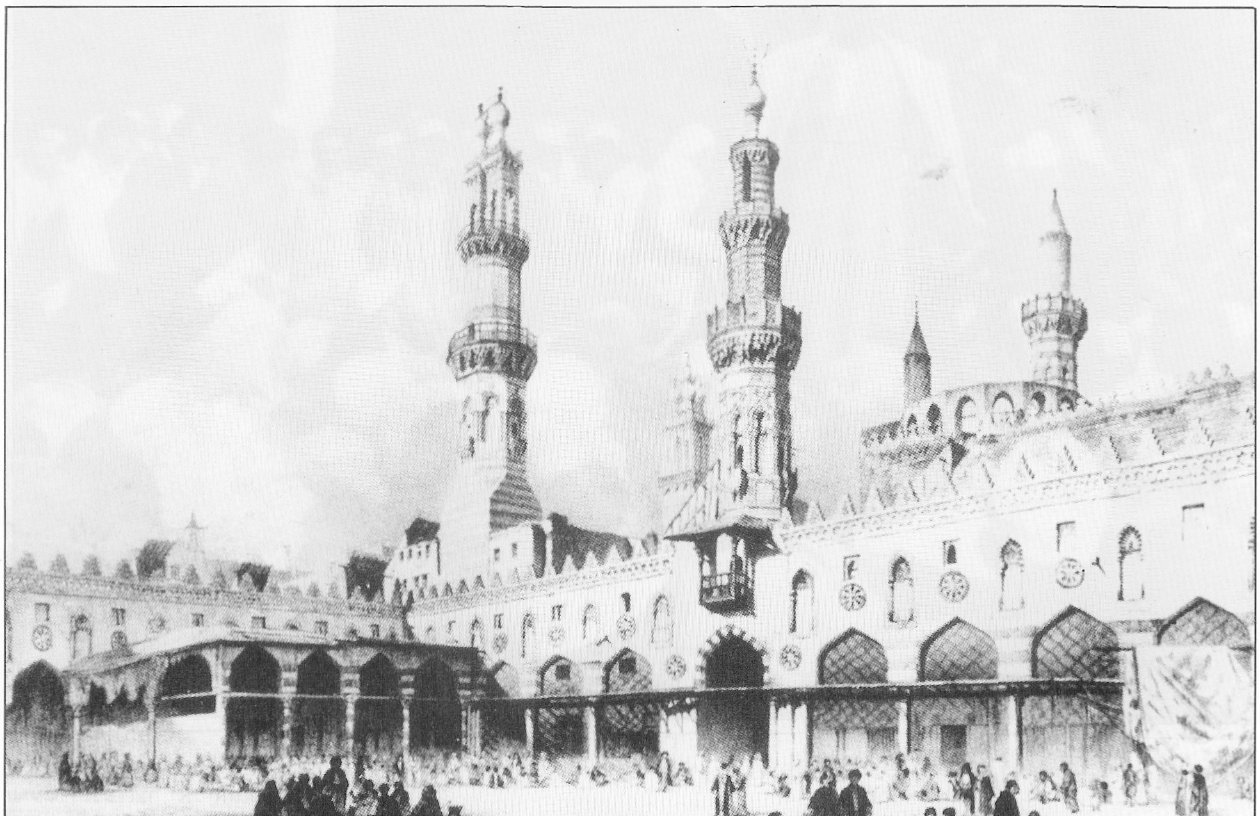
אל־אזהר

מִסגד ומדרסה* בקאהיר.

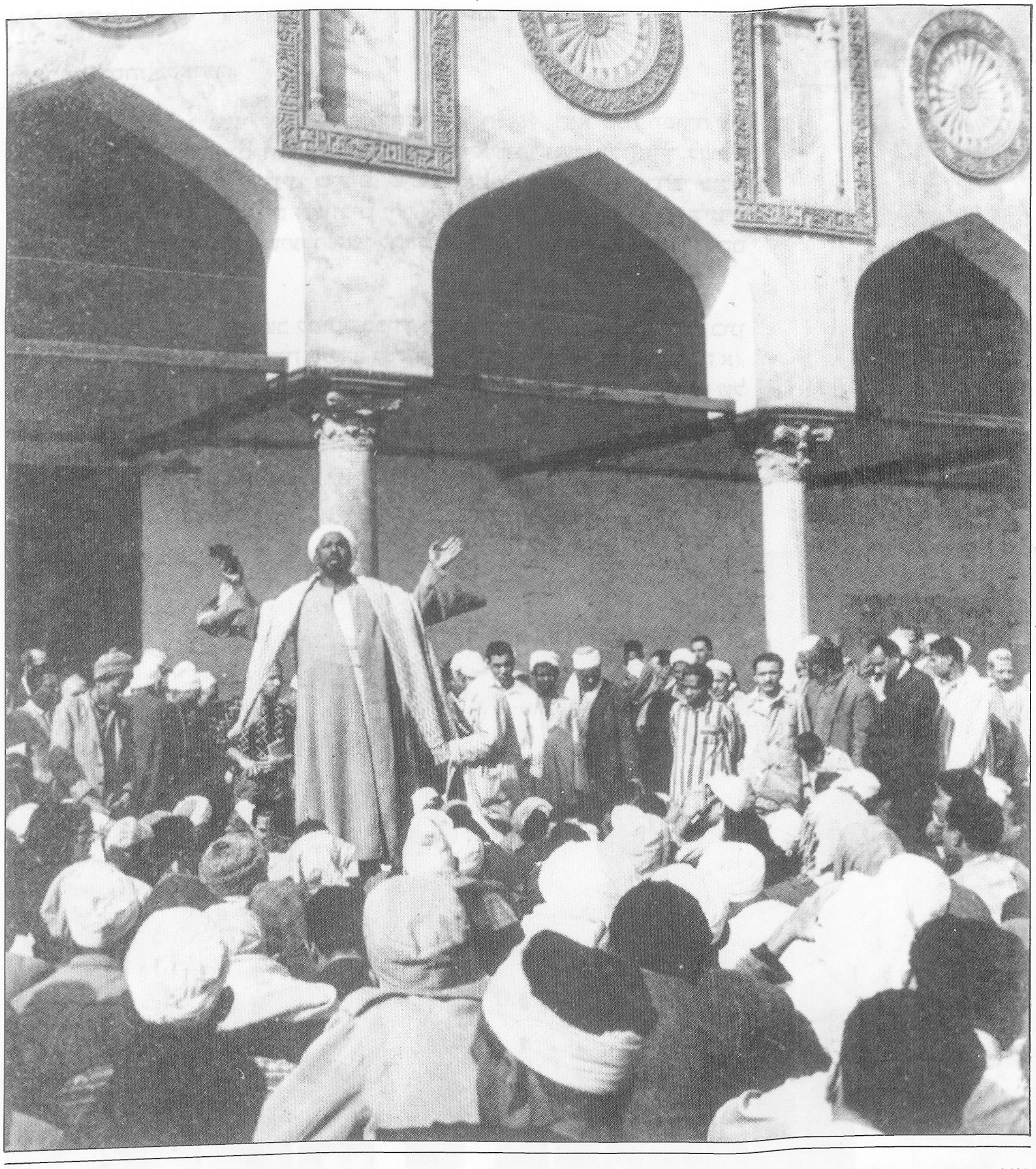
* ראה שוב הערך "מדרסה" בחטיבה א'

אל־אזהר נחנך ב־22 ביוני 972 (בנייתו החלה בשנת 969, היא שנת ייסודה של קאהיר) על־ידי הסֻלטאנים הפַאטִמים השיעים. בראשיתו נועד אל־אזהר לשמש מוסד להכשרתם של תועמלנים שיעים, שיפיצו את תורת השיעה ברחבי עולם האסלאם. בתקופת הסלטאנים האיובִּים ירד אל־אזהר מגדולתו משום ששליטים סֻניים אלה התנגדו לאופיו השיעי ושאפו לחסל את שארית השפעתם של קודמיהם הפַאטִמים.

בתקופה הממלוּכית שוב הוּשב למוסד כבודו. הסלטאן בַּיבַּרְס הרחיבו (1266), כונן בו תוכנית הוראה בדרגה גבוהה והשיב לו את זכות הח'טבּה (ר' ערך בחטיבה א), שנלקחה ממנו בתקופת האיובּים. מתקופה זו ואילך התחילה תקופת הפריחה של אל־אזהר כמדרסה. במהלך תקופת שלטון הממלוּכים נבנו סביב אל־אזהר מִבנים רבים, והמקום התרחב ופרח. בצמוד למדרסה הוקמו באל־אזהר **רִיוַאקים** (מעונות) לתלמידים מכל רחבי עולם האסלאם.

איור 125
חצר המסגד והמדרסה אל־אזהר — ציור מן המאה ה־19. שים לב לצורת הלימוד המסורתית ב"חַלַקָה" — התלמידים יושבים במעגלים, הפזורים במרחבי החצר, ומשננים את דברי מוריהם. בשיטה זו נערכו הלימודים באל־אזהר מאז נחנך ב־22 ביוני שנת 972 ועד סמוך לזמננו. (ראה גם להלן איור 126.)

איור 126
שיעור דת בחצר "אל־אזהר"

כבכל המדרסות, הוקדש עיקר הלימודים באל־אזהר למדעים הדתיים, ובייחוד לפִקְהְ (החוק הדתי). מלבדו כללו הלימודים גם תיאולוגיה, פילולוגיה ערבית, קֻראן וחַדִית' וכן ריטוריקה. שיטות ההוראה היו אף הן מסורתיות. הלימודים לא חרגו ממסגרת ארבע אסכולות ההלכה (מַד'אהִב)* שבאסלאם, מה שנבע מחשיבותם של לימודי החוק במדרסה. הלימודים נערכו בדרך של שמיעת שיעורים ממורה, ולאחר מכן שיננו התלמידים את מה ששמעו.

* ר' גם הערך "סֻנה; האסלאם הסֻני" בחטיבה א'

בתקופה העֶת׳מאנית ירד אל־אזהר מגדולתו במידת מה. עם זאת, נעשו בו בהדרגה פעולות הרחבה. הסלטאן סֶלים הראשון, למשל, כובש מצרים (1517), ביקר במסגד והתפלל בו, ציווה לקרוא בו את הקֻראן והעניק מתנות לתלמידי־דת עניים. באותה עת כבר התפרסם שמו של אל־אזהר באזור כולו כמוסד חינוכי, ורבים מתלמידיו באו מארצות שמחוץ למצרים.

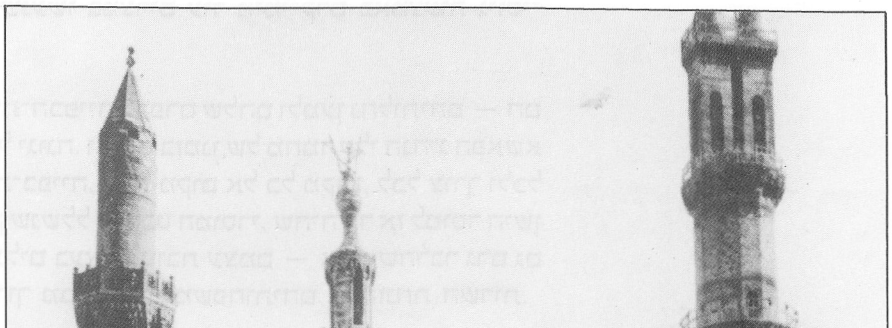
בראש אל־אזהר כיהן **שַיח׳ אל־אזהר**, מאז יצרו העת׳מאנים מִשׂרה זו במאה ה־17. עד לשנת 1870 היה שיח׳ אל־אזהר נבחר מקרב אנשי **המַד׳הבּ השַאפִעִי**, ולמן שנה זו עברה הכהונה במִשׂרה זו לידי אנשי המד׳הב **החַנַפִי**.

החל משנת 1872 נעשו ניסיונות להכניס במוסד רוח חדשה.* בשנת 1895 הוקמה ועדה מינהלית, שקבעה מחדש את סדרי הלימודים והבחינות. היה זה בעיקר בשל מאמצי השיח׳ המודרניסט מֻחמד עַבְּדֻה, שהיה חבר ההנהלה ולימד באל־אזהר בשנים 1905-1894 (נלמד עליו להלן, ביחידה 8). היווסדם של מוסדות חינוך ובתי־ספר גבוהים מודרניים והתמורות בחברה ובכלכלה הכריחו את שלטונות אל־אזהר לנקוט במהלך המאה הנוכחית צעדים רדיקליים יותר בכיוון של תמורה והכנסת ענפי לימוד שימושיים ויישומיים. בשנת 1930 חולקו הלימודים הגבוהים לשלוש פקולטות — תיאולוגיה, משפט אסלאמי ושפה ערבית — ופעילויות הלימודים הועברו בהדרגה מהמסגד אל בנייני המִכללה המודרניים.

* ר׳ הערך ״אל־אזהר בימי אסמאעיל״ בחטיבה ג

איור 127
דלת העץ המקורית של שער הכניסה למסגד ״אל־אזהר״

איור 128
צריחים וכיפות במסגד ״אל־אזהר״

ואולם גם בימינו — אף שהוּלאמה (1961) בתקופת הנשיא נאצר ותוכנית ההוראה בה גוונה והִתְמַדְרְנָה — רחוקה "אוניברסיטת אל־אזהר" מלהִדמות לאוניברסיטאות הרגילות והמודרניות שבמצרים. בהשוואה אליהן דומה, שמערכות ההוראה והלימודים באוניברסיטה הדתית נִשתנו אך במעט מימי ראשית היווסדה, ולימוד ענפי המדע המודרניים הוא עדיין עניין שולי בין כתליה.

◇ להרחבה תוכל לקרוא בספרה של ח' לצרוס־יפה, **עוד שיחות על דת האסלאם**. ת"א: משרד הביטחון (סדרת אוניברסיטה משודרת), 1986, פרק יב, "תולדות אוניברסיטת אל־אזהר", ע"ע 85-91.

אנגריא (סח'רה)

בשם אַנְגַּרְיַא (וגם בשם סֻחְ'רַה) נקראו עבודות הכפייה: ניקוי תעלות; חיזוק סוללות במשך הקיץ והחורף; שמירה על גדות הנהר בזמן ההצפה של הנילוס — ושאר עבודות ציבוריות כיוצא באלה, שנעשו במצרים עוד מימי־קדם באמצעות גיוסי־כפייה של התושבים.

כל עוד עשו הפלאחים את עבודות־הכפייה בכפרם שלהם ולמען נחלוּתיהם — הם ראו, בדרך כלל, באנגריא כּוֹרח בל יגוּנה. ואולם בזמנו של מחמד עלי הנהיג הפאשא העברת רבבות פלאחים לעבודות־כפייה, מכל מקום אל כל מקום, לכל צורך ולכל משימה שעלו בדעתו. בכך לא רק שנשלל ההיבט המוסרי, שהיה עד אז למוסד הישן של הסֻח'רה — כשהאיכרים פועלים בעצם לטובת עצמם — אלא שהדבר גרם גם לניתוקם של הפלאחים לזמן ארוך מבתיהם וממשפחותיהם, ולהזנחת השדות.

תקופת עבודות־הכפייה ארכה כתשעה חודשים בשנה, בתקופה שבין ה־15 בינואר ל־1 בנובמבר. בחודשים אלה עסקו הפלאחים בשמירה על סוללות הנילוס בזמן ההצפה. התקופה הממוצעת, שנאלץ כל פלאח "לתרום", היתה 60 יום נטו, לא כולל את זמן הנסיעה. בשנת 1847 ירד ממוצע ימי העבודה ל־45 יום לכל פלאח.

מובן שהפלאחים הלכו בחוסר רצון בולט לעבודות־הכפייה, שאליהן גוּיסו בכוח ובשיטות ברוּטאליות.

אסמאעיל פאשא בן מחמד עלי

בנו השלישי של מֻחמד עלי (אין להחליף בינו לבין החֶ'דיו אִסמאעיל — בנו של אִבּראהים פאשא).

אִסמאעיל נולד בשנת 1795 והגיע למצרים עם אמו בשנת 1809. כאחיו המבוגר ממנו, אחמד טוסון, נשלח תחילה אסמאעיל על־ידי אביו לעמוד בראש הצבא והצי שבנמלי הים התיכון רשיד ודמיאט.

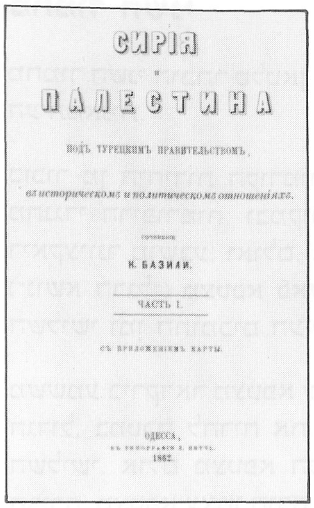
המינוי החשוב הראשון, שקיבל אסמאעיל למשימה צבאית אקטיבית, היה הפיקוד על צבא כיבוש הסודאן בשנת 1820. ואולם לאחר ששלמה מלאכת הכיבוש, בשנת 1821, החל אסמאעיל להפגין אכזריות וקשיחות — הן כלפי התושבים המקומיים והן כלפי חייליו שלו. נקמתם של בני השבטים הסודאניים לא בוששה לבוא. בחודש אוקטובר 1822 הם שבו את אסמאעיל ושרפוהו חי.

קונסטנטין מ' בזילי

דיפלומט רוסי, שכיהן בקונסוליות הרוסיות במזרח התיכון בין השנים 1838-1853.

בַּזילי נולד באִסתאנבּול למשפחה יוונית מכובדת. אביו הוצא להורג באסתאנבול עקב תמיכתו במרד היווני (ר' ערך) והמשפחה נמלטה לרוסיה, שם נתחנך.

בשנת 1830 נתמנה בזילי למתורגמנו של מפקד הצי הרוסי בים התיכון בשל שליטתו בתורכית וביוונית, ובשנת 1833 החל לעבוד במשרד החוץ הרוסי. בשנת 1838 הגיע בזילי לבירות ובשנת 1843 מונה קונסול כללי של רוסיה בבירות, ומתוקף תפקיד זה היה אחראי על שאר הקונסוליות הרוסיות באזור.

СИРІЯ
И
ПАЛЕСТИНА
ПОДЪ ТУРЕЦКИМЪ ПРАВИТЕЛЬСТВОМЪ,
въ историческомъ и политическомъ отношеніяхъ.
сочиненіе
К. БАЗИЛИ.
ЧАСТЬ I.
СЪ ПРИЛОЖЕНІЕМЪ КАРТЫ.
ОДЕССА,
1862.

איור 129
שער ספרו של בזילי (מהדורת אודסה, 1862)

במהלך שהותו הארוכה באזורנו ערך בזילי מסעות רבים, שוחח עם התושבים וערך רישום של קורות ימיו. רישומים אלו היו הבסיס לספרו **זכרונות מלבנון**, אשר דן בהיסטוריה הפוליטית והחברתית של אזור סוריה (כולל לבנון וארץ־ישראל). בזילי היה משקיף חד־עין, והיטיב להכיר את החברה שפעל בה. למרות העובדה, שספרו אינו נקי מפגמים — תוצאה מיחסו הסובייקטיבי לאזור כבן לעדה היוונית־אורתודוקסית וכקונסול רוסי — ספרו הוא עדיין מקור היסטורי חשוב, הן בשל ניתוחיו והן בשל תיאוריו החודרים והרגישים.

בזילי סיים את שירותו באזור עם פרוץ מלחמת קרים בשנת 1853, וספרו פורסם לראשונה בסנט פטרסבורג (היום: לנינגראד) בשנת 1857.

הספר תורגם לעברית, בעריכתו המדעית של פרופ' משה מעוז (שעל המבוא שכתב למהדורה העברית מבוסס ערך זה), והופיע בהוצאת יד יצחק בן־צבי.[1]

בידודם המשותף של סלים השלישי ומחמוד השני

כפי שלמדנו ביחידה 1, היתה האימפריה העת'מאנית בתקופה הראשונה לקיומה בסכנת התפרקות מתמדת, עקב מלחמות הירושה, שפקדו אותה לאחר מותו של כל סֻלטאן — מלחמות שהפכו עד מהרה למלחמות אזרחים של ממש. מסיבה זו נהגו הסלטאנים־היורשים לרצוח את אחיהם ואת קרוביהם על מנת למנוע הישנות מלחמות כאלה. שיטה אכזרית זו ננקטה עד המאה ה־17. עם עלותו של מחמד הרביעי בשנת 1648 פסקה שיטת הרציחות, ואת מקומה תפסה שיטת הקַּפֶס. הקפס

1. קונסטנטין מ' בזילי. **זכרונות מלבנון 1839-1847; סוריה ולבנון בשלטון התורכים — היבט היסטורי ומדיני.** (תרגום מרוסית: א' אבנר; מבואות והערות: מ' מעוז). ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשמ"ד-1983.

היה בניין מבודד בהרמון, שבו נכלאו האחים, בתנאי תפנוקים בדרך כלל, ובודדו מן העולם החיצון. באופן זה שהו כמעט כל הסלטאנים במאות ה־17 וה־18 זמן ממושך בקפס.

בשנים 8-1807 שהה גם מחמוד השני בקפס ביחד עם בן־דודו, הסלטאן המודרניזטור סֶלים השלישי, שהודח מכסאו בשנת 1807.

בירקדאר מצטפא פאשא ועלייתו של הסלטאן מחמוד השני

מחמוד השני הוכתר סלטאן על רקע אירועים סוערים ביותר, שהתרחשו באימפריה העֻ'תמאנית.

כזכור מן היחידות הקודמות, הודח סֶלים השלישי ממשׂרתו בשנת 1807 על־ידי מתנגדי הריפורמות, ובמקומו הועלה לשלטון הסֻלטאן מֻצטפא הרביעי, שהיה ריאקציונר מושבע. ואולם, בקיץ 1808 פרצה מהפכת־נגד בראשותו של **בַּיְרַקְדַאר** ("נושא הדגל") **מֻצטפא פאשא**, מושל מחוז בבולגריה, שהיה מחסידיו של סֶלים השלישי ומן התומכים העיקריים בריפורמה, שנותרו לאחר הדחת סלים.

משׁשמע בירקדאר מצטפא על דבר ההדחה יצא לאסתאנבול בראש צבאו של הוזיר הגדול, במטרה להדיח את הסלטאן מֻצטפא הרביעי ולהשיב את הכתר לסלים השלישי. אולם מצטפא הספיק לרצוח את סלים בטרם הגיע הבירקדאר לעיר הבירה. מצטפא עצמו הודח על־ידי הבירקדאר, שהעלה את **מחמוד השני** (אחיו של מצטפא הרביעי) לכס השלטון.

בירקדאר מֻצטפא פאשא הפך עתה לוַזיר הגדול של הסלטאן החדש וניסה לחדש את הריפורמות ברוחו של סלים השלישי, ואולם בנובמבר 1808 נהרג גם הוא בידי יֶניצֶ'רים מתקוממים.

הסלטאן מחמוד, שצפה בחוסר ישע בגורלו של מושיעו, הסיק לפי שעה את המסקנה המתבקשת מן המצב, ודחה לזמן רב את הנפת דגל הריפורמות והתיקונים אל מול כוחה של השמרנות ועוצמת זרועותיה הצבאיות. הוא העדיף לחכות ולהמתין לשעת הכושר, שאכן נמצאה לו כשני עשורי שנים מאוחר יותר (לאחר חיסול היניצ'רים בשנת 1826).

בית־הספר לרפואה שייסד ד"ר קלוט

בית־הספר הראשון לרפואה במצרים נפתח ב־27 בפברואר 1827 בבית־החולים של אבו־זַעְבַּל, שליד קאהיר. מקימו היה הרופא הצרפתי הד"ר קְלוֹט (שזכה לכינוי "קְלוֹט־בֵּי").

בית־הספר, שהוקם במסגרת הריפורמות של מחמד עלי, נועד להכשיר רופאים וצוותי־עזר רפואיים לצורכי הצבא. צוות המורים היה רובו ככולו צרפתי. לפתיחת

איור 130
חיסולו של מצטפא בידי היניצ'רים

בית־הספר לרפואה קדמה התנגדות בקרב חכמי הדת במצרים, שראו בו מוסד של כפירה. לאחר ההקמה בלטו במיוחד בעיות התקשורת שבין המורים, שלא היו דוברי ערבית, לבין התלמידים, שלא היו דוברי צרפתית. ואולם, למרות שיעיל יותר היה (לטווח הקצר לפחות) לשלוח סטודנטים ללמוד רפואה באירופה, פעל מחמד עלי בנחרצות, כמו בשטחים רבים אחרים, להקמת בית־ספר לרפואה במצרים־גופא. הקמת המוסד היתה בעיניו חלק מתכנון כולל לטווח ארוך, ועל מנת למשוך את הרופאים־המומחים הזרים הבטיח להם משכורות עתֵק.

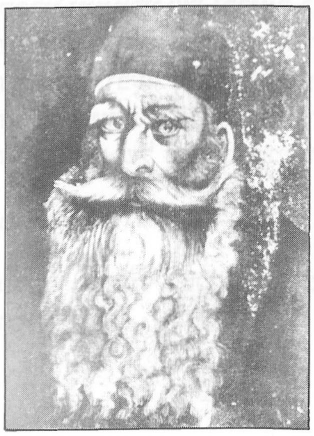
מספר התלמידים, שלמדו בו בזמן בבית־הספר לרפואה בתקופתו של מחמד עלי, היה כ־100 — ומספר זה נשאר בעינו עד סמוך לסוף המאה ה־19.

איור 131
קְלוֹט בֵּי. ליתוגרפיה של הצייר הצרפתי ליאון נוֹאֶל משנת 1849.

בשיר השני וקשריו עם מחמד עלי ועם אבראהים

בשנת 1821 עמד אמיר הר הלבנון **בשיר אל־שִׁהַאבִּי** (על ראשית דרכו ר׳ 1.10.5) לצִדוֹ של עבדאללה פאשא, מושל עכו, בסכסוכו של זה עם דרויש פאשא, מושל דמשק. ואולם, לאחר שהביס בשיר במערכה שהתפתחה את דרויש פאשא, הועמד שליט הלבנון מול אִיוּמה של משלחת־עונשין עת׳מאנית. במצב קריטי זה נטש את בשיר גם בעל־בריתו הקרוב, השיח׳ בשיר ג׳ונבּלאט, ובצר לו מיהר האמיר להימלט מצרימה.

איור 132
בשיר השני

במצרים קשר בשיר קשרים עם מחמד עלי, קשרים שהוכיחו עצמם לטווח הרחוק כבעלי תועלת הדדית. ההבנה, שנרקמה אותה עת בין בשיר לבין מחמד עלי, עזרה לימים למחמד עלי במסעותיו לסוריה. לאחר שהושגה פשרה בין עבדאללה פאשא, שנשאר על מכונו בעכו, לבין הממשלה העת׳מאנית המרכזית — חזר גם בשיר ללבנון.

אין פלא, איפוא, שבשיר קיבל את פני חיל־הכיבוש המצרי כקבל בעלי־ברית, ושיתף פעולה באורח נלהב עם אִבּראהים, בשלחו את חייליו להילחם לצד המצרים ואת בניו לניהול הערים הכבושות. בתמורה לעזרתו של בשיר הותיר לו אבראהים מידה רבה של אוטונומיה בתוך לבנון עצמה, והשתמש בו כבכלי־עזר מרכזי בניהול שאר הסנג׳קים שבפרובינציה הסורית. בשיר ואבראהים פעלו יחד בהרמוניה להקמת שלטון מרכזי בראשותם, במקום המימשלים המקומיים — המסורתיים, הרופפים והכמעט־אנרכיסטיים — של סוריה והלבנון. ואולם, היד החזקה שנקטו השניים כלפי האוכלוסייה והניסיון לפרק את התושבים מנשקם, גרמו למרי מתמיד, במקומות שונים ולאורך כל התקופה.

המרד האחרון נגד מישטרו של אבראהים ועוזרו הלבנוני, שפרץ ביוני 1840, איחד לשעה את התושבים המסלמיים, הדרוזיים והנוצריים, שבעזרת כוחות עת׳מאניים סייעו לבריטים, לאוסטרים ולצי הבינלאומי למגר את השליטה המצרית בסוריה ובלבנון. באוקטובר 1840, משְשלמה תבוסתו של אבראהים, נכנע גם האמיר בשיר וגלה מן הלבנון.

איור 133
פרופ׳ גבריאל בר

גבריאל בר ועבודותיו בנושא היחסים האגראריים במזה״ת

פרופ׳ גבריאל בֶּר (Baer — 1982-1919) היה ממייסדי המחקר וההוראה בתחום ההיסטוריה של המזרח התיכון בישראל, ומחשובי החוקרים בשטח זה בעולם.

תחום עיסוקו של פרופ׳ בֶּר היה ההיסטוריה החברתית של המזרח התיכון, ובייחוד של מצרים, בשלהי התקופה העת׳מאנית ובעת החדשה. בתוך תחום זה ייחד בר מקום רב למחקרים בנושא היחסים האגראריים במזרח התיכון.

פרופ׳ בֶּר פרסם ספרים ומאמרים רבים בנושא זה. מביניהם ראוי להזכיר את הספר: *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*,[1] וכן את קובץ המאמרים: *Studies in the Social History of Modern Egypt*,[2] שרבים מהם עוסקים בשאלת היחסים האגראריים. כן ראוי לציון בהקשר זה ספרו: *Fellah and Townsmen in Modern Egypt*,[3] אשר ראה אור רק סמוך ליום מותו. מלבד אלה פרסם פרופ׳ בֶּר ספרים ומאמרים רבים בנושא, כגון ספר היסוד **מבוא לתולדות היחסים האגראריים במזרח התיכון, 1800-1970**.[4] רבים ממאמריו פורסמו ברבעוניה של החברה המזרחית הישראלית, **המזרח החדש***, שהוא היה עורכו משך שנים רבות, וכן ב־*Asian and African Studies*, שבֶּר היה מייסדו ועורכו עד למותו. כמו כן פרסם פרופ׳ בֶּר ספרים ומאמרים נוספים בשאלות ההיסטוריה החברתית של המזרח התיכון, כמו גם מאמרים וערכים שונים באנציקלופדיה של האסלאם.

* ר׳ הערך ״המזרח החדש ו״החברה המזרחית הישראלית״

1. London: Oxford University Press, 1962.
2. Chicago: Chicago University Press, 1968.
3. London: Frank Cass, 1982.
4. ל.מ.: הקיבוץ המאוחד, תשל״ב — 1971.

ספריו ומאמריו של גבריאל בר תרמו תרומה חשובה להבנתנו את החברה המצרית המודרנית. הם נחשבים לא רק במערב, אלא גם בקרב הקהיליות האקדמיות שבגוש הסובייטי ובעולם הערבי. ספריו של גבריאל בֵּר נלמדו באוניברסיטאות מצרים עוד הרבה בטרם החל תהליך השלום בין ישראל למצרים, וספרו על ההיסטוריה החברתית של מצרים המודרנית אף תורגם לערבית.

בשנת 1976 הוענק לגבריאל בֵּר פרס ישראל על תרומתו לקידום המזרחנות.

פרופ׳ בֵּר מת בשנת 1982 בטרם עת, ומותו הותיר חלל בקרב המזרחנים בארץ ובעולם.

דמותו של הסלטאן מחמוד השני בהיסטוריוגרפיה התורכית

היסטוריונים מערביים נוהגים להשוות את הסֻלטאן מחמוד השני לצאר פיוטר הגדול, ששלט ברוסיה בשנים 1725-1689 והנהיג ריפורמות מקיפות במדינה. בהיסטוריוגרפיה זו מצטייר מחמוד השני כסלטאן, שהצליח במקום בו נכשלו קודמיו: בריסון הכוחות השמרניים; בהקמת צבא ומינהל מודרניים; ברתימת רעיונות מערביים לשירות האימפריה בחינוך, בכלכלה, ובתחומים רבים אחרים.

בקרב ההיסטוריונים התורכיים, לעומת זאת, רווחה במשך תקופה ארוכה נטייה שונה לחלוטין. במלחמת־העולם הראשונה חוסלה האימפריה העת׳מאנית, ועל חורבותיה קמה באנטוליה תנועה לאומית, אשר עיצבה את פניה של תורכיה כמדינת־לאום. האידיאולוגיה התורכית החדשה ראתה בסֻלטאנים מבית עֻת׳מאן חומסים, אשר עשקו את העם התורכי ונטלו ממנו את הריבונות על ארצו ועל גורלו. ההיסטוריונים התורכיים, אשר כתבו בעיקר מסוף מלחמת־העולם הראשונה ועד להתבססות הרפובליקה הכֶּמָאליסְטית* (שנות הארבעים), כללו גם את מחמוד השני בראייה זו והתייחסו אליו בלעג ובבוז.

* מֻצטַפא כֶּמאל, הידוע בכינוי "אתאתורכ" ("אבי התורכים") הוא מייסדה של תורכיה המודרנית. עליו, ועל המהפכה שחולל, נלמד בחטיבות ד ו־ה.

גם חוקרים אלה הישוו את מחמוד השני לצאר פיוטר הגדול; אולם לדעתם נכשל מחמוד במקום שהצליח קודמו הרוסי: המערכת המינהלית שיצר היתה מסורבלת ומושחתת, והוא עצמו היה לא־יוצלח חסר שיטה ונטול מעוף. כהוכחות לכך הובאו תבוסותיו הרבות בקרב, שהביאו את האימפריה אל סף אובדנה ערב מותו. בשנותיו האחרונות, טענו, נהג הסולטאן לשתות לשכרה. המשקה ערער את עצביו ופגע עוד יותר ביכולתו להנהיג את המדינה.

עם מיסודה של תורכיה כמדינת־לאום מודרנית, לאחר מותו של מנהיגה אתאתורכ, החל להסתמן שינוי בגישה היסטוריוגרפית זו. אחדים מהסלאטנים העת׳מאנים זכו ל"טיהור" חלקי של שמם. בעיקר זכו לכך אלה מביניהם, שנטו לקידמה ולאימוץ רעיונות מערביים. בקרב אלה שמור היה למחמוד השני מקום של כבוד, כמחדש וכמתקן בעל נטיות מערביות מובהקות. בהשוותם אותו לפיוטר הגדול ציינו היסטוריונים אלה, שלא כקודמיהם, את הקשיים הגדולים שעמדו בפניו — מדינה מֻסלמית שמרנית ובעלת גאווה, שנתיניה מיאנו להכיר בעליונות המערב ולאמץ את מוסדותיו ושיטותיו. לפיוטר הגדול לא היו, לדבריהם, כל קשיים ביישום רעיונות "נוצריים", מה גם שחלקם הגדול היה מוכר ומקובל ברוסיה עוד לפני תקופתו.

מחמוד מצטייר איפוא החל מתקופה זו — ולמעשה עד ימינו — כשליט נאור ומתקדם, שהצעיד את האימפריה העת׳מאנית אל העידן המודרני, והיה אחד ממבשרי מהפכת אתאתורכ.

הסכם בלטה לימאן

הסכם מסחרי בין בריטניה לאימפריה העֻת׳מאנית, שנחתם ב־16 באוגוסט 1838 בבַּלְטָה לִימַאן, שבקרבת אִסתאנבּוּל.

הסכם הקפיטולציות הישן, שנחתם בין האימפריה העת׳מאנית לבריטניה בשנת 1675 (ואשר חודש בשנת 1809), הבטיח לבריטניה זכויות לסחר חופשי ברחבי האימפריה. אולם מכסים פנימיים גבוהים ומונופולין, שהטיל הסלטאן על מוצרים שונים שמכר לְמַרבֶּה במחיר, עשו את ההסכמים לחסרי ערך ממשי. גם תפוצתו של השוחד, וההליכים המינהליים המסובכים, שכרוכים היו בכניסתן של אוניות־סחר זרות למיצרי הדרדנלים, סירבלו את המסחר והיקשו עליו.

באפריל 1838 הצליח המדינאי האנגלי פַּלְמֶרסטון (ר׳ ערך להלן) לשכנע את הסֻלטאן, שביטול המונופולין שלו ברחבי האימפריה העת׳מאנית לא יפגע בכלכלת האימפריה ואף יועיל לפיתוחה, ומה שחשוב היה אולי יותר לשניהם — ימוטט את כלכלת מצרים ואת יריבם השנוא, מחמד עלי. וכך ב־16 באוגוסט 1838 נחתם ההסכם, שהתיר לסוחרים הבריטיים לסחור באופן חופשי ברחבי האימפריה. ההסכם ביטל כל המונופולין על מוצרים חקלאיים; קבע סידורים חדשים ונוחים לרישוי ולמעבר אוניות בריטיות בדרדנלים ובבוספורוס; ואישרר מחדש פריווילגיות קפיטולציוניות ישנות.

חוזה בַּלְטָה לִימַאן היה מרכיב חשוב במדיניותו הכלכלית של פַּלְמֶרסטון*כלפי האימפריה העת׳מאנית — ניסיון להפכה למעצמה מודרנית ככל הניתן, המקיימת יחסים כלכליים חופשיים והדוקים עם בריטניה, והמשוחררת מאֵימתו של מֻחמד עלי מבית, ומקשריה הכפויים עם הרוסים מחוץ.

* ר׳ להלן הערך "פלמרסטון ועיקרי מדיניותו כלפי מחמד עלי ומחמוד השני"

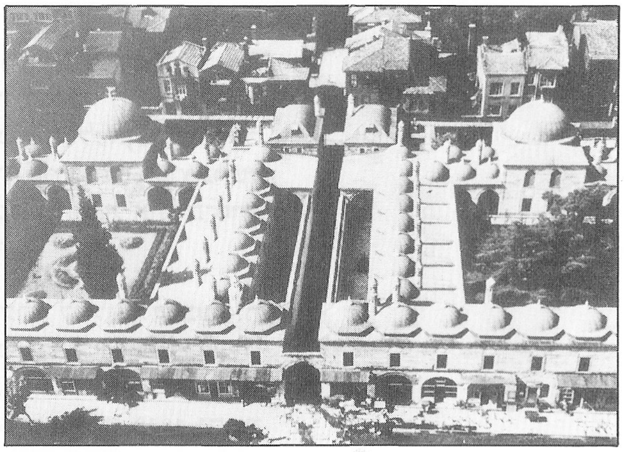
החינוך בתקופת מחמוד השני

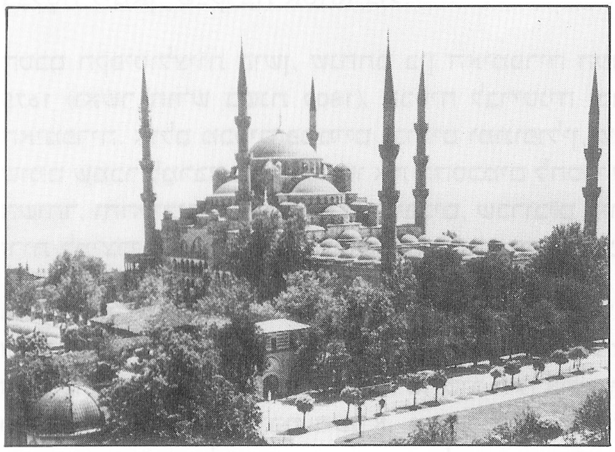
מחמוד השני הקדיש תשומת לב מיוחדת לחינוך, וזאת על מנת למלא הן את המחסור בקצינים־מומחים בצבא החדש והן את המחסור בפקידים־מומחים במערכת המינהלית־האזרחית. מטרתו היתה, ליצור שכבת משכילים, שיוכלו לשאוב ידע מהמערב ולהעבירו לאחרים. מחמוד הבין, שלשם כך יש צורך דחוף לשבור את דפוסיו המסורתיים של החינוך ולהוציא את המונופול עליו מידי העֻלמא.

מחמוד השני סבר, שיש להקנות לתלמידי העתיד חינוך אלמנטרי בחשבון, במדע ובשפות זרות, כדי שיוכלו להמשיך וללמוד בבתי־ספר טכניים גבוהים. מחמוד לא יכול היה להחליף בגלוי את שיטת החינוך המֻסלמית, ולכן החליט להשאיר את בתי־הספר המסלמיים על כנם — ולהקים לצִדם מערכת חינוך חילונית. כדי למנוע

את התנגדות העֻלמא גם לכך, לא החיל מחמוד את מפעלו החדש על הגילאים הצעירים ביותר, אלא על בני 12-16, ורק על אותם שלא בחרו לעצמם קריירה בתחום האִסלאמי.

עבור נערים אלה הקים הסלטאן שני בתי־ספר מיוחדים במסגדי סֻלימאניה וסֻלטאן אחמד שבאִסתאנבול, שבהם נלמדו יסודות הדקדוק, ההיסטוריה והמתימטיקה — כהכנה ללימודי־המשך בבתי־הספר הטכניים הצבאיים. עבור אותם הנערים, שנועדו להשתלב במנגנון הממשלתי, הוקמו בתי־ספר אחרים, שבהם נלמדו ערבית, צרפתית, גיאוגרפיה, היסטוריה, מדעי־המדינה וכיוצא באלה מקצועות.

איורים 134-135
מימין: מסגד הסלימאניה באסתאנבול.
משמאל: "המסגד הכחול" — ה"אחמדיה" — של הסלטאן אחמד הראשון באסתאנבול.

הסלטאן הרחיב את שני בתי־הספר להנדסה שהיו קיימים — זה של הצי וזה של הצבא — ושלח סטודנטים לאירופה, על מנת שבשובם ישמשו מדריכים בבתי־ספר אלה. בשנת 1827 הקים הסלטאן את בית־הספר הגבוה הראשון לרפואה באסתאנבול, שנועד בתחילה להכשרתם של רופאים צבאיים בלבד. במקביל הוקם בית־הספר האימפריאלי לכירורגיה. המורים בשני בתי־ספר אלה היו אמנם מומחי־רפואה מאירופה, אולם המחסור בספרים ובציוד, וכן התנגדות אנשי־הדת לניתוחים — הגבילו והאטו את ההתקדמות. עם זאת, לא חשש הסלטאן מלפגוע הן בציבור הרחב, על מערכת האמונות התפלות שהיו מנת חלקו, והן במנהיגי העֻלמא. הסֻלטאן ציווה לנתח גוויות בבית־הספר לרפואה ואף התיר פרסומו של ספר מודרני בתחום האנטומיה. ברוח זאת פעל מחמוד השני גם במלחמה במגיפות הדֶבֶר, שפשטו בזמנו, והקים תחנות קרנטינה, על אף התנגדות העֻלמא.

איור 136
ד"ר ברנאר, המורה הראשון בבית־הספר לרפואה צבאית.

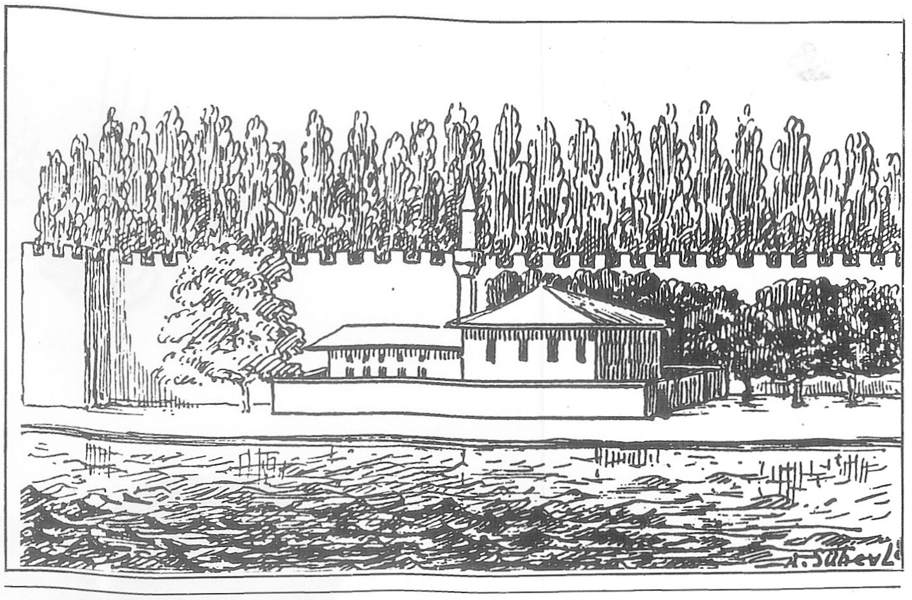
בשנת 1834 הוקמה ביוזמת הסלטאן האקדמיה הצבאית (חַרְבִּיָה) להכשרת קצינים, שבה הדריכו מומחים אירופיים, ובשנת 1836 הוקם בית־הספר האימפריאלי למוסיקה, במטרה להכשיר יחידות תזמורתיות לצבא.

הבעיות המרכזיות בתוכניות החינוך האלה היו: חוסר השליטה של התלמידים בשפות אירופיות, והצורך להכשיר במהירות שכבת מורים ומדריכים מבני המקום, שיוכלו ללמוד שפות אירופיות, ללמד אותן ולתרגם את המונחים המערביים החדשים. את המדריכים הזרים המועטים, ששהו בתורכיה, העדיף הסלטאן להפנות ישירות לצבא ולא לבתי־הספר.

איור 137
ארבעת הסטודנטים הראשונים, שנשלחו מהאימפריה העת׳מאנית ללימודים במערב בשנת 1827. הציור נעשה בפאריס בשנת 1830. מימין לשמאל: חסין רפקי (פאשא), לימים מן הגנראלים של הארטילריה; אחמד (בי), מקציני חיל הים; עבד אל-לטיף (בי), לימים קצין בדרגת קולונל; אדהם (פאשא), לימים השר מהנדס המכרות.

עם זאת, ועל אף הקשיים העקרוניים הללו, הניחה תקופת מחמוד השני את היסודות לחינוך חילוני עת׳מאני, שהמשכו והרחבתו בתקופת יורשיו (על כך ביחידה 5).

איור 138
מרפאה שנפתחה בחצר ארמון טופקאפי שבאסתאנבול, בעקבות פתיחת בית־הספר לרפואה.

טוסון פאשא

נולד בשנת 1793 לאביו מֻחמד עלי והיה אחיו הצעיר של אִבראהים (ר׳ ערך). בהיעדרו של הבכור זכה אחמד טוסון (וכך גם האח השלישי, אִסמאעיל — ר׳ ערך) כבר מגיל צעיר למִשׂרות פיקוד בצבא הפאשא.

בשנת 1811 הוביל טוסון את הכוח הצבאי, ששלח מחמד עלי לחצי־האי ערב כנגד הוהאבים. אך למרות שנלחם באומץ בוהאבים לא נחשב טוסון קצין־צבא מעולה. לאחר כמה ניצחונות חלקיים וכמה וכמה כישלונות מונה טוסון מושל החִג׳אז וזכה בתואר פאשא. ואולם אביו, מחמד עלי, לא שבע נחת מהישגיו ונאלץ לבוא בעצמו לחצי־האי הערבי על מנת לשקוד על המִבצעים. בשנת 1815 ניסה טוסון להאפיל על אביו בתעוזת־יתר — וגרר עצמו למפלה.

בעקבות המפלה שב טוסון מהחִג׳אז למנוחה במצרים, כיוון שבינתיים גם חלה בדֶבֶר. הוא מת כעבור שבועות אחדים, בראשית שנת 1816, בארמונו שברשיד. לימים ירש בנו, עבּאס (ר׳ ערך), את השלטון במצרים.

כח׳יא

הכַּחְ׳יא (אולי מן המלה כַּתְחֻ׳דַא — "בעל הבית") היה אחד משלושת עוזריו הראשיים של הוֶזיר הגדול. בראשית ימי האימפריה הוא היה הממונה על משק־

ביתו ועל משרתיו של הווזיר הגדול. עם הזמן עלתה המִשׂרה בחשיבותה, ובמאה ה־18 כבר שימש הכח׳יא סגן הווזיר הגדול, והופקד על ענייני הפנים והמלחמה.

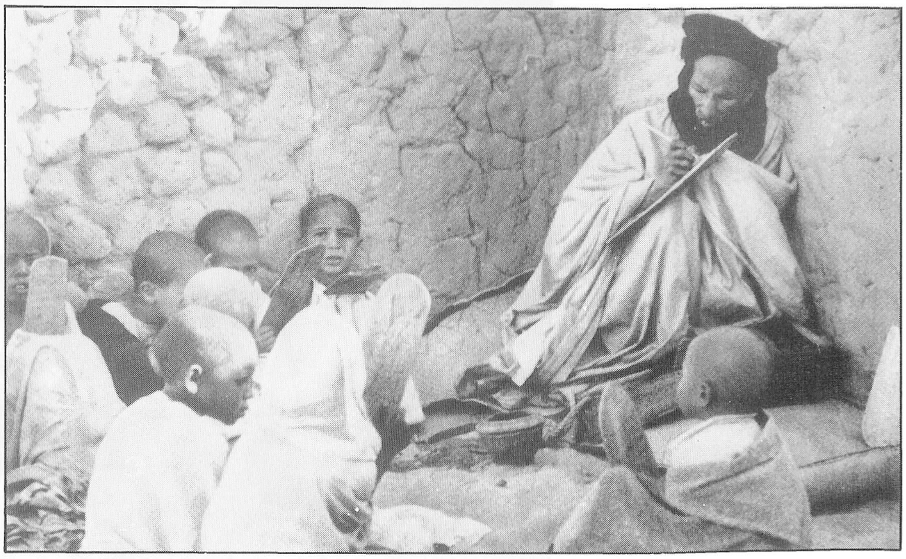
במהלך הריפורמה הממשלתית, שיזם מחמוד השני, הפך הכח׳יא לשר הפנים.

כתאב

הכֻּתאבּ (ברבים: כַּתַאתִיבּ) הוא בית־ספר יסודי בארצות האִסלאם (שדמה במתכונתו ל״חדר״ היהודי). אין יודעים מתי בדיוק נוסדו הכֻּתאבּים הראשונים. עם זאת ברור, שהם נפוצו והתפשטו ברחבי עולם האִסלאם במקביל לכיבושיהם של בני אֻמיה, והיו נפוצים ביותר כבר בתקופה העבּאסית הראשונה.

הכֻּתאבּ היה בראשיתו מסגרת חשובה ביותר לקשר החדש שבין קבוצות אֶתניות שונות לבין האמונה האִסלאמית. מאוחר יותר, בתקופה העֻת׳מאנית, שימש הכֻּתאבּ מסגרת וכלי להעברת ערכי החברה האסלאמית־העת׳מאנית מדור לדור. הכֻּתאבּ העניק בסיס חינוכי משותף לכל מי שלמדו בו. כל הכֻּתאבּים היו דומים זה לזה ואחידים במטרותיהם ובשיטותיהם. עד לתקופה המודרנית, עת חדרו מוֹדלים מערביים למערכת החינוך המסורתית, היה הכֻּתאבּ מוסד החינוך הציבורי היחיד לילדים מֻסלמיים. מאחר שהחינוך היסודי היה בדרך כלל קשור בדת האִסלאם, ומטרתו המוצהרת היתה חינוך הילדים לאמונה האמיתית, הרי שלעתים קרובות היה הכֻּתאבּ קָשור ישירות למִסגד.

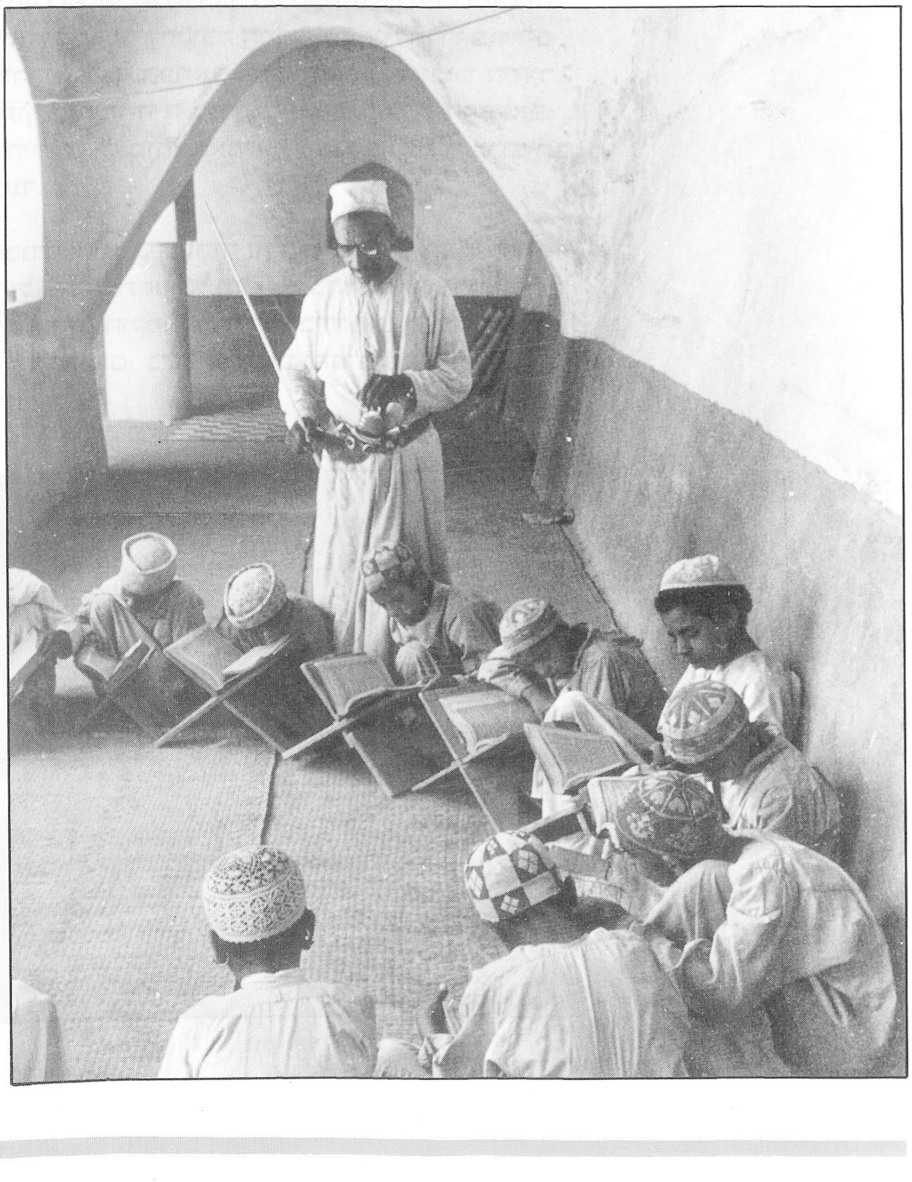
את הכֻּתאבּ היו ממקמים בכל מִבנה שהוא, בין שהיה זה חדר מטויח, סוּכּת־ענפים או אוהל במדבר. הילדים ישבו על מחצלות או על מזרונים בחצי־גורן, או סמוכים לשולחנות נמוכים. מבני־קבע לכֻּתאבּים הוקמו בדרך כלל בידי נדבנים, באמצעות תרומת **וקף**, או בתרומות הורי התלמידים. בימי הביניים נהגו משפחות עשירות להקים מִבני כֻּתאבּ עבור ילדיהן.

איור 139
כתאב מסלמי בניגריה

רוב התלמידים בכֻּתאבּ היו בנים. אם היו בנות מעטות, שזכו ללמוד בכתאב — היה זה במסגרת נפרדת מזו של הבנים. ההשתתפות בלימודי הכֻּתאבּ לא היתה חובה בעולם המֻסלמי, ואף לא היתה כל הגבלת גיל לתלמידים. משך הלימוד נע בין שנתיים לחמש שנים. התלמידים בני כל הגילים למדו על־פי־רוב באותו חדר עצמו, וכל תלמיד התקדם לפי הקצב האישי שלו.

שיטת הלימוד בכֻּתאבּ התבססה על שינון בעל־פה — ערוּבּה בטוחה לחיסול כל מחשבה עצמאית. ממילא היתה מחשבה עצמאית פסולה באִסלאם, בהיותה סימן מובהק להיחלשות האמונה ולחוסר ציות. שינון הקֻרְאן היה קשה ביותר על התלמידים, היות שאפילו ילדי הערבים ידעו בקושי ערבית ספרותית, שהיא הערבית הכתובה — שפת הקֻרְאן. אך לימוד הקראן, אפילו בקרב הלא־ערבים — התנהל בערבית, ואך מעטים מן התלמידים ירדו לעומק הפרקים שלמדו. רק לאחר דורות לא מעטים החלו המורים בכֻּתאבּ להסביר לתלמידיהם את מה שלמדו בשפת המקום — תורכית, פרסית וכדומה. בשנת 1781 החלו ללמוד באימפריה העת'מאנית את הקראן גם בתורכית עת'מאנית, אך היה זה בבתי־ספר ספורים בלבד.

איור 140
כתאב בפאתי מסגד במצרים

למרות מה שאמרנו לעיל על הזהות במטרות הלימוד בכֻּתאבּ בכל ארצות האסלאם, וחרף הדימיון בשיטות הלימוד — שינון בעל־פה ודיוק — נוצרו בכל זאת טיפוסים שונים של כֻּתאבּים בארצות ובאזורים השונים. מכל מקום, בכל הכֻּתאבּים הוקדשו שעות הבוקר המוקדמות ללימוד הקֻראן, וכן לתפילה ולטכסים דתיים.

באזורים דוברי הערבית של מצרים, ארץ־ישראל, סוריה ועִראק נלמדו גם דקדוק ערבי ושירה. בספרד נוספה גם כתיבת חיבורים. לעומת זאת באלג׳יריה, במרוקו ובקרב המֻסלמים של אפריקה שמדרום לסהרה נלמד אך מעט לבד מן הקֻראן. בתוניסיה למדו גם חַדִית׳. בתורכיה ובפרס למדו גם מעט קליגרפיה וחשבון וכן מעט שירה פרסית. רבים מבוגרי הכֻּתאבּ ברמתו זו ידעו אמנם דיים כדי להתפלל, אך רק מעטים מביניהם היו מסוגלים להשתמש בידע שרכשו בחיי היומיום ובעולם המעשה.

מאמצע המאה ה־19 החלו לחול שינויים בכתאב, והוא נאלץ לעמוד בתחרות עם אותם בתי־ספר, שהוקמו לפי המודל המערבי. במצרים של מחמד עלי נעשה ניסיון ראשון, להתאים את הכתאב לדרישות המודרניות ולכלול אותו במסגרת שיטת החינוך הכל־ארצית. בשנת 1835 מינה מחמד עלי מפקח לבתי־הספר הללו. בשנת 1890 הוקם במצרים פיקוח רשמי על הכֻּתאבּים. גם באימפריה העת׳מאנית ניתנו הכֻּתאבּים בשנת 1846 תחת פיקוח משרד החינוך העת׳מאני.

(במאה ה־20 השתדלו כל מדינות ערב החדשות — ושאר ארצות האסלאם כולל פּכּיסתאן, מלאיה ואינדונזיה — לכלול את הכֻּתאבּים במסגרת הכללית של בתי־הספר הממלכתיים, לפקח עליהם ולספק להם תוכניות לימודים טובות. מאחר שבכל ארצות האסלאם לומדים את הקראן ואת עקרונות האסלאם בבתי־הספר — הרי שבהכרח שינה הפיקוח הממשלתי את אופיו המקורי של הכֻּתאבּ.)

״לשכת התרגומים״ ושגרירויות עת׳מאניות באירופה בימי מחמוד השני

אחד מאגפיו העיקריים של משרד החוץ העת׳מאני החדש, שהקים הסֻלטאן מחמוד השני, היה ״לשכת התרגומים של השער העליון״, שנוסדה בשנת 1824. תפקידה הראשון של הלשכה היה להכשיר סטודנטים בלשונות אירופיות, ובתום לימודיהם להעסיקם כמתורגמני המאמרים, שהתפרסמו בעיתונות האירופית בענייני האימפריה העת׳מאנית.

התפתחות חשובה בתפקידה של ״לשכת התרגומים״ החלה בשנת 1833, בתקופה שבין תבוסת העת׳מאנים מידי המצרים בקוֹניה לבין חתימת **הסכם חֻ׳נְכְּיַאר אִסְכֶּלֶה־סִי** (ר׳ **שמיר**, עמ׳ 51). באותה עת גייס הסלטאן ל״לשכה״ צעירים רבים נוספים ובד בבד הגדיל את משכורותיהם. כמה וכמה מצעירים אלה עתידים היו לתפוס מקום מרכזי בתקופת הריפורמות הגדולה, שהחלה באימפריה העת׳מאנית בזמנם של יורשי מחמוד השני (בכך נעסוק ביחידה 5).

בד בבד עם ייסוד ״לשכת התרגומים״ וארגון עבודתה, החליט מחמוד לארגן מחדש את הנציגויות הדיפלומטיות באירופה. מאז שנת 1832 כיהן מטעם האימפריה נציג באירופה, שמושבו הקבוע היה בווינה. משלחות זמניות נוספות שוגרו מדי פעם לבירות אירופיות נוספות. עתה החליט מחמוד לכונן כמה שגרירויות של קבע

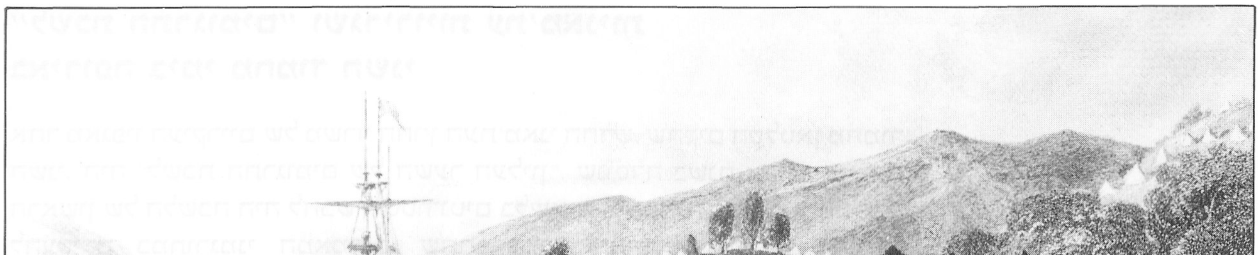
בבירות אירופה החשובות, ובין השנים 1836-1834 אכן הוקמו שגרירויות עת׳מאניות בלונדון, בפאריס ובווינה.

הראשון באימפריה, שקיבל מינוי קבע של שגריר, היה מֻצטפא רשיד פאשא, שנשלח בשנת 1834 לפאריס, ומאוחר יותר — ללונדון. לאחר מכן נִתמנו לתפקידי שגרירים שני קציני־צבא גבוהים — מחמד נַאמִק פאשא, שהוצב בלונדון, ומחמד פַּתְחִי פאשא, שנשלח לווינה. לשני השגרירים נילוו פקידים, ששימשו מתורגמנים.

בשנת 1836 נשלח עאלי פאשא לווינה ובשנת 1840 נשלח פואד פאשא ללונדון (שני אישים אלה, כקודמם מֻצטפא רשיד, עתידים היו להיות מן הדמויות המרכזיות בעידן הריפורמות, שהחל לאחר מות מחמוד השני). במנהיגותו של הסלטאן ולפי הוראותיו ניסו שגרירים אלה בשנות הסכנה לקיום האימפריה לקדם את ענייניה בתחום החדש הזה של דיפלומטיה במערב. מֻצטפא רשיד, למשל, השגריר בפאריס, ניסה לפעול בנושאי העימות עם מֻחמד עלי, או ההשתלטות הצרפתית על אלג׳יריה.* מֻצטפא רשיד דאג לספק לעיתונות הפאריסאית מידע, שהיה בו כדי להעיד על ההתקדמות שחלה באִסתאנבּוּל בכיוון לאירופיזציה, ושימש מסביר חרוץ של המדיניות העת׳מאנית נוכח התעמולה היוונית והמצרית. מצטפא רשיד פאשא אף פעל בבירת האימפריה לפיתוחה ולהרחבתה של מערכת היחסים הדיפלומטיים עם מדינות אירופה. הוא טען, שאל לה לאימפריה העת׳מאנית לנהוג כבעבר ולבודד עצמה מאירופה; אדרבה, עליה לחפש דרך להיהפך חלק מאירופה.

* ר׳ הערך ״פלישת הצרפתים לאלג׳יריה (1830)״

בעקבות הקמת השגרירויות הקבועות החלו להגיע לבירות המערב — לעתים מזומנות יותר — משלחות של דיפלומטים ומתורגמנים, אשר באו במגע קרוב עם האירופים והושפעו מאורח־חייהם ומהלכי־המחשבה שלהם. המישקע שהותירו ביקורים אלה בבירות המערב בנפשותיהם של מדינאים ופקידים עת׳מאניים אלה — עתיד היה לבוא לידי ביטוי בפרק ההיסטורי, שנפתח באימפריה לאחר כישלונו של מחמוד השני (על כך תלמד ביחידה 5).

איור 141
הספינות הרוסיות והעת׳מאניות נפגשות בח׳נכיאר אסכלה־סי

"המזרח החדש" ו"החברה המזרחית הישראלית"

המזרח החדש הוא רבעונה (העברי) של **החברה המזרחית הישראלית**, חברה מדעית שנוסדה בל"ג בעומר תש"ט (ה־17 במאי 1949), והמאגדת בתוכה את ציבור העוסקים והמתעניינים בענפי המזרחנות השונים בישראל.

כמשתקף בתקנונה[1] היתה מטרתה של החברה המזרחית בעת הקמתה "לעורר התעניינות, להפיץ ידיעות ולעודד את המחקר המקורי על המזרח בכל השטחים, ולטפח קשרי תרבות וידידות עם עמי המזרח".

בשנים הראשונות לקיומה של החברה המזרחית עדיין היו לימודי המזרחנות מרוכזים (למן שנת 1924) אך ורק באוניברסיטה העברית בירושלים — שהיתה עד לשנות ה־60 האוניברסיטה היחידה בארץ (למעט הטכניון בחיפה), מצב שהוליד את הצורך בפעולתה של החברה המזרחית בסניפיה השונים ברחבי הארץ.

הקמתה של החברה המזרחית סימנה גם מפנה בחקר המזרח התיכון במדינת ישראל. עד קום המדינה היה עיקר עיסוקם של המזרחנים בארץ ממוקד בלימודי הלשון, ההיסטוריה והתרבות של עמי האזור, במסורת ההשכלה ההומאניסטית הקלאסית של מרכז אירופה. גם התקופות שבהן עסק המחקר (שהתרכז אז ב"מכון ללימודי המזרח"* שבאוניברסיטה העברית), היו בעיקר אלה של "האסלאם הקלאסי" ו"ימי־הביניים". עם הקמת המדינה התעורר העניין ונוצר הצורך, להכיר גם את עברם הקרוב ואת מצבם בהווה של שכנינו — תושבי המזרח התיכון. מיד עם הקמתה פנתה "החברה המזרחית" לעיסוק בנושאים אלה לתקופותיהם. הדבר התבטא גם — כפי שהעיד הפרופ' שלמה דֹב גוֹיְטַיְן ז"ל, ממייסדי החברה ונשיאה הראשון — בשמו של רבעונה: **המזרח החדש**.

* לימים שונה שמו ל"מכון ללימודי אסיה ואפריקה", כפי שהוא קרוי היום.

תחום חשוב נוסף בפעילותה של החברה המזרחית הם הפרסומים המדעיים. מפעלה העיקרי של החברה בתחום זה הוא פרסומו של הרבעון **המזרח החדש**, המופיע בקביעות מאז שנת תש"ט־1949. הרבעון הוא פרי יוזמתו של יעקב שמעוני, מראשוני משרד החוץ, שהיה עורכו הראשון. **המזרח החדש** משמש בימה לפרסום עבודותיהם המדעיות של מזרחנים ישראלים. כמו־כן יש ברבעון מדור כלכלי, מדור חברתי, מדור לספרות ולאמנות, תרגומי תעודות ומסמכים וכן מדור לביקורות מדעיות של ספרים מקצועיים. ברמתו **המזרח החדש** נמנה עם הטובים שבכתבי־העת בתחום זה בעולם. גם תפוצתו היא מהגבוהות בעולם (יחסית ואבסולוטית כאחד).

בשנות ה־60 התוסף אל **המזרח החדש** גם רבעונה הלועזי של החברה, *Asian and African Studies*, שאף לו שמור מקום של כבוד בקרב כתבי־העת המזרחניים בעולם.

פרט לאלה, פרסמה החברה המזרחית (בשנות ה־50 וה־60) גם סדרה של ספרים מונוגראפיים, **Oriental Notes and Records**. במסגרת סדרה זו הופיעו ספרים חשובים, דוגמת ספריהם של ברנארד לואיס על הארכיונים העת'מאניים, של יעקב לנדאו על הפרלמנטריזם במצרים, של דויד איילון על החברה הממלוכית, של גבריאל בר על הגילדות במצרים, ועוד. כן פועלת החברה בארגון הרצאות פומביות בסניפיה השונים, ועורכת כנס שנתי.

---

1. מובא על־ידי ש' ד' גויטין ב**המזרח החדש**, כרך א' (תש"ט־1949), עמ' 1.

עם חתימת חוזה השלום בין ישראל למצרים פעלה החברה, ביוזמת פרופ׳ גבריאל בר המנוח, לכינונו של מרכז אקדמי ישראלי במצרים. המרכז האקדמי הוקם בשנת 1982 (בראשו עמדו מאז פרופ׳ שמעון שמיר, פרופ׳ גבריאל ורבורג ופרופ׳ אשר עובדיה) והוא פועל בחסותן של ״האקדמיה הלאומית למדעים״ ו״החברה המזרחית הישראלית״. המרכז פועל כגשר אקדמי ותרבותי בין ישראל ומצרים, ומסייע הן לחוקרים ישראליים והן לסטודנטים ולחוקרים מצריים, בשטחים השונים של פעילותם האקדמית.

מלחמת 1829-1828 בין רוסיה לעת׳מאנים

קרב נבארינו (ר׳ ערך) לא סיים את המלחמה על עצמאות יוון. בריטניה וצרפת אמנם קיוו, שהתוצאות העגומות יכריחו את העת׳מאנים לקבל את תיווך המעצמות. אך לתבוסה היתה השפעה הפוכה: הסלטאן, שפעל תחת לחצים שונים, סירב ליישב את הסכסוך וקרא לכל המֻסלמים לצאת לג׳האד, להתנגד לרוסים וליוונים ולסגור את המיצרים לכל האוניות הזרות (5 בפברואר 1828).

הצאר ניקולאי לא היה מעוניין בתיווך. הוא העדיף למצות את המצב לטובתו ולהגשים את שאיפתו לשבור את האימפריה העת׳מאנית בכוח. בתגובה להחלטתו העיקשת של מחמוד הכריז הצאר מלחמה על הסלטאן ב־28 באפריל 1828. תוך שבוע החלו כוחות רוסיים צועדים שוב לתוך מולדאביה, דרך הקווקאז ולעבר מזרח אנטוליה, בעוד שהצי הרוסי הים תיכוני החל להעביר משלוחי נשק ותחמושת גדולים למורדים היווניים.

מנגד היה מצבו של מחמוד השני בכי רע. כוחות הַיֶנִיצֶ׳רים, שחוסלו בשנת 1826, לא עמדו עוד לרשותו. הצי העת׳מאני הושמד בקרב נבארינו — והצבא החדש טרם הוכשר והיה מצוי בשלבי אימונים (בין היתר סייעו באימונים קצינים פרוסיים, שכנראה אף השתתפו במלחמה זו). הסלטאן ניסה לקבל עזרה מנתיניו האלג׳יריים, אולם הללו היו עסוקים אותה עת במלחמה עם הצרפתים. מחמד עלי נענה למחמוד ושיגר אליו אספקה, אולם זו הגיעה באיחור, או שאבדה בתלאות הדרך (באוקטובר 1828 נאלצו, כזכור, חילות מצרים לסגת ממוריאה — ר׳ גם הערך ״אִבראהים פאשא״).

מן הצד השני התכוננו הרוסים היטב להתקפה, ועל אף מאמציו של המפקד העת׳מאני העליון, חֻ׳סרו פאשא, הוכרעה המערכה. רבים מהחיילים החדשים שתחת פיקודו היו צעירים ובלתי מנוסים והמחסור במזון ובאספקה גרם לתמותה גבוהה. בקיץ 1829 התמוטט הצבא העת׳מאני. הרוסים נעו דרך מעברי הרי הבלקאן וכבשו את אֶדירנה לאחר מצור בן שלושה ימים (22-19 באוגוסט 1829). באנטוליה הם כבשו את אֶרזֶרום (8 ביולי 1829) והמשיכו לכיוון טְרַאבְּזוֹנְד.

נוכח מצבו הנואש נותרה לסלטאן רק דרך אחת. הוא העתיר בפני המעצמות להתערב למענו ולהשיג פשרה. למעשה, רוסיה היתה יכולה אז לכבוש את שאר חלקי האימפריה העת׳מאנית, לולא החליטה שלא להסתכן בעוינותן הצפויה של שאר מעצמות אירופה.

בשל סיבה זו העדיף עתה הצאר ניקולאי לחתום על שלום, שימסד את הישגיו הצבאיים ושיוֹתיר את האימפריה שלמה, אבל חלשה מכדי למנוע את ההשפעה ואת החדירה הרוסיות, וכן את הגשמת התוכניות הרוסיות לעתיד לבוא.

בחוזה השלום, שנחתם באדירנה (14 בספטמבר 1829) בין האימפריה העת'מאנית לרוסיה, ויתרה האימפריה לרוסיה על מאחזים רבים באסיה. באירופה רכשה רוסיה שליטה על אזור שפך הדנובה ומנעה מהתורכים מלבצר את גדתו השמאלית. ההסכם הגביר את ההשפעה הרוסית על האזרחים הנוצריים של האימפריה העת'מאנית ונתן לרוסיה הזדמנות להתערב במולדביה ובוולאכיה.

ממצאים אחרים באשר לתקציבו של מחמד עלי ובאשר למספרם של פועלי התעשייה בימיו

החוקרת עפאף לֻטפי אל־סיד מרסו בספרה על מחמד עלי,[1] הגיעה למספרים הבאים ביחס לתקציבו של מחמד עלי בין השנים 1842-1798:

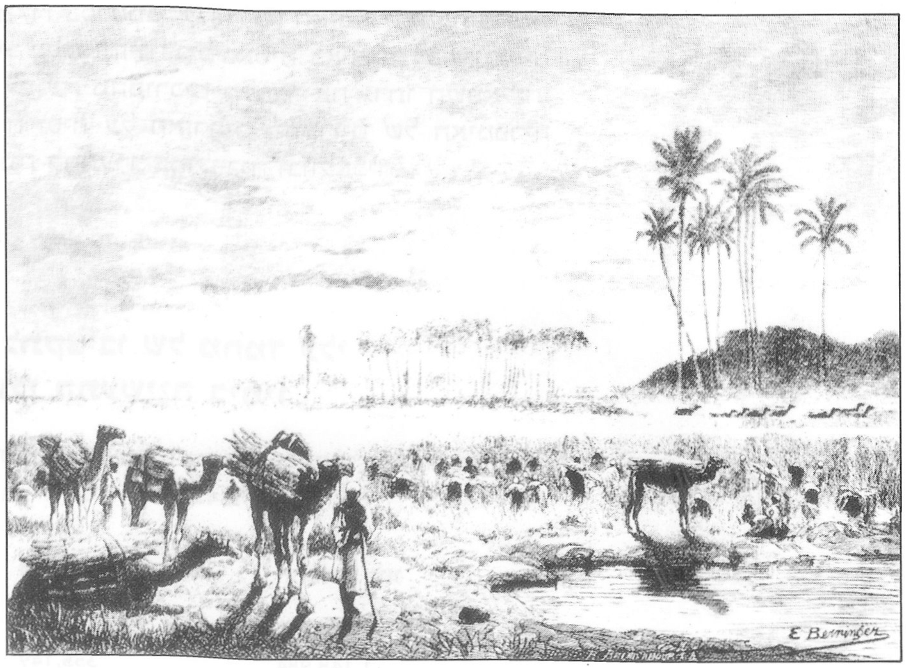
השנה	ההכנסות בליש"ט	ההוצאות בליש"ט	ההכנסה נטו
1798	158,724	135,887	22,836
1818	1,502,134	355,149	1,148,984
1822	1,881,499	266,122	1,615,370
1833	2,421,670	1,927,079	494,591
1842	2,926,625	2,176,860	749,765

באשר למספרם של פועלי התעשייה היא הגיעה למסקנה הבאה: "בכל מרכזי התעשייה של מחמד עלי הגיע מספר העובדים לכ־230,000".[2] מספר זה היא מחלקת כדלהלן:

30 מפעלי כותנה; כ־500 עובדים בכל אחד	15,000 איש
80,000-23,000 נולים[3]	30,000 איש
17 מפעלי אינדיגו	9,000 איש
מפעלים לתרבושים, לסוודרים ולשטיחים	12,000 איש
בתי־חרושת לנשק ולתחמושת	15,000 איש
ייצור חבלים	2,000 איש
זיקוק סוכר	1,000 איש
עיבוד אורז וחיטה	6,000 איש
בנייה	40,000 איש
אריגה	80,000 איש
	210,000 איש*

* קיים הפרש בין המספר 230 אלף, שנוקבת המחברת (ר' למעלה) לבין סיכום נתוני הטבלה שלה, שהוא 210 אלף.

1. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, (Cambridge, 1984), עמ' 181.
2. שם, עמ' 192.
3. המספר המדויק אינו ידוע. לגבי נתוני הטבלה בכלל מציינת המחברת, כי המקור שממנו נטלה את הנתונים אינו מדויק.

איור 142
קציר קני־סוכר בדלתה של הנילוס

המסדר הדרווישי של הבכתאשים והקשר אל היניצ׳רים

החברים במִסדרים הצוּפיים* נקראו דרווישים. פירוש המלה דַרְוִיש בפרסית: קבצן.

* ראה הערך "צופיות" בחטיבה א׳

באימפריה העת׳מאנית היתה למסדרים הדרווישיים השפעה רבה בשל סיבות היסטוריות. לשבטים התורכיים, שחדרו לארצות האִסלאם מאז המאה ה־10, היה קל יותר לסגל את האסלאם הסֻני באמצעות התנועות הצוּפיות, ששילבו בתוכן אלמנטים מיסטיים, שכן כך יכלו שבטים אלה לשמר חלק ממסורותיהם הפגאניוֹת (שכללו גם אלמנטים נוצריים ושיעיים, שרכשו בנדודיהם). כך נרקמה מעין ברית ונוצר שיתוף פעולה בין שבטי הלוחמים התורכיים לבין שיח׳ים צופיים, שהצטרפו למחנותיהם.

משקמה המדינה העת׳מאנית בשם האִסלאם, וירשה בכך את הממלכות האסלאמיות הסֻניות הגדולות, היא העניקה כידוע לעֻלמא מקום מכובד ביותר במדינה ובמוסדותיה. ואולם, בשל האיפיונים שהוזכרו, גברה הרבה יותר בקרב המוני העם הרחבים ובקרב יחידות הצבא (ובייחוד היֶניצֶ׳רים) השפעתם של מִסדרי הדרווישים. הסֻלטאנים, אף שהם עצמם נשענו על העֻלמא האורתודוקסיים, נמנעו בדרך כלל מלפגוע במִסדרי הדרווישים, וחלקם אף התייחסו למִסדרים אלה באהדה.

החשוב מבין מסדרי הדרווישים היה המסדר הבֶּכְּתַאשִׁי, שנוסד לפי המסורת באנטוליה במאה ה־14 על־ידי חאג׳י בֶּכְּתַאש מח׳ורסאן שבמזרח איראן. לפי המסורת בא בכתאש במגע עם הסלטאן עֻת׳מאן הראשון ועם בנו אורח׳אן (סמוך לשנת 1300) ואירגן את גדוד היניצ׳רים. לאמיתו של דבר אורגן גדוד זה רק אחרי שנת 1360, בימי מֻראד הראשון. בדומה לפרט זה — גם שאר הפרטים המסופרים על

חאג׳ בֵּכּתאש הם אגדיים. מכל מקום, ידיעות ודאיות על קיום הבֶּכּתאשִיָה מצויות רק מתחילת המאה ה־15, ובין היתר על הקשר שבינם לבין היניצ׳רים.

בתפיסה הדתית של הבכתאשיה בולטים יסודות נוצריים (וכן שיעיים), כגון השילוש (אללה, מֻחמד ועלי); הגשת לחם, יין וגבינה בעת קבלת חברים חדשים; הווידוי וטיהור המִתוודה מחטאיו; הינזרות מנשים בקרב המחמירים. ייתכן מאוד שהיֶניצֶ׳רים, שהיו ברובם נוצרים במוצאם, התקרבו למסדר זה בשל היסודות הנוצריים שבו.

דוגמאות לקשר שבין הבֶּכּתאשים ליניצ׳רים: בקסרקטיני היניצ׳רים ישבו דרך קבע דרווישים בֶּכּתאשיים; לפי מסורת היניצ׳רים נבעה הצורה המיוחדת של כובעם מתוך חיקוי שרוולוֹ של חאג׳ בכתאש.

עם חיסול חיל היניצ׳רים בידי מחמוד השני (1826)* היה זה אך צפוי, שיינקטו פעולות דראסטיות אף נגד המִסדר הבכתאשי. ואכן, באסתאנבול הוצאו להורג כמה ממנהיגי המִסדר, בתיהם נהרסו, חסידיהם פוזרו לכל רוח ורכושם שהוחרם הועבר לעֶלמא למטרות צדקה.

* ראה הערך "פרטים נוספים על חיסול היניצ׳רים"

(בהמשך המאה ה־19 חזרה הבֶּכּתאשִיָה ונתאוששה; אך מרכזיה נסגרו עם ביטולם של המִסדרים הצופיים בתורכיה המודרנית, בשנת 1925).

איור 143
יניצ׳רים

המרד היווני

המרד היווני, שפרץ בשנת 1821, היה מאורע בעל חשיבות גדולה בהרבה מהמרד הסֶרבּי (ראה ערך) הן לאימפריה העֶת'מאנית והן למדינות אירופה. הוא היה בעל־משמעות לאירופים בשל מיקומם האסטרטגי של האיים היווניים במזרח הים התיכון. חשיבותו לאימפריה היתה רבה בשל עמדות־המפתח, שמילאו היוונים באדמיניסטרציה העת'מאנית.

המיעוט היווני החל להתבסס בעמדות המינהל הגבוהות של האימפריה עוד במאה ה־17. אותה עת נאלצו העת'מאנים להתחיל לקיים יחסים דיפלומטיים עם מעצמות אירופיות ולשאת ולתת עִמן. בין המֻסלמים חסרו יודעי שפות זרות ולכן החלו הסֻלטאנים להעסיק את היוונים הפֶנאריוֹטים בתפקידי מזכירים ומתורגמנים.

המונח פֶנאריוֹט נלקח משמו של רובע פֶנאר שבאִסטאנבּוּל, מקום שהקים בו הפטריארך האורתודוקסי את מטהו הראשי בעקבות אובדן אַיָה סופיה לעֶת'מאנים בשנת 1453. במשךְ השנים התיישבו באזור זה סוחרים ופקידים יווניים. סוחרים אלה שימשו במערכת העת'מאנית הכללית כגובי מסים, פקידי בתי־המשפט, קבלנים בפרוייקטים שונים וסוחרים בינלאומיים. פעילויותיהם העניקו להם ידע במִנהגים ובשפות האירופיות, והם הפכו למתורגמנים של מחלקות שונות ושל מיניסטריונים שונים באימפריה. בתפקידים אלה זכו להשפעה ניכרת מאחורי הקלעים. משנת 1711 ואילך שימשו יוונים "פֶנאריוֹטים" אפילו כמושלי נסיכויות במולדביה ובוולאכיה, ונשאו תואר **הוֹסְפּוֹדַאר** ("נסיך").

כמה וכמה התפתחויות במאה ה־18 תרמו לגידולו של הסחר היווני. **חוזה קרלוביץ** משנת 1699 (ר' לעיל 2.2) איפשר את חידוש יחסי המסחר העת'מאניים עם ונציה, אוסטריה ושאר חלקי האימפריה ההבסבורגית. במערכת הסחר החדשה מילאו היוונים תפקיד של מתווכים בין הסחר של אזור הים התיכון לזה של אירופה המרכזית. **חוזה כּוּצ'וּכּ קַאינַארְגָ'ה** משנת 1774 (ר' לעיל 2.2.1), **וחוזה יאסי** משנת 1792 (ראה שם) הגבירו את ההשפעה הרוסית בחופי הים השחור, פתחו את מיצרי הדרדנלים בפני אוניות־מסחר רוסיות ואוסטריות ואף קבעו, שלאוניות־מסחר יווניות ניתן לסחור בים השחור תחת הגנת הדגל הרוסי.

בזמן המהפכה הצרפתית והמלחמות הנפוליאוניות (ר' ערך בחטיבה א) חדרו הסוחרים היווניים לחלל, שנוצר כתוצאה מהריסת צי בריטניה וצרפת במלחמתם ההדדית, וקנו שליטה על רוב הסחר הימי במזרח התיכון.

שגשוגה של שכבת הסוחרים היווניים ומגעיהם האינטנסיביים עם האירופים תרמו אף לצמיחתם של אינטלקטואלים ומנהיגים פוליטיים יוונים, שהפיצו בקרב בני עמם את רעיונות הלאומיות, המהפכנות והעצמאות. הצמיחה הכלכלית הביאה להופעת מעמד־ביניים חדש, הן באיים היווניים והן בקהילות־המסחר היווניות בארצות ניכר, מעמד שלא הסכים עוד לחיות תחת עולם של העת'מאנים.

גם בקרב האיכרים היווניים גדלה המרירות, ודווקה על רקע הרחבת הפער, שבינם לבין השכבות המבוססות החדשות של בני עמם.

חצי־האי היווני הפך איפוא למרכזה של המהפכה היוונית, וכן קמו ארגונים חשאיים ותאים מהפכניים בקהיליות היווניות שבערי הנמל השונות. כך, למשל, הוקם באֶדֶסָה בשנת 1814 ארגון לאומי חשאי בשם "אגודת החברים", ובעקבותיו רבּוּ מאוד התאים החשאיים ביוון עצמה. בקרב תאים אלה רבּוּ המחלוקות בין בני

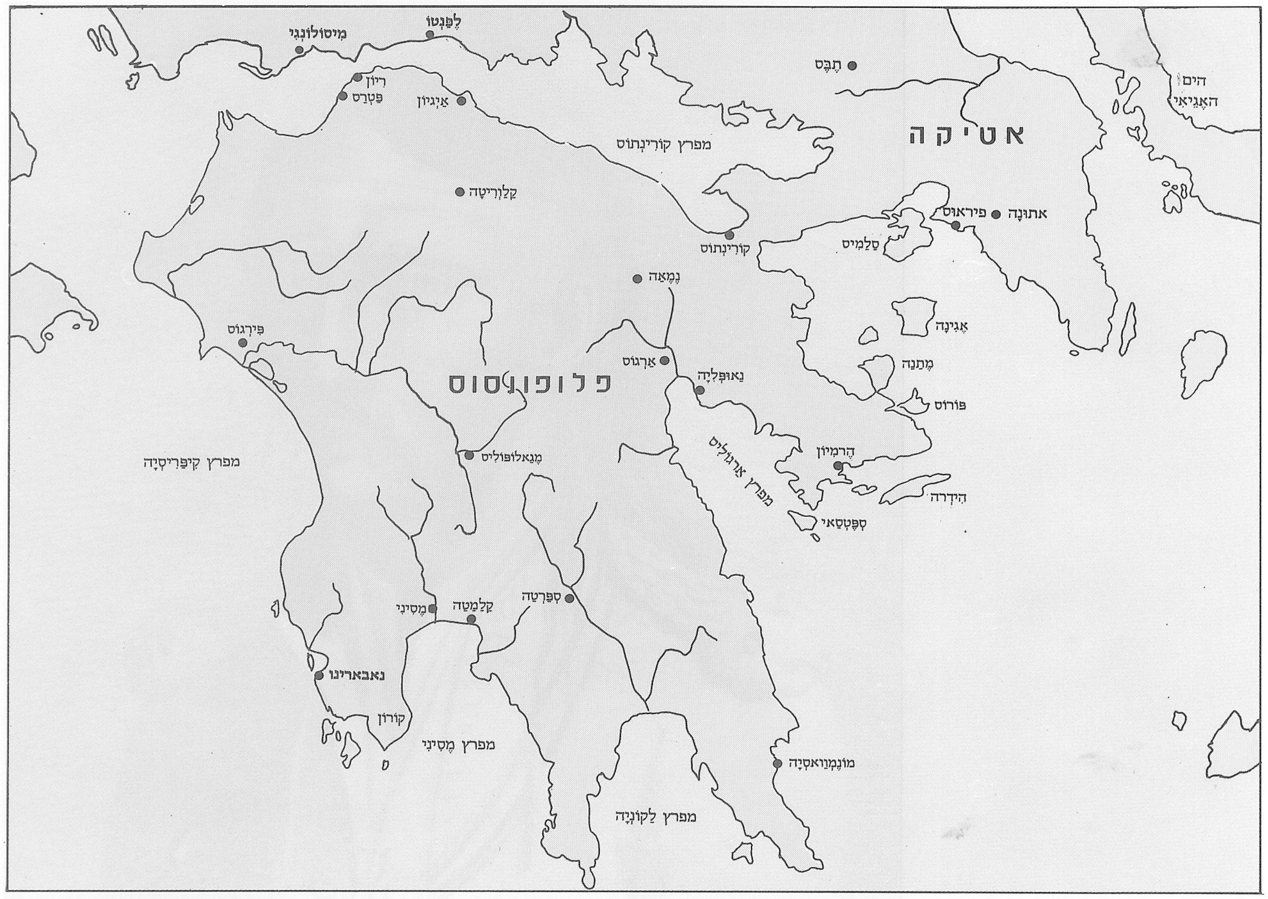

איור 144
קולוקוטרוֹנֶס — אחד ממפקדי המרד היווני, שכשלו במערכה מול צבאו של אבראהים פאשא (1825).

השכבות השונות. כאשר החל המרד בעת׳מאנים בשנת 1821 שוכנעו הארכיבישופים הפֶּלוֹפּוֹנֶסיים להצטרף רק אחרי שהובטח להם, שרוסיה תומכת בהם.

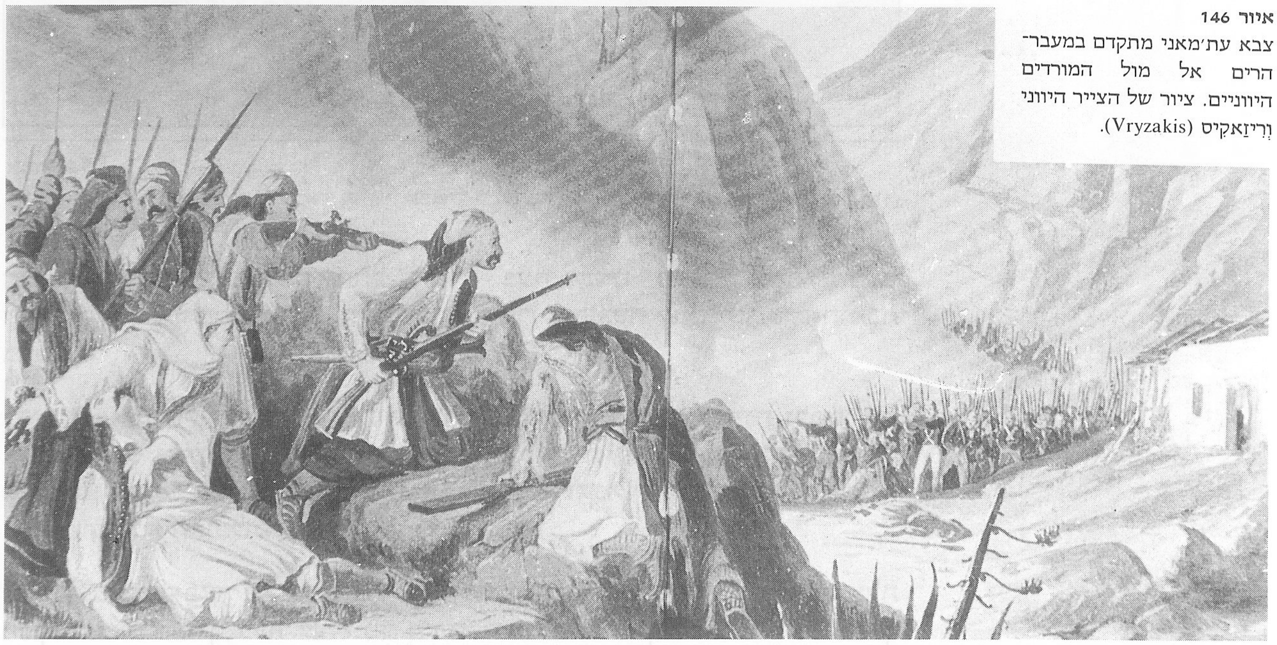
בקיץ 1822 הרחיבו המורדים את פעולותיהם מצפון למפרץ קוֹרִינְת וכבשו את אתונה, תֶּבַּס ומִיסוֹלוֹנְגִי. העת׳מאנים הגיבו בפעולות דיכוי במַקֶדוֹנְיָה ובתֶסַלְיָה ובכיבושן מחדש של אתונה וקוֹרִינְת, אך לא יכלו להמשיך דרומה לעבר מוֹרֵיאה בשל התנגדות האוכלוסייה.

נוצר מצב של קיפאון בין שני הצדדים: העת׳מאנים לא היו יעילים דיים בהפעלת נשקם וצבאם העדיף, בעוד שהיוונים היו מפולגים בינם לבין עצמם. בשנת 1823 אף פרצה מלחמת אזרחים בתוך המחנה היווני עצמו.

איור 145
מפת אתרי הקרבות במרד היווני

איור 146
צבא עת'מאני מתקדם במעבר־הרים אל מול המורדים היווניים. ציור של הצייר היווני וריזאקיס (Vryzakis).

הקיפאון שבין העת׳מאנים ליוונים הסתיים בשנת 1825 לאחר התערבות מבחוץ. בתחילה התערבו המצרים, כשמחמוד השני קרא לעזרתו את מֻחמד עלי, וצבא אִבּראהים היטה לראשונה את המצב לטובת העת׳מאנים; ולאחר מכן התערבו המעצמות האירופיות, שהצילו את היוונים והעניקו להם לבסוף, בשנת 1830, עצמאות מלאה בחלק מִשטחה של יוון דהיום.

המרד הסרבי בזמן סלים השלישי ומחמוד השני

בני העם הבלקאני הראשון, שמרדו בעת׳מאנים, היו הסֶרבּים. המרד פרץ בגלל התמוטטות האדמיניסטרציה העת׳מאנית. בימים שתיפקדה האימפריה כסדרה נהנו האיכרים הסרביים ממימשל עצמי בכפריהם. הם העלו אך מעט מִסים לשלטון המרכזי; הקשר שלהם עם נציגי הסלטאן, שישבו בבלגראד, היה מינימלי; והם היו חופשיים לנוע כאוות נפשם. הם מרדו בשנת 1804 לא כנגד עצם השלטון העת׳מאני, אלא דווקה בשל הסימפטומים של שקיעתו. תיקוני הסֻלטאן המודרניזטור, סֶלים השלישי, גרמו למרד של היֶניצֶ׳רים בסֶרביה, והללו רצחו בשנת 1801 את הפאשא שלהם וביצעו מעשי טבח וטירור באוכלוסייה. הסרבים פנו לסלטאן, ומשלא עלה בידו להשתלט על המצב — פתחו במרד. המרד החל, איפוא, לא מתוך רצון לסדר חדש, אלא מתוך שאיפת הסרבים לחזור לסדר הישן ולביטחון שהעניק.

בראשית המרד הנהיגוּ סוחר־בהמות עשיר ובעל ניסיון צבאי בשם קאראגיאורגי, שזכה אף לתמיכתם של הסרבים שמעבר לדנובה, שהיו אותה עת תחת השלטון ההבסבורגי. בתחילה לחמו אנשיו של קאראגיאורגי ביניצ׳רים, אויבי הסלטאן. משהצליחו בכך פנו בשנת 1805 נגד צבאות הסלטאן עצמו, הביסום וכבשו את בלגראד.

סֶלים השלישי, שהיה משנת 1806 עסוק במלחמה באירופה, הציע לקאראגיאורגי להעניק לסרביה אוטונומיה תחת השלטון העת׳מאני. אולם בו בזמן הציעה גם רוסיה לסרבים כסף ונשק, בתנאי שימשיכו להילחם בעת׳מאנים. קאראגיאורגי בחר באוֹפציה הרוסית, ובחירה זו שינתה את אופי המרד הסרבי: מה שהחל כפעולת־מחאה נגד לחץ היֶניצֶ׳רים — הפך למלחמת עצמאות, שקיבלה בהדרגה מימד לאומי מודרני.

קאראגיאורגי התחרט לימים על בחירתו. **בשלום בוקרשט** משנת 1812 זכתה אמנם סרביה באוטונומיה, והוכרה זכותה של רוסיה להתערב אצל העת׳מאנים למענה, ואולם פלישת נפוליאון לרוסיה באותה שנה איפשרה לעת׳מאנים לפלוש שוב לסרביה, לכבוש אותה מחדש באוקטובר 1813, ולהניס את קאראגיאורגי עצמו לטריטוריה ההבסבורגית.

עתה ביצעו העת׳מאנים פעולות נקמה אכזריות באוכלוסייה, וכבשו שטחים נוספים, שמעולם לא שלטו בהם עד אז. נכבדים סרביים, שהסכימו לשיבת השלטון העת׳מאני, מונו על מחוזותיהם. אחד מהם היה מילוש אוֹבְּרֶנוֹבִיץ׳ (Miloş Obrenovič), מיריביו של קאראגיאורגי, ששיתף פעולה עם העת׳מאנים אך נואש מהם עד מהרה. עם זאת, נשאר מנהיג זה ביריבות עם קאראגיאורגי, וכך נוצרו לימים שני המחנות הלאומיים־הסרביים היריבים, שהמשיכו להיאבק זה בזה עוד שנים הרבה.

מילוש הנהיג את המרד הסרבי השני בשנת 1815, אך מרד זה טרם הגיע לדרגת תנועת שיחרור לאומית אמיתית, משום שמילוש פעל עדיין בשמו של הסֻלטאן ושאף לאיחוד סרביה כאוטונומיה תחת העת׳מאנים.

המצב הבינלאומי באותה עת פעל לטובתו של מילוש יותר מזה שבתקופת המרד של קאראגיאורגי. תבוסת נפוליאון בווטרלו בשנת 1815 שיחררה את הרוסים לפעולה נגד העת׳מאנים בבלקאן, ומחמוד השני מיהר ליישב את הסכסוך עם הסרבים.

בדצמבר 1815 הושגה פשרה. מילוש הפך לנסיך הכללי של כל סרביה, ובני עמו זכו להקים אספה לאומית וצבא משלהם. העת׳מאנים המשיכו להיות מיוצגים באמצעות מושל בלגראד וגדודי סִפאהים, והסרבים המשיכו להעלות להם מִסים.

במשך השנים הבאות ניצל מילוש את החשש העת׳מאני מהתערבות רוסית חדשה, ופעל להרחבת סמכויותיו באופן הדרגתי ולהשגתה של אוטונומיה מלאה תחת השלטון העת׳מאני. שאיפותיו של מילוש קיבלו גושפנקה רשמית ב**הסכם אדריאנופול** ב־29 בספטמבר 1829. אז הוענקה לאוטונומיה הסרבית הכרה בינלאומית בערבות רוסית, והסלטאן פינה מסרביה את כל הגדודים העת׳מאניים (מלבד גדודים בודדים במאחזים שלאורך הגבול).

הסרבים המשיכו להעלות מס שנתי לשלטון העת׳מאני, ואולם באופן ישיר ולא באמצעות פקידים עת׳מאניים.

מרידת 1834 בארץ־ישראל

סוריה (וארץ־ישראל בכללה) נכבשה בידי אִבּראהים פאשא, בנו של מֻחמד עלי, בשנת 1831. לאחר כיבוש סוריה, ביסס בה אִבּראהים מימשל, שדמה בארגונו למימשלו של מחמד עלי במצרים. מימשל זה מסמל את ראשית המודרניזציה בארץ־ישראל (ולמעשה ניתן לראות בו את ראשיתה של העת החדשה בארץ־ישראל). היה זה מישטר ריכוזי, שהתבטא במיסוי כבד (ויעיל), בהטלת עבודות כפייה (אנגריא)* ובמונופולים כלכליים. עם זאת הוענק שיוויון זכויות לתושביה הלא־מֻסלמיים של הארץ והם נהנו משיפורים בכל תחומי חייהם.

* ר׳ שוב הערך ״אנגריא (סח׳רה)״

המדיניות הריכוזית פגעה בשיח׳ים ובשכבות הנכבדים (אַעְיַאן), בבעלי הרכוש הקרקעי ובמנהיגים המקומיים של האוכלוסיה. גם שילובם של מנהיגים מקומיים במימשל החדש (כגון משפחות נִמר ועבּד אל־הַאדִי משכם) לא מנע את התסיסה בקרב רבים אחרים מקרב המנהיגות המקומית (דוגמת משפחת טוּקַאן משכם), אשר ראו עצמם נפגעים מכך, שהשלטון המרכזי נטל את סמכויותיהם. גם החדירה הגוברת של אירופיים הגבירה את אי־הנחת בקרב תושבי הארץ.

מכלול זה של גורמים הביא במאי 1834 לפרוץ מרידה בארץ־ישראל, מרידה שנודעה בכינוי ״מרד הפלאחים״. העילה למרידה היתה פירוק האוכלוסיה מנשקה ובייחוד גיוסם של צעירים וגברים לשירות חובה בצבא המצרי. העת׳מאנים נטלו אף הם חלק בליבוי היצרים ובהטפה להתקוממות. כך, למשל, פורסם בהשראתם כרוז הסתה, שפרט על מיתרי שנאת הזרים והנוצרים, בהשתמשו בעובדה שמימשל אבראהים העניק חסות והגנה לנוצרים שבארץ־ישראל:

הקיפאון שבין העת׳מאנים ליוונים הסתיים בשנת 1825 לאחר התערבות מבחוץ. בתחילה התערבו המצרים, כשמחמוד השני קרא לעזרתו את מֻחמד עלי, וצבא אִבראהים היטה לראשונה את המצב לטובת העֻת׳מאנים; ולאחר מכן התערבו המעצמות האירופיות, שהצילו את היוונים והעניקו להם לבסוף, בשנת 1830, עצמאות מלאה בחלק מִשטחה של יוון דהיום.

המרד הסרבי בזמן סלים השלישי ומחמוד השני

בני העם הבלקאני הראשון, שמרדו בעת׳מאנים, היו הסֶרבּים. המרד פרץ בגלל התמוטטות האדמיניסטרציה העת׳מאנית. בימים שתיפקדה האימפריה כסדרה נהנו האיכרים הסרביים ממימשל עצמי בכפריהם. הם העלו אך מעט מִסים לשלטון המרכזי; הקשר שלהם עם נציגי הסלטאן, שישבו בבלגראד, היה מינימלי; והם היו חופשיים לנוע כאוות נפשם. הם מרדו בשנת 1804 לא כנגד עצם השלטון העת׳מאני, אלא דווקה בשל הסימפטומים של שקיעתו. תיקוני הסֻלטאן המודרניזטור, סֶלים השלישי, גרמו למרד של היֶניצֶ׳רים בסֶרביה, והללו רצחו בשנת 1801 את הפאשא שלהם וביצעו מעשי טבח וטירור באוכלוסייה. הסרבים פנו לסלטאן, ומשלא עלה בידו להשתלט על המצב — פתחו במרד. המרד החל, איפוא, לא מתוך רצון לסדר חדש, אלא מתוך שאיפת הסרבים לחזור לסדר הישן ולביטחון שהעניק.

בראשית המרד הנהיגו סוחר־בהמות עשיר ובעל ניסיון צבאי בשם קאראגיאורגי, שזכה אף לתמיכתם של הסרבים שמעבר לדנובה, שהיו אותה עת תחת השלטון ההבסבורגי. בתחילה לחמו אנשיו של קאראגיאורגי ביניצ׳רים, אויבי הסלטאן. משהצליחו בכך פנו בשנת 1805 נגד צבאות הסלטאן עצמו, הביסום וכבשו את בלגראד.

סֶלים השלישי, שהיה משנת 1806 עסוק במלחמה באירופה, הציע לקאראגיאורגי להעניק לסרביה אוטונומיה תחת השלטון העת׳מאני. אולם בו בזמן הציעה גם רוסיה לסרבים כסף ונשק, בתנאי שימשיכו להילחם בעת׳מאנים. קאראגיאורגי בחר באופציה הרוסית, ובחירה זו שינתה את אופי המרד הסרבי: מה שהחל כפעולת־מחאה נגד לחץ היֶניצֶ׳רים — הפך למלחמת עצמאות, שקיבלה בהדרגה מימד לאומי מודרני.

קאראגיאורגי התחרט לימים על בחירתו. **בשלום בוקרשט** משנת 1812 זכתה אמנם סרביה באוטונומיה, והוכרה זכותה של רוסיה להתערב אצל העת׳מאנים למענה, ואולם פלישת נפוליאון לרוסיה באותה שנה איפשרה לעת׳מאנים לפלוש שוב לסרביה, לכבוש אותה מחדש באוקטובר 1813, ולהניס את קאראגיאורגי עצמו לטריטוריה ההבסבורגית.

עתה ביצעו העת׳מאנים פעולות נקמה אכזריות באוכלוסייה, וכבשו שטחים נוספים, שמעולם לא שלטו בהם עד אז. נכבדים סרביים, שהסכימו לשיבת השלטון העת׳מאני, מונו על מחוזותיהם. אחד מהם היה מילוש אוֹבְּרֶנוֹבִיץ׳ (Miloş Obrenovič), מיריביו של קאראגיאורגי, ששיתף פעולה עם העת׳מאנים אך נואש מהם עד מהרה. עם זאת, נשאר מנהיג זה ביריבות עם קאראגיאורגי, וכך נוצרו לימים שני המחנות הלאומיים־הסרביים היריבים, שהמשיכו להיאבק זה בזה עוד שנים הרבה.

מילוש הנהיג את המרד הסרבי השני בשנת 1815, אך מרד זה טרם הגיע לדרגת תנועת שיחרור לאומית אמיתית, משום שמילוש פעל עדיין בשמו של הסֻלטאן ושאף לאיחוד סרביה כאוטונומיה תחת העת׳מאנים.

המצב הבינלאומי באותה עת פעל לטובתו של מילוש יותר מזה שבתקופת המרד של קאראגיאורגי. תבוסת נפוליאון בווטרלו בשנת 1815 שיחררה את הרוסים לפעולה נגד העת׳מאנים בבלקאן, ומחמוד השני מיהר ליישב את הסכסוך עם הסרבים.

בדצמבר 1815 הושגה פשרה. מילוש הפך לנסיך הכללי של כל סרביה, ובני עמו זכו להקים אספה לאומית וצבא משלהם. העת׳מאנים המשיכו להיות מיוצגים באמצעות מושל בלגראד וגדודי סְפָּאהים, והסרבים המשיכו להעלות להם מִסים.

במשך השנים הבאות ניצל מילוש את החשש העת׳מאני מהתערבות רוסית חדשה, ופעל להרחבת סמכויותיו באופן הדרגתי ולהשגתה של אוטונומיה מלאה תחת השלטון העת׳מאני. שאיפותיו של מילוש קיבלו גושפנקה רשמית **בהסכם אדריאנופול** ב־29 בספטמבר 1829. אז הוענקה לאוטונומיה הסרבית הכרה בינלאומית בערבות רוסית, והסלטאן פינה מסרביה את כל הגדודים העת׳מאניים (מלבד גדודים בודדים במאחזים שלאורך הגבול).

הסרבים המשיכו להעלות מס שנתי לשלטון העת׳מאני, ואולם באופן ישיר ולא באמצעות פקידים עת׳מאניים.

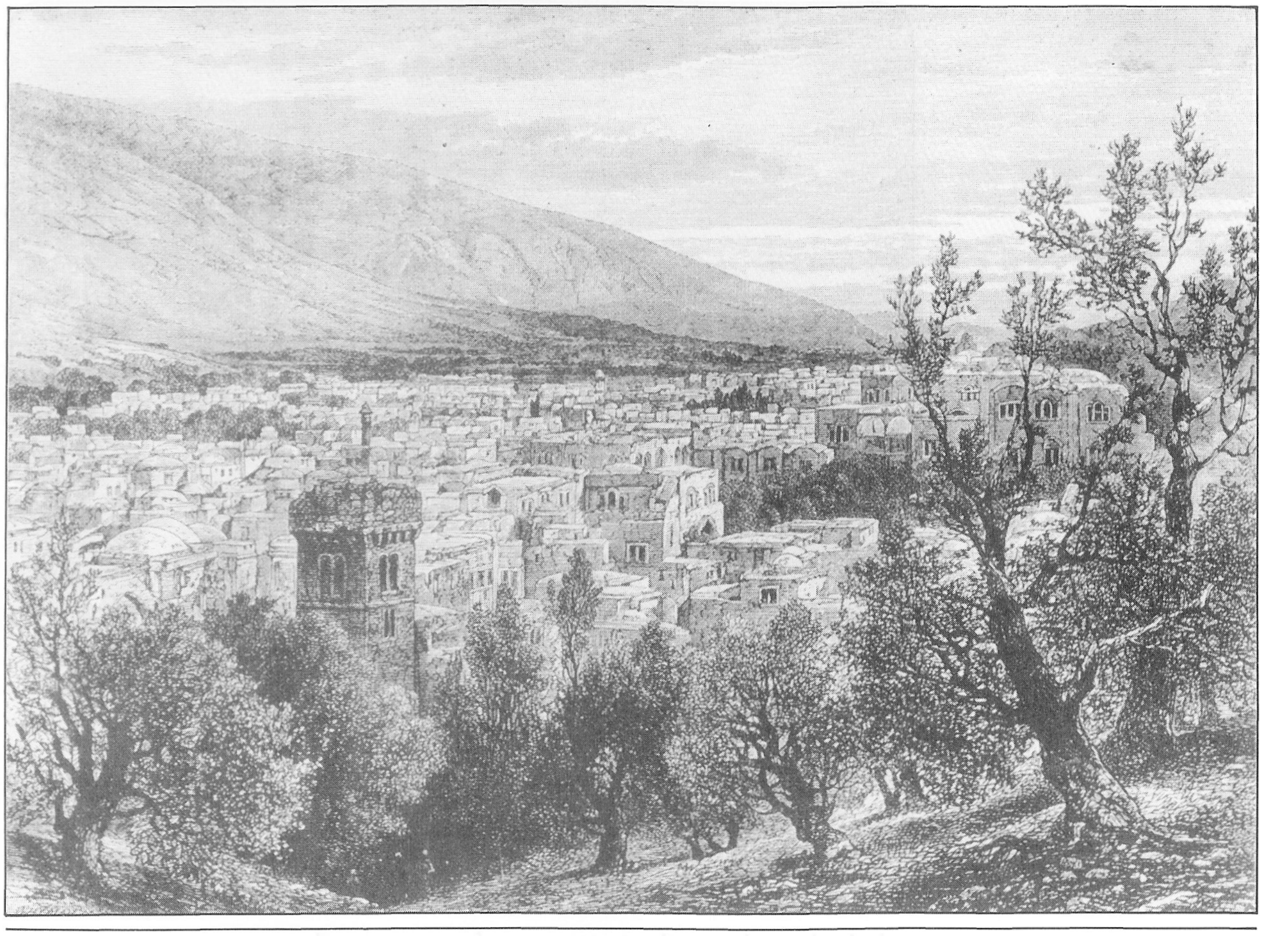
מרידת 1834 בארץ־ישראל

סוריה (וארץ־ישראל בכללה) נכבשה בידי אִבּראהים פאשא, בנו של מֻחמד עלי, בשנת 1831. לאחר כיבוש סוריה, ביסס בה אִבּראהים מימשל, שדמה בארגונו למימשלו של מחמד עלי במצרים. מימשל זה מסמל את ראשית המודרניזציה בארץ־ישראל (ולמעשה ניתן לראות בו את ראשיתה של העת החדשה בארץ־ישראל). היה זה מישטר ריכוזי, שהתבטא במיסוי כבד (ויעיל), בהטלת עבודות כפייה (אנגריא)* ובמונופולים כלכליים. עם זאת הוענק שיוויון זכויות לתושביה הלא־מֻסלמיים של הארץ והם נהנו משיפורים בכל תחומי חייהם.

* ר׳ שוב הערך ״אנגריא (סח׳רה)״

המדיניות הריכוזית פגעה בשיח׳ים ובשכבות הנכבדים (אַעְיַאן), בבעלי הרכוש הקרקעי ובמנהיגים המקומיים של האוכלוסייה. גם שילובם של מנהיגים מקומיים במימשל החדש (כגון משפחות נִמר ועבד אל־הַאדִי משכם) לא מנע את התסיסה בקרב רבים אחרים מקרב המנהיגות המקומית (דוגמת משפחת טוּקָאן משכם), אשר ראו עצמם נפגעים מכך, שהשלטון המרכזי נטל את סמכויותיהם. גם החדירה הגוברת של אירופיים הגבירה את אי־הנחת בקרב תושבי הארץ.

מכלול זה של גורמים הביא במאי 1834 לפרוץ מרידה בארץ־ישראל, מרידה שנודעה בכינוי ״מרד הפלאחים״. העילה למרידה היתה פירוק האוכלוסייה מנשקה ובייחוד גיוסם של צעירים וגברים לשירות חובה בצבא המצרי. העת׳מאנים נטלו אף הם חלק בליבוי היצרים ובהטפה להתקוממות. כך, למשל, פורסם בהשראתם כרוז הסתה, שפרט על מיתרי שנאת הזרים והנוצרים, בהשתמשו בעובדה שמימשל אבראהים העניק חסות והגנה לנוצרים שבארץ־ישראל:

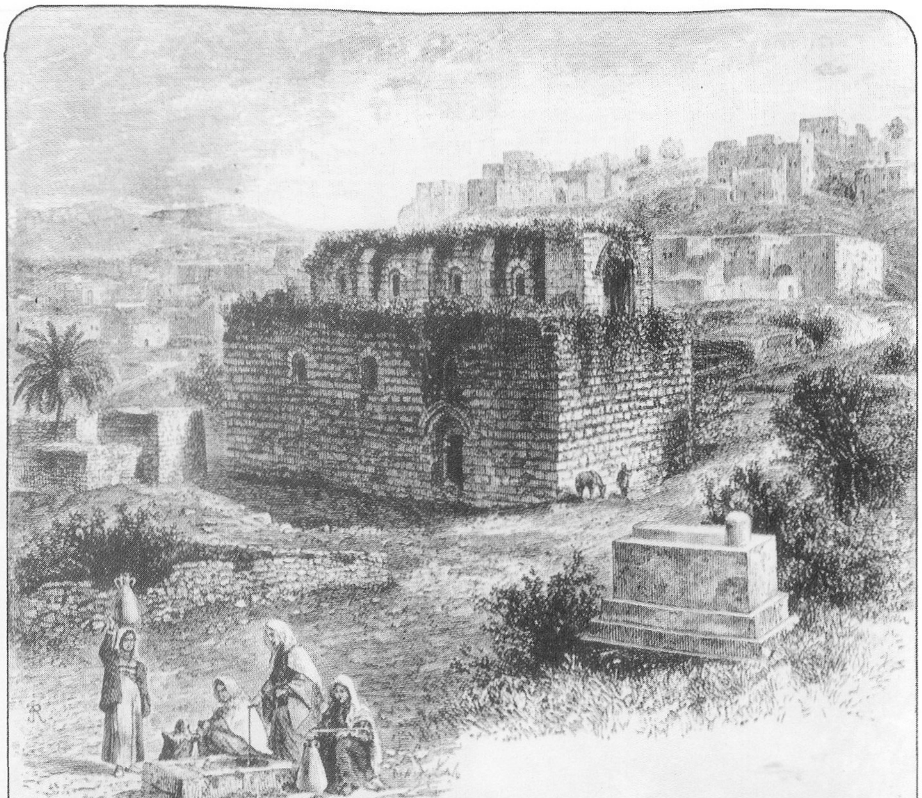
איור 147
שכם — ממוקדי מרידת 1834

האם דת האִסלאם אינה קיימת עוד? האם היא מתה? האם איננו תורכים? הבה ויאחז כל אדם האוהב את הנביא בנשק נגד האדם הזה, חסר האמונה, הכופר אִבראהים פאשא! השיכור הזה, השותה תמיד משקאות אלכוהול ויינות, האוכל — כמוהו כנוצרים — חזיר וכל סחי הבא מן הים, החי בברית עם הכמרים והמתפלל עִמם, אך לעולם אינו הולך למִסגד![1]

המרידה החלה כאשר התקבצו כעשרים אלף איש סביב ירושלים. רובם היו פלאחים, שבאו מכפרי האזור ומהרי שכם, ואליהם הצטרפו בדוים ממדבר יהודה ומעמק הירדן. ההמון שם מצור על ירושלים, שבה חנה באותה עת חיל־מצב מצרי, שמנה כשש־מאות חיילים, והיה מבוצר במצודה (הידועה בכינויה "מגדל דוד"). בלילה הצליחו המורדים לפרוץ דרך חומות העיר, חדרו אליה ושמו מצור על חיל־המצב המצרי שבמצודה.

עד מהרה התפשטה המרידה אל רחבי ארץ־ישראל, ובייחוד לאזורים ההרריים של שכם וחברון, וכן לצפת ולעמק הירדן. המורדים שמו מצור גם על יפו ועל עכו. משפחה חשובה נוספת, שנטלה חלק בהנהגת המרד באזור ירושלים, היתה משפחת אבּו־ע'וֹש (אבּו־גוֹש), שממנה נטל השלטון המצרי את הזכות לגבות מס־מעבר מן העולים ירושלימה, וכן מנע ממנה לשדוד עוברי־אורח ועולי־רגל.

1. על־פי *Campbell's Journal*, June 30, 1834 (F.O. 78-245), כמצוטט על־ידי H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*. Cambridge 1968 (rep.), pp. 156-157.

איור 148
הכפר אבו־גוש

אִבראהים פאשא חש מיפו להושיט עזרה לנצורים שבירושלים, אולם נאלץ לפלס לעצמו דרך בין מעברי ההרים, שנחסמו בידי המורדים, וספג אבידות כבדות. בהגיעו לירושלים, לא עלה בידי אִבראהים להכניע את המורדים. הוא נזקק לתגבורת ולסיוע ממצרים, שאמנם הגיעו לעזרתו כעבור כמה חודשים. בראש התגבורת עמד מחמד עלי עצמו, בראש צבא, שמנה כ־5,000 חיילים. עם הגיע התגבורת עלה בידי מחמד עלי ואבראהים לדכא את המרידה באוגוסט 1834.

תחילה דוּכאו המורדים באזור ירושלים. צבאו של מחמד עלי נתקל בקשיים רבים בדרך מיפו לירושלים, וכשהגיע סופסוף לעיר מצאו אותה המצרים נטושה ממורדים. המצרים ערכו אז מסע עונשין בין כפרי הסביבה, והענישו קשות את תושבי הכפרים באזור, שנטלו חלק במרידה.

מירושלים המשיך הצבא המצרי לבית־לחם, שם הרסו חייליו את הרובע המֻסלמי, אך לא נגעו כלל ברובע הנוצרי. משם המשיך הצבא המצרי, ובראשו מחמד עלי ואבראהים, לנוע לעבר חברון. בדרך נערך קרב קשה בקַלְעַת אל־בֻּרַק ("בריכות שלמה"), שבו נחלו המצרים תבוסה קשה ונאלצו לסגת. המצרים נאלצו לגייס כוח אחר, בן 20 אלף חייל, אשר הבריח את המורדים מקַלְעַת אל־בֻּרַק והמשיך לחברון, שעליה השתלט לאחר לחימה קשה.

גם בהרי השומרון נתקל דיכּוּי המורדים בקשיים. בראש המורדים שם עמד שיח' קָאסִם אל־אחמד. המצרים הצליחו להכניע את שכם רק לאחר קרב קשה. לאחר הכנעת העיר קירב אליו אבראהים את חמולת עַבּד אל־הַאדִי ונתן לכמה מבניה תפקידים במימשל.

מן השומרון פנה הצבא המצרי לגליל, שם הכניע את מורדי צפת. משם פנו המצרים לעבר־הירדן. בכַּרַכּ ובאל־סַלְט הכניעו את הבדוים המורדים, והרסו את מבצריהם של האמירים הבדוים, שרבים מהם הובאו לירושלים ונתלו בה.

עם דיכויה הסופי של המרידה התירו מחמד עלי ואבראהים לאנשיהם להרוג ולבזוז כאוות נפשם. כן הוטלו על התושבים מִסים כבדים לכיסוי הוצאות חיל הדיכוי, והושלמו פעולות פירוק־הנשק וגיוס התושבים.

אולם הדי המרד נשמעו עוד זמן רב, והמצב נשאר רווי מתח עד סוף תקופת השלטון המצרי באזור.

משקיפים אירופיים על השפעת מחמד עלי על מחמוד השני

פעילותם הפוליטית של מֻחמד עלי ושל מחמוד השני לוותה כידוע בפעילות דיפלומטית ענפה. כמה מן הדיפלומטים המערביים הללו סקרו את פעילותם של מחמד עלי ומחמוד השני בעין חדה, ואף העלו מה שראו על הכתב.

אחד ממשקיפים אלה היה קצין־הצי והדיפלומט הבריטי, סיר אדוֹלפוּס סְלֵייד, אשר ביקר בתורכיה ואף הושאל לצי התורכי. בספרו **האסלאם בהיסטוריה**[1] מוסר פרופ׳ ברנרד לואיס את דעתו של סלייד על הדוגמה (הבלתי מוצלחת, לדעתו), שנטל מחמוד השני ממחמד עלי:

> הוא [מחמוד השני] נטל כדוגמה את מעשיו של מוחמד עלי במצרים, שסחט כספים מכל מקור אפשרי ובכל האמצעים, כדי לעשות עצמו שליט יחיד של מצרים. מה שהקנה הצלחה למוחמד עלי היה השקפה רחבה על הדברים, בשילוב עם אכזריות וצביעות שאין משלן. ידיעה מושלמת על דרכיהם הרעות של בני המזרח, שאותה רכש בנסיון החיים העשיר שהיה לו (הוא היה, בשלבים שונים בחייו, קַהוַג׳י מגיש קפה, סוחר טבק, קַוָאס, קלְפְּתֶה, בימבאשי ופאשא), איפשרה לו להצליח בכל אשר עשה. ואילו מחמוד לא ניחן באף אחת מתכונות מבורכות אלו, למעט אכזריות רבה. האמת לא מצאה דרכה אל אזנו אף פעם, ותמיד ראה דברים בעיניהם של אחרים — תוצאה טבעית של מעמדו הרם. הוא סבר שמוחמד עלי זכה להצלחתו הודות לכך שהפך במצרים את כל המוסדות הקיימים, והוא החניף לעצמו באמרו, שכאשר ישלים הוא מעשים זהים בתורכיה, יוכל לשלוט בה לבדו ולשעבדה כרצונו.

ניצחון אבראהים בקוניה על צבא הוזיר הגדול

ב־21 בדצמבר 1832 הגיע אִבראהים עם צבאו לקוֹניה. על הצבא העת׳מאני היה מופקד אז הוֶזיר הגדול, רשיד מחמד (בטא: מֶהְמֶת), פאשא. אבראהים המתין לוזיר הגדול מחוץ לקוֹניה, מצפון לעיר, בדרך המלך המובילה לאִסתאנבּוּל.

---

1. ב׳ לואיס, **האסלאם בהיסטוריה** (תרגום עברי, תל־אביב, 1984), עמ׳ 42, וראה גם הערה 27, **שם**.

בתחילת ההתנגשות בין הכוחות נראה היה, כי הניצחון ייטה לצד הצבא העת׳מאני. רשיד מחמד הצליח לאגוף את הצבא המצרי, חצץ בינו לבין העיר ובכך ניתק את המצרים ממקורות האספקה שלהם. כוחותיו הבלתי־סדירים של אבראהים כבר היו מוכנים לערוק לצד העת׳מאני, משהתהפכה הקערה על פיה והצבא העת׳מאני הובס. על־פי אחת הגירסאות, היו אלה תנאי מזג האוויר שהכריעו את הכף. ערפל סמיך כיסה לפתע את שדה הקרב, והוַזיר הגדול, שטעה בדרך, הגיע ברכיבה הישר לידיה של יחידה מצרית ונפל בשבי. הידיעה על שבי המפקד העליון התפשטה בקרב החיילים העת׳מאניים, גרמה בקרבם למהומה והביאה למנוסה. תבוסת הצבא העת׳מאני ב־21 בדצמבר 1832 פתחה בפני אִבראהים את הדרך לכיבוש אנטוליה.

סכר האצירה על הנילוס שיזם מחמד עלי

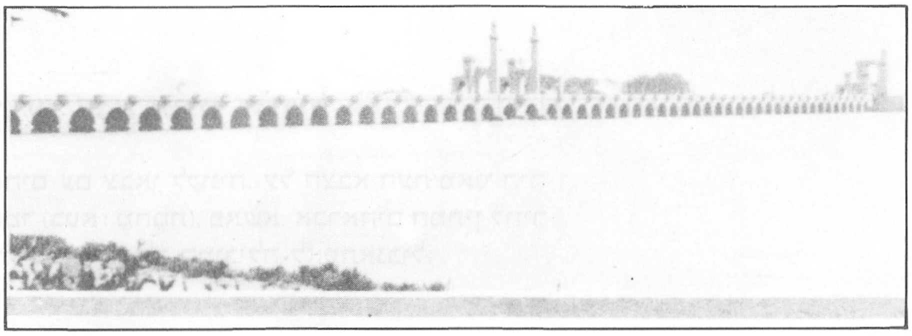
האפשרות להקים סכרי־ענק, ולהשתלט באחת על מִשטר־המים בנילוס, הציתה מדי פעם את דימיונם של שליטי מצרים (ודאי שמעת, ועוד תלמד, על פרשת סכר אסואן בימיו של נאצר* ועל השלכותיה עד עצם ימינו אלה), ואולם התמודדות זאת עם הטבע וחוקיו לא תמיד עלתה יפה.

* ג׳מאל עבד אל־נאצר — חייל ומדינאי מצרי. מראשי חבורת ״הקצינים החופשיים״, שהדיחה את המלך פארוק ב־1952. נשיא מצרים בשנים 1954-1970.

האחראי להקמת הסכר בהסתעפות הנילוס בימיו של מֻחמד עלי היה המהנדס הצרפתי לינאן (Linant). התקווה היתה, שסכר זה יאפשר את השקיית אזור הדלתא גם בעונות השפל הגרועות ביותר של הנילוס. כך ניתן יהיה לעבד בין מאתיים לשלוש מאות אלפי אקרים נוספים באזור שבמעלה הסכר.

הקושי בהקמת הסכר היה טכני בעיקרו. ללינאן לא היה ניסיון קודם בעבודות מסוג זה. הפרוייקט נידון לאורך זמן ולבסוף הוצגה תוכנית לחוות־דעתה של קבוצת מהנדסים צרפתיים. רובם הטילו ספק ביכולת לבצע במצרים עבודה בהיקף כה גדול. משך הבנייה הצפוי היה כחמש שנים, ומחירה הצפוי כמיליון וחצי לירות שטרלינג לכל הפחות.

בשנת 1847 הונחה סוף־סוף אבן־הפינה למפעל־ענקים זה, אך עם סיומו לא ענה הסכר על התִקוות שתלו בו מקימיו, כיוון שהנהר מצא דרך לחתור מתחת ליסודות. נראה היה, שהפסימיסטים צדקו באשר לכושר הביצוע של הפרוייקט. בתקופה מאוחרת יותר חילקו מהנדסים מומחים את האשמה בין חוסר סבלנותו של מֻחמד

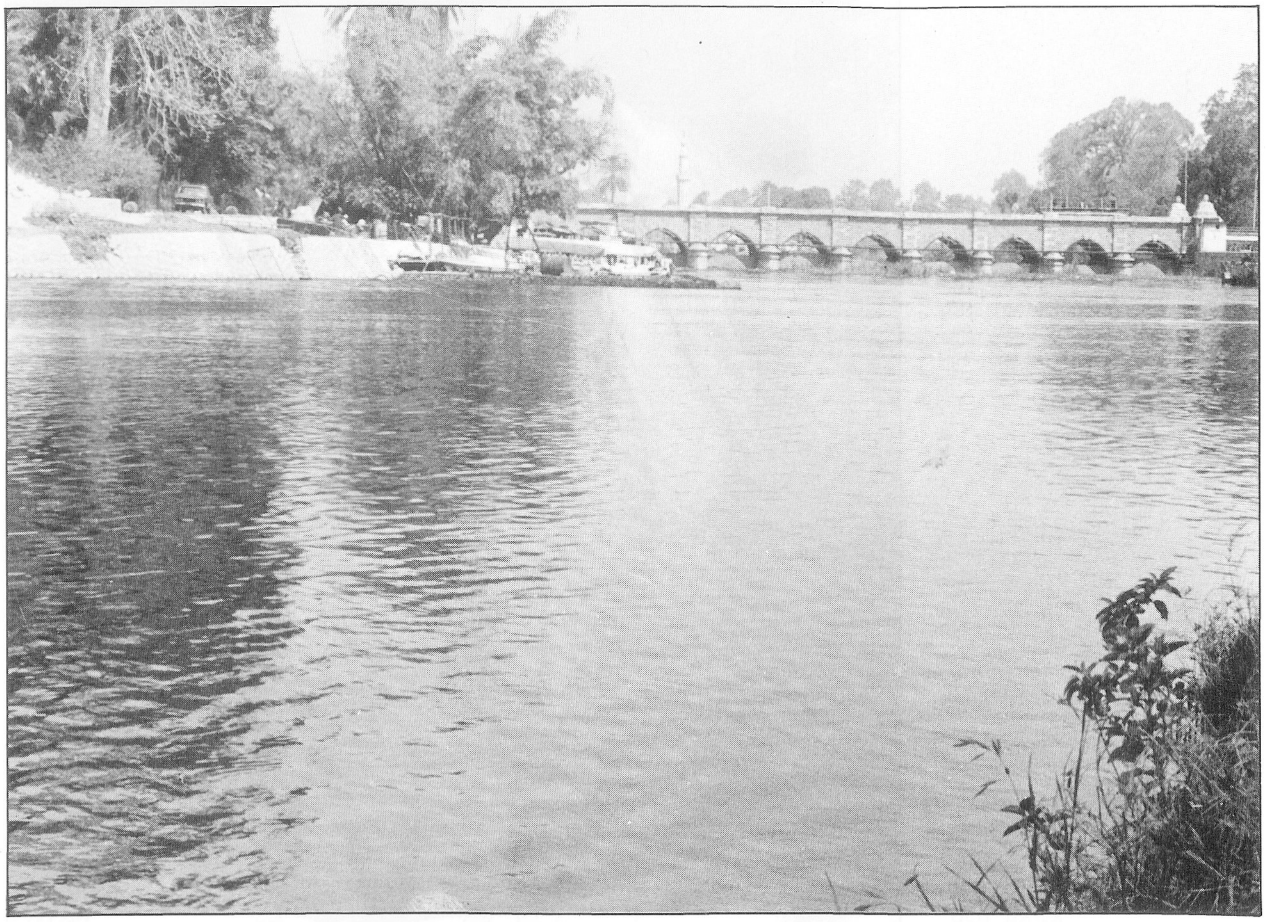

איור 149
סכר מחמד עלי — החלק שסוכר את זרוע הרוזטה, בצילום משנות ה־20 של המאה.

עלי — שדחק להתחיל בביצוע בטרם נאספו כל הנתונים — לבין חוסר הניסיון של לינאן.

בניית הסכר נשלמה בסופו של דבר בשנת 1861, ובניצול יעיל של הסכר (וסכרים אחרים) הוחל רק בשנות ה־80 של המאה ה־19, כלומר בימי השלטון הבריטי במצרים. במרוצת שנות הבנייה והתיקונים הושקע בפרוייקט סכום אדירים של כארבעה מיליוני לירות שטרלינג.

הסכר קיים עד ימינו, והוא היה עדיין בשימוש עד להקמת הסכר הגבוה באסואן.

איור 150
סכר מחמד עלי — החלק שסוכר את זרוע הדמיאט, כפי שהוא נראה כיום (צילום: צוות הקורס, 1985).

סעיד פאשא

סעיד נולד בשנת 1822 והיה בנו הרביעי של מֻחמד עלי. הוא שלט במצרים (כפי שנלמד ביחידה 5) בין השנים 1854-1863, לאחר תום שלטונו של עבאס, שהיה בן־אחיו.

איור 151
סעיד פאשא

אף שנולד בקאהיר העדיף סעיד להתגורר באלכסנדריה. אביו עודדו ליצור קשר עם הקונסול הצרפתי בעיר, פרדיננד דה־לספס (Ferdinand de Lesseps), על מנת שהאחרון ישפר את ידיעותיו של סעיד בלשון הצרפתית. מקשר זה צמח לימים הזיכיון, שקיבל דה־לספס לכרות את תעלת סואץ. מחמד עלי הפקיד את דה־לספס לא רק על חינוכו של סעיד, אלא גם על הליכותיו ועל שמירת בריאותו.

בשנת 1840 החל סעיד לשרת בצי המצרי, ועד מהרה זכה בפיקוד בכיר. בשנת 1845 הפך לאדמירל הצי, ובאותה שנה הכניע מרידה, שבראשה עמד אחד מצאצאי הממלוכים, אשר רצה להשיב את הסדר הישן על כנו.

סעיד מת בשנת 1863.

איור 152
פרדיננד דה־לספס (שני מימין) בחברת ידידים באלכסנדריה (1835)

עבאס פאשא

עבאס היה נכדו של מֻחמד עלי ובנו של אחמד טוסון. הוא נולד בשנת 1813, נתייתם מאביו בגיל שלוש וגודל באהבה בבית סבו. מחמד עלי דאג לחינוכו של עבאס ועקב בקפדנות אחר הישגיו בלימודים. ואולם, עבאס גדל להיות נער בזבזן ומפונק. הוא היה איש חשדן, מסוגר וקודר, ואחד ממודעיו, שהכירו היטב, הגדירו "גבר תורכי אמיתי מן האסכולה הישנה".

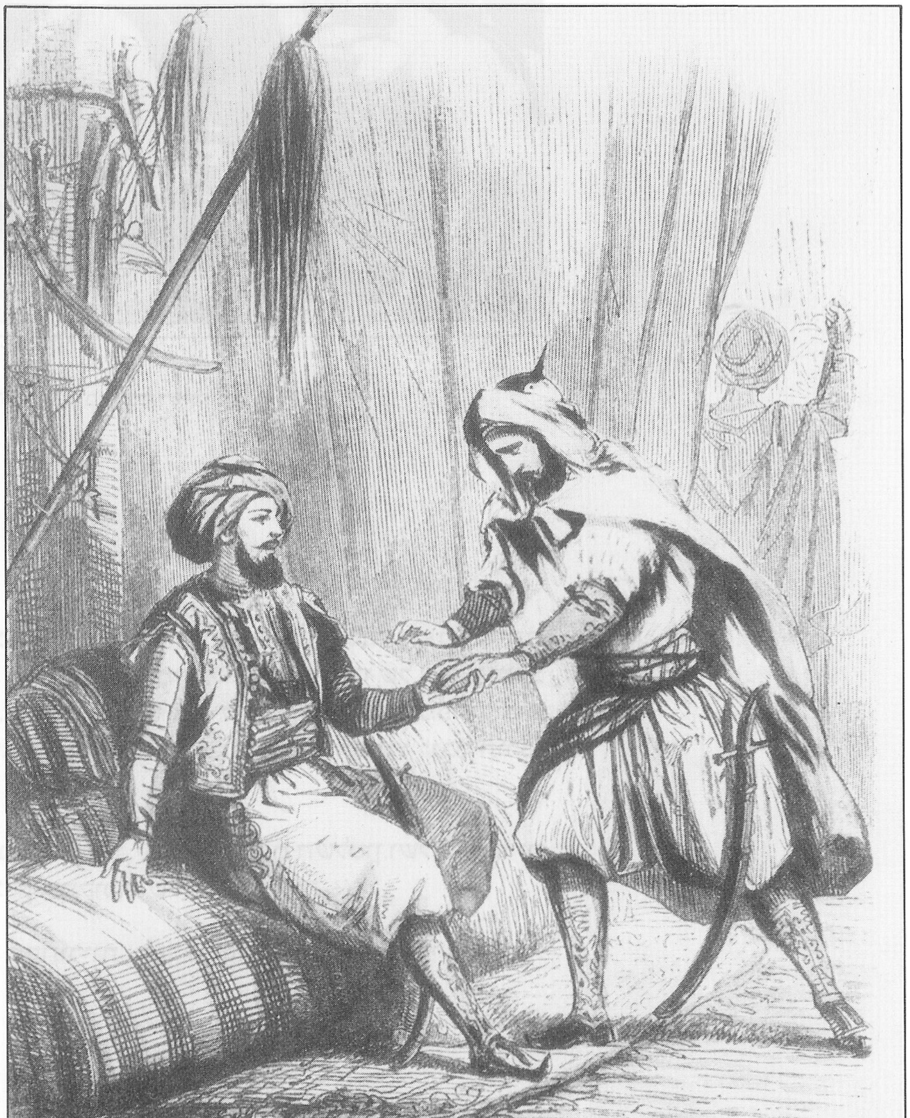
לאחר מות אִבראהים, ובהיותו הבכור באחיו, ירש עבאס את השלטון ושלט במצרים בשנים 1854-1848 (אנו נזכירו ונדון בתקופת שלטונו ביחידה 6).

עבאס מת בשנת 1854 בנסיבות מסתוריות. לפי המסופר — נרצח בידי משרתיו.

עבדאללה פאשא, ואלי צידון ועכו

לאחר מות סֻלימאן פאשא בשנת 1818 מונה עבדאללה פאשא ליורשו בתפקיד ואלי צידון ועכו. עבדאללה היה בנו חדור האמביציה של אחד הממלוכים של סֻלימאן, וזמם להשתלט על הוִילאיֶת עוד בחיי אדונו.

שנות שלטונו של עבדאללה עמדו בסימן קשיחותו והתאפיינו ביד הקשה, שנקט כלפי התושבים המקומיים, ובשאיפתו להתפשטות טריטוריאלית. הוא העדיף לחקות את סגנון שלטונו של אל־ג׳זאר וזנח את דרכי הנועם, שאִפיינו את סֻלימאן "הישר", שהיטיב עמו. גם כלפי אנשי שלומו נהג ביד קשה. לאחר שלוש שנות שלטון הוציא עבדאללה להורג את חיים פרחי — הבנקאי היהודי, שבו נסתייע רבות לניהול ענייני הכספים — והחרים את כספו. על בשיר השני, אמיר הלבנון, שעמו התיידד בתקופת סֻלימאן, הטיל עבדאללה מס גבוה מן הרגיל בתמורה למינויו מחדש לאמיר הלבנון. על מנת להשיג את הסכומים הגבוהים, שדרש ממנו עבדאללה, יצא בשיר למסע איסוף כספים מן התושבים ההרריים, שסירבו לשלם ומרדו בו. בעזרת ידידו, השיח׳ בשיר ג׳ונבלאט, הצליח בשיר השני לדכא את המרידות ולשוב עם הכסף הדרוש.

איור 153
אבראהים פאשא מקבל באוהלו את פניו של עבדאללה

מסע אכזרי זה הבהיר היטב לתושבי הלבנון את אופי שלטונו של עבדאללה — הטלת פחד על התושבים בַּד בבד עם חיזוק שלטונו של האמיר. אולם שאיפתו האמיתית של עבדאללה היתה, להשתלט על דמשק, וממנה — על ירושלים, שהיתה בתחום שלטונו של ואלי דמשק. יותר משהיה מעוניין במסגד כיפת הסלע היה עבדאללה להוט לקבל לידיו את המקומות הקדושים לנוצרים, כיוון שואלי דמשק נהג לגבות מִסים גבוהים ממוסדות־הדת הנוצריים, וכן סכומים גבוהים מן הצליינים, שעלו אליהם לרגל.

בשנת 1821 ניסה עבדאללה להשתלט על וִילַאיֶת דמשק בעזרתו של בשיר השני, אמיר הלבנון. ניסיונו של עבדאללה עורר עליו את חמתו של מחמוד השני. עבדאללה, שחשש כי הסלטאן ישגר נגדו את הצי, ביקש ממחמוד מחילה.

כעבור שנה שוב התמרד עבדאללה. הפעם שלח 'השער העליון' צבא נגדו, שבראשו עמד דרויש פאשא, ואלי דמשק. בהגיע דרויש פאשא לעכו שם עליה מצור, בעוד עבדאללה מנהל מגעים עם שודדי־ים יוונים כדי שיחושו לעזרתו. ככל שהתארך המצור כן גבר חששו של השער העליון, שעבדאללה יסגיר את עכו לידי היוונים. בנסיבות אלה הציע מֻחמד עלי את תיווכו. מחמד עלי, שהמתין גם הוא לשעת הכושר להשתלט על סוריה, ראה בהתערבות בסכסוך הזדמנות לקידום ענייניו שלו. בהשתדלותו של מחמד עלי חנן הסלטאן הן את האמיר בשיר והן את ואלי עכו. מחמד עלי אף הציע לעבדאללה כסף, כדי שהאחרון יוכל לשלם את חובותיו לשער העליון. הפאשא ממצרים קיווה, שעבדאללה לא יוכל לעמוד בתשלום החוב — מה שיקנה למחמד עלי תואנה חוקית להתערב בסוריה.

ואכן, שעת הכושר הגיעה. עריצותו של מחמד עלי במצרים; עבודות הכפייה, שהטיל מחמד עלי על הפלאחים; והשירות הצבאי — כל אלה הבריחו משפחות רבות של משתמטים ממצרים לסוריה. משפנה מחמד עלי לעבדאללה בדרישה, להסגיר אליו את הנמלטים ולהשיב לו את חובו, סירב עבדאללה בכל תוקף לשתי הדרישות. בכך נמצאה למחמד עלי תואנה לפלישה לסוריה.

בתחילת 1832 הגיע אִבְּראהים לעכו והטיל עליה מצור. המצור נמשך שבעה חודשים, שבמהלכם התגונן עבדאללה בעקשנות. עם נפילת עכו בידי אבראהים נשלח עבדאללה למצרים, וברבות הימים נשלח לאִסתאנבּוּל. בכך הקיץ הקץ על תקופת שלטונו הקשה של ואלי עכו.

עוד על הריפורמות הארגוניות של מחמוד השני

עיקרה של הריפורמה האִרגונית של מחמוד השני, על שלוחותיה באִסתאנבּוּל ובפרובינציות, היתה השגת צנטרליזציה מוגברת וריכוז כל השלטון בידיו. בשירותה של מטרה זאת היה על מחמוד לבטל את כוחן — או להפחית מכוחן — של קבוצות מסורתיות, שנהנו עד אז מעמדת־כוח צבאית או דתית, ובמקביל — להגביר את כוחה של הביורוקרטיה השכירה, שהתמקדה בארמון הסלטאן ובשער העליון.

מחמוד השתדל איפוא להעלות את מעמד הפקידים ולהעניק להם ביטחון בשירותם. בשנת 1826 ביטל הסלטאן את השיטה השרירותית, שלפיה ניתן היה להעניש את פקידי המדינה ולהחרים את רכושם ללא משפט, ובמקומה הנהיג תקנון מסודר ואחיד. התקנון אף קבע שיטת שכר סדירה לפקידים. שיטה זאת קשרה אותם

ישירות לסלטאן, נותן שכרם, והקטינה את תלותם במערכות השוחד והשחיתות למיניהן.

במערכות המינהל הפרובינציאלי היתה מטרתו של מחמוד לבסס שיטת מיסוי יעילה ומתקדמת־יחסית. לצורך זה נערך בין השנים 1831-1838 מיפקד בכל רחבי האימפריה — פרט למצרים ולחצי־האי ערב. במהלך המיפקד נערך גם סקר של רכוש וקרקעות, של חנויות ובתי־חרושת, כדי להתאים את גובה המִסים לשווי הריאלי של הנכסים. על־פי התקנות החדשות מינתה הממשלה המרכזית סוכנים לגביית מסים, הללו קיבלו את שכרם מן הממשלה, והחליפו את קבלני המסים, שנהגו עד אז בשחיתות ובחוסר יעילות. כדי למַרכֵּז את מערכת תיקשורת ההוראות, את עבודת הפקידים ואת גביית המִסים הקים מחמוד את הדואר העת׳מאני המסודר הראשון. הוא בנה כבישי־דואר מיוחדים והקים תחנות בדרך. על מנת להיטיב לשלוט על האוכלוסייה, וכדי למנוע נדידות אוכלוסין גדולות ממקום למקום — מה שהפריע מאוד ליציבות הכלכלית והחברתית של האימפריה במאה ה־18 — חִייב מחמוד השני את נתיניו להצטייד בדרכונים. אלה שנעו בדרכים מבלי שהיו מצויידים באישורים המתאימים — נענשו.

איור 154
מחמוד השני נוכח בטקס פתיחתו המחודשת של מיניסטריון הבריאות בגלאטאסראי, בשנת 1838.

הריפורמות הללו יושמו בתחילה בסביבתה המיידית של הבירה ובאזורי בּורסה וגליפּוֹלי. הנהגתן בשטחים מרוחקים יותר נתקלה בקשיים רבים, בעיקר בשל חוסר כוח־אדם מיומן, שייאות להצטרף למנגנון המדינה בתנאי השכר החדשים. ואולם, על אף האיטיות שבהמשך הביצוע, פתח בכך הסלטאן את הפתח להמשך תהליך התמורות.

במסגרת מדיניותו הריכוזית להפחתת כוחן של קבוצות מסורתיות, חיסל מחמוד השני — כזכור לך מן היחידה — את היֶניצֶ׳רים, הקים צבא חדש וייסד את ״משרד המלחמה״. כן עשה ניסיונות רציניים ומוצלחים להחלשת מעמד העֻלמא:

מהמֶפתים שלל את עצמאותם וכפפם לשלטון המרכזי, וכן הקים תחת פיקוחו את משרד האֶוְקָאף,* צעד שמשמעותו תובן אם נזכור, כי הוַקְף שימש במשך דורות המשענת העיקרית לכוחה הכלכלי של שכבת העֻלָמא.

* ר׳ הערך ״וקף״ בחטיבה א׳.

בדרג הממשלתי החל מחמוד השני בצמצום סמכויותיו של הוַזִיר הגדול באמצעות הקמת מיניסטריונים נפרדים לתחומי הפנים, החוץ והאוצר. עד אז היו משרד הפנים ומשרד החוץ כפופים לוזיר הגדול, ובראשם עמדו הכַּחְ׳יא* והרַאִיס אֶפֶנְדִי.** לזמן קצר בוטלה גם משרתו של הוזיר הגדול, ובמקומו נתמנה בַּאש-וַכִּיל — ״ראש סוכנים״.

* ראה הערך ״כַּחְ׳יא״

** ראה הערך ״ראיס אפנדי״ וכן בספרו של טולידאנו, עמ׳ 92.

מחמוד לא נרתע מלשבור מִנהגים בני מאות שנים ומסורות עתיקות-יומין באימפריה העת׳מאנית. הוא יצא את ארמונו; ערך נסיעות, למשל, לרוּמֶלְיָה; בדק את מצבם של הנתינים; קיבל שגרירים זרים לשיחה והתעניין, לעתים במופגן, במצבם של הנתינים הלא-מֻסלמיים שבאימפריה.

הן כדי לסמל והן כדי לממש בפועל את מגמותיו הריכוזיות החל הסֻלטאן לשבת בראש ישיבות הדיואן הקיסרי — כדי להוכיח, בידי מי מצויה השליטה האמיתית באימפריה. כן ציווה מחמוד השני לתלות את תמונת דיוקנו במשרדי הממשלה ובקסרקטיני הצבא, וצעד סמלי זה תרם רבות לחיזוק מעמדו ולעיצוב תדמית חדשה למוסד הסלטאנות, מוסד שעמד בתהליך של שקיעה מזה מאה שנים לפחות.

עוד על הריפורמות הצבאיות של מחמוד השני

מחמוד הקים צבא חדש במתכונתו של הנִט׳אם-י ג׳דיד של סֶלים השלישי, אך פיתח דגם זה, הרחיבו ושיכללו. יחידותיו החדשות כללו 12,000 איש, שהוצבו באסתאנבול וחולקו לשמונה יחידות. הגיוס לצבא החדש נערך בקרב גילאי 15-30, ועל המגויס היה לשרת 12 שנים, שאחריהן יכול היה לפרוש, אך ללא זכות לגימלה. זו שולמה אך ורק לאותם חיילים, שפרשו בגיל מבוגר הרבה יותר, או לאלה שנפגעו במהלך שירותם.

במקום **האגא של היניצ׳רים*** יצר מחמוד את משרת המפקד העליון של הצבא, שקיבל את התואר **סֶרְעַסְכֶּר**. מתוקף תפקידו היה הסֶרעסכֶּר אחראי גם לביטחון הבירה. עם הזמן הורחבו מאוד סמכויותיו של הסרעסכר, ומשרדו הפך למיניסטריון מלחמה של ממש, שהאציל סמכויות למפקדי הצבאות השונים במחוזות ובגבולות. דרגתו של הסֶרעסכֶּר הפכה שוות-ערך לזו של הוזיר הגדול ולדרגתו של שיח׳ אל-אסלאם.

* ר׳ ערך בחטיבה א׳

על-פי אותו דגם חדיש הוקמו ביוזמת מחמוד יחידות פרובינציאליות, שהחליפו את היחידות היניצ׳ריות. לפרובינציות נשלחו מעתה קצינים מאומנים מאסתאנבול, שהיו כפופים ישירות לסֶרעסכֶּר (בענייני צבא) ולמושלי המחוזות (בעניינים אזרחיים). האספקה ליחידות שבפרובינציות והמשכורות לחייליהן הגיעו ישירות מן הבירה.

בתחילת הריפורמה הצבאית היה ״הקו הצרפתי״ שליט במבנה החדש. הגדוד — על-פי המתכונת הצרפתית — נעשה היחידה הבסיסית, ויחידות גדודיות של חיל-רגלים, כל אחת בת 350 איש לערך, נהיו לעמוד השדרה של הצבא.

לצַדן הקים מחמוד גדודי פרשים על־פי דגם חדיש, ואולם — על מנת שלא להתגרות יתר על המידה בחוגים השמרניים שבצבא — החליט הסלטאן שלא להציבם באִסתאנבּול ובסביבותיה. יחידת הפרשים החדשה הוקמה לראשונה בסִילִיסְטְרִיָּה שעל הדנוּבּה. רק מאוחר יותר הקים מחמוד גם יחידת פרשים 'חדשה' באסתאנבול עצמה, אך יחידה זו היתה מצומצמת, ונועדה בתחילה לטקסים רשמיים ולאימונים משולבים של פרשים ורגלים.

חילות הפרשים הוגדלו ותוגברו, אם כי בשיעור מצומצם בהרבה מחילות הרגלים והארטילריה, שהיו באותה עת 'המְלה האחרונה' של הלוחמה במערב. בד בבד עם ירידת חשיבותם של הפרשים, ובייחוד אלה המגויסים, הוחרמו אחוזות 'תימאר' רבות. אותן האחוזות, שנותרו בידי בעליהן, עברו תהליך של מודרניזציה בכל הקשור למיסוי ולגיוס. בכך הביא מחמוד למודרניזציה של לוחמת הפרש, שהיתה בעבר — בארגונה המיושן — עיקר כוחה של האימפריה. את יחידות הפרשים החדשות — שחלקן נטוע היה במערכות ה"פיאודליות" האזוריות — הכפיף הסלטאן לסמכות המרכזית.

לגדודי הארטילריה, שהוכיחו יעילותם בין היתר בחיסול היניצ'רים, ייחד מחמוד מקום נכבד ביותר בתיקוניו הצבאיים, בעצת מומחים מן המערב. התותחנות כשלעצמה לא היתה חידוש לעת'מאנים; תותחיהם היטיבו לירות עוד במערכה לכיבוש קונסטנטינופול. ואולם הן אירגונן הפנימי והן ציודן של היחידות כבר היו מיושנים ביותר. כך, למשל, אורגנו יחידות התותחנים בנפרד, והיו מנותקות מיחידות־העזר שלהן.

שינויים במבנה זה החלו עוד בזמנו של סֶלים השלישי, שתחתיו אורגנו גדודי הארטילריה מחדש במתכונת פרוסית. לגדודי התותחנים הוקם פיקוד עצמאי ואספקתם נופקה להם ישירות. עד שנת 1827 שמרו גדודי התותחנים של מחמוד על מתכונתם מימיו של סלים. מחמוד אמנם הוסיף יחידה חדשה של תותחנים, שמחציתה הוצבה באסתאנבול ולאורך הבוספורוס, ומחציתה הוצבה בפרובינציות. שיפורים רבים נוספים עשה מחמוד בשנים שלאחר חיסול היניצ'רים, והמשיך לשכלל את ציודם של גדודי הארטילריה ואת אירגונם. אחד משיפוריו החשובים הפך את מפקד גדודי התותחנים למפקד עליון של הארטילריה, ולפיקודו הישיר של זה נמסרו כל בסיסי חיל הארטילריה וכן בתי־החרושת, שעסקו בייצור הנשק הארטילרי ותחמושתו.

עתה הפכו הארטילריה והתותחנים לכוחות המודרניים ביותר והיעילים ביותר שעמדו לרשות הסלטאן. רובו של הכוח הארטילרי רוכז באסתאנבול, כאגרוף בידיו של השלטון המרכזי, וגדודי ארטילריה לא עוד פוזרו ברחבי האימפריה כבעבר, עת היו מסופחים לכוחות אחרים.

עוד אחד מן השינויים החשובים ביותר, שהכניס מחמוד השני בשנת 1827, לאחר חיסול היניצ'רים, היה זה, שמעתה התאמנו אנשי הארטילריה בסדירות בתמרונים משולבים עם גדודי הצבא האחרים, כדי לתרגל פעילות מִבצעית משותפת.

בשנת 1833 הגיעו לחצרו של מחמוד יועצים צבאיים מפרוסיה, והללו ניסו לשכלל עוד את השיטה החדשה. ואולם גם חידושיהם — כמו גם חידושיו הקודמים של הסלטאן, ועל אף כל מאמציו — נתקלו בהתנגדות רבה. העת'מאנים בני הזמן התקשו לעמוד בקצב המהיר של ההתפתחות המדעית והטכנולוגית באירופה, ולו בשטח התותחנות בלבד, מה גם שרבים בבירת האימפריה עדיין התנגדו אפילו לריפורמה המוגבלת ביותר.

הריפורמה בצי — בספטמבר 1827 החל מחמוד בארגון מחדש של הצי. אך גם בארגון החדש נותר הצי, כבעבר, זרוע צבאית נפרדת תחת פיקוד "האדמירל הגדול". ואולם, מחמוד החמיר את תנאי הקבלה לצי, וקבע כי רק בוגרי בית־הספר הימי יזכו להתמנות בו קצינים. הכוח המובחר, שנוצר כתוצאה ממגבלה זו, מנה כ־8,000 איש, ואורגן בשלושה אגפים: 4,200 מלחים, 3,000 תותחנים ו־800 אנשי־ימייה קרביים. ביה"ס הימי הוגדל ושוכלל, כדי להכשיר קציני־ים חדשים, המאומנים בלחימה ימית מודרנית. גם כללי ההתנהגות והמשמעת הוחמרו. הסלטאן דאג לאספקה סדירה של עצים מדרום־מערב אנטוליה, במטרה להאיץ את קצב בנייתן של אוניות חדשות. במקביל הוחל בגיוסם של מלחים מסלמיים בחופי הים השחור ובסוריה, כדי שיחליפו את המלחים היוונים, שאִיישו עד כה את רוב המִשׂרות הימיות בצי האימפריאלי. (כל המאמצים הללו, שהושקעו החל ממפלת נבארינו ואילך, עלו בתוהו לאחר מפלת צבא היבשה בנציבין, משהסגיר מפקדו העליון של הצי את אוניותיו לידיו של מחמד עלי.)

התקדמות חשובה נוספת במודרניזציה של צבאו יזם מחמוד כלקח מן ההשפלה והמפלות, שספג מידי מחמד עלי. בשנת 1833 הקים הסלטאן מערך פרובינציאלי של אנשי מילואים, מערך שהיה פרוש בפרובינציות. מערך זה הורכב מיחידות של מתגייסים לפי פקודה ותחת ידם של נכבדים מקומיים, ונועד הן למשימות של ביטחון־פנים במחוזות והן כעתודות לשעת מיבחן, העלולה לאיים על שלמות האימפריה. בשנת 1836 שינה מחמוד את מבנה המיליציות האלה. הוא החל לחשוש, שהנכבדים המקומיים יצברו כוח רב, העלול לסכן את שלטונו, ולכן איחד את יחידות הפרובינציות ליחידות אזוריות ובראשן העמיד קצינים של הצבא הסדיר. אחת לשנה היו היחידות המגויסות מזומנות לאסתאנבול ועוברות סדרות־אימונים בטקטיקות חדישות ובנשק מודרני, בנוסף על האימונים הרגילים שעברו בפרובינציות. באופן זה חיזק הסלטאן את שליטתו על הפרובינציות, מנע עלייה בלתי מבוקרת בכוחם של המנהיגים המקומיים וכפף תחת ידו את קציני היחידות שבפרובינציה.

בד בבד עם השינויים היסודיים, שהנהיג מחמוד במבנה הצבא, הוקמו גם מנגנונים, שעסקו באספקה סדירה ויעילה של ציוד ומזון ליחידות הצבא. מנגנונים אלה נמסרו לפיקוח משרדו של הסֶרעסכֶּר. הצרכים החדשים של הצבא אף זירזו את התפתחותם של מפעלים ובתי־חרושת מודרניים ברחבי האימפריה. נפתחו מפעלי טקסטיל, שייצרו בדים וסיפקו מדים לחיילים. הוקמו בתי־יציקה, לייצור כלי־נשק ולתיקונם, ומפעלים רבים נוספים. עם זאת לא פחתה התלות בייבוא ציוד ואספקה מאירופה, ותלות זו אף גדלה למעשה, כתוצאה מריבוי צרכיו של הצבא החדש.

יועצים זרים — ראשוני היועצים הזרים הגיעו לבירה ושולבו בהדרכה לצבא החדש לאו דווקה בשל יוזמה מדינית, אלא בשל קשרים אישיים שהיו להם עם ראשי החצר. כך, למשל, הזמין הסרעסכר ח'סרו פאשא בשנת 1834 את הקצין הרוסי קָאבָלוֹף, כדי שישמש אחראי על אימון יחידות חיל־הרגלים שבאסתאנבול. הסלטאן מצִדו העדיף לגוון ככל הניתן את מוצאם המדיני של המומחים הזרים, ופנה בנושא זה למעצמות אחדות (להוציא את צרפת, בשל תמיכתה במַחמד עלי).

בשנת 1835 החלה בריטניה לספק לסלטאן ציוד תעשייתי וצבאי מגוון, ועם הציוד הגיעו מהנדסים ופועלים מיומנים כדי לסייע בקליטת הציוד החדיש. שנה לאחר מכן הגיעו לאסתאנבול כמה קצינים בריטיים, שתפקידם המוגדר היה לסייע לסלטאן לבנות מחדש את הביצורים העת'מאניים (כעבור זמן מה עוררו הללו את חשדנותו של הסלטאן, שהגביל את פעילותם).

מחמוד העדיף לקבל עזרה בתחום הייעוץ הצבאי ממדינה, שאין לה אינטרס ישיר במזרח התיכון. פרוסיה התאימה לצרכיו — מדינה שהיתה כוח אירופי עולה ובעלת מוניטין צבאי. ואכן, בין השנים 1839-1833 הגיעו לבירת האימפריה כמה וכמה משלחות צבאיות פרוסיות כדי לייעץ לצבא העת׳מאני. משלחות אלה זכו לכבוד רב ונהנו ממידה רבה של אמון — שלא כמשלחות הקודמות, שנתקלו בחומת חשדנות וחששות. המפורסם מבין המומחים הצבאיים הפרוסיים, ששירתו בחצר הסלטאן מחמוד השני, היה קצין צעיר בשם הלמוט פון־מוֹלְטְקֶה, שלימים יהיה אחד מאנשי הצבא הבולטים ביבשת אירופה.*

* ראה הערך ״פון־מולטקה והמשלחת הצבאית הפרוסית לחצרו של מחמוד השני״

קציני רוב המשלחות הצבאיות הפרוסיות לא נועדו לפקד ישירות על צבא הסלטאן. אופי המשלחות היה טכני בעיקרו, ואנשיהן יעצו בנושאים כגון שיפורים במערכת הביצורים, חרושת מודרנית, הקמת מודלים של יחידות רגלים ויחידות פרשים חדשות ואימון חיילי יחידות אלה באסטרטגיות ובטקטיקות חדשות, תוך שימוש בנשק חדיש.

על אף מידת האמון שזכו בה, ואף שזכו להישגים טובים מאחרים, יש לזכור בכל זאת, שגם היועצים הצבאיים הפרוסיים עדיין נתפסו בעיני המקומיים ככופרים, על כל המשתמע מכך. הפרוסים מצִדם תרמו אף הם לעתים מזומנות לשיבוש היחסים עם מארחיהם, משהתייחסו בזלזול מופגן ובלעג לכישוריהם הארגוניים של העת׳מאנים.

פון־מולטקה והמשלחת הצבאית הפרוסית לחצרו של מחמוד השני

הלמוט פון־מוֹלְטְקֶה (von-Moltke), היה קצין־צבא פרוסי, אשר שהה באימפריה העת׳מאנית משך יותר מארבע שנים, ולימים היה רמטכ״ל צבא פרוסיה.

פון־מולטקה שהה באסטאנבול מאז ה־23 בנובמבר 1835. לעיר הגיע בביקור פרטי בלוויית קצין נוסף. בתקופה זו החליט מחמוד השני לפנות אל מלך פרוסיה, פרידריך וילהלם השלישי, בבקשה לשגר קצינים פרוסיים, כדי להדריך את ״הצבא החדש״ (**נִט׳אם־י ג׳דיד**) שהקים. את הבקשה העביר ח׳סרו פאשא, שר הצבא של מחמוד השני, לידי השגריר הפרוסי באסטאנבול, הגראף פון־קניגסמארק. מחמוד השני פנה דווקה לפרוסיה, מכיוון שזו האחרונה נתפסה כחלשה־יחסית בהשוואה ליתר המעצמות, ולפיכך מעורבותה נראתה לקיסר פחות מסוכנת בתחרות שניהלו המעצמות על חדירה והשפעה באזור.

פון־מולטקה, שהוצג בפני הסֶרעסכֶּר ח׳סרו פאשא, נתבקש להאריך את שהותו באסטאנבול, ובינואר 1836 פנה מחמוד השני אל פרידריך וילהלם, בבקשה לשגר אחד־עשר קצינים וארבעה מש״קים לתקופה של שלוש שנים לשם הדרכה בצבא העת׳מאני. לאחר לבטים, גנזו העת׳מאנים את התוכנית המקורית. במקומה ביקש חֻ׳סרו פאשא מהשגריר הפרוסי, לשלוח עוד ארבעה קצינים פרוסיים, שיצטרפו לפון־מולטקֶה. קצינים אלה נועדו לשמש יועצים למפקדי הצבא העת׳מאני. אחד מהם, קצין הנדסה, נועד לפקח על ביצור אזור הדרדנלים.

לבסוף, בסוף אוגוסט 1837, הצטרפו שלושה סרנים לפון־מולטקה (קצין ההנדסה לא הגיע; הפרוסים סברו, שאין ביכולתו של קצין בודד לעמוד במשימה זו). הסרנים שהגיעו היו פון־פִינְקֶה, פישר ופון־מִיהֶלְבַאך.

המשלחת עמלה במשך למעלה משנתיים על אימון יחידות שונות של הצבא העת׳מאני החדש, אולם בהצלחה חלקית בלבד. בפני המשלחת ניצבו שני מִכשולים עיקריים: האחד, מעמדה של המשלחת ומשימותיה לא היו מוגדרים די הצורך. השני, יעדי הריפורמה הצבאית לא גובשו בבהירות הדרושה, ולא כל מי שהופקדו עליה אכן היו מעוניינים בה. בקשר לכך כתב פון־מולטקה כבר באפריל 1836, כי מחמוד השני "לא גילה אפילו אדם נאור אחד, המסוגל לעמוד לצִדו כעוזר או כמדריך בשאיפותיו לחידושים."[1] במכתב אחר כתב פון־מולטקה על חֻ׳סרו פאשא: "הסרעסכר מחמד חֻ׳סרו [פאשא] מתייחס בסתר־לִבּוֹ כאילו באירוניה מודגשת אל הריפורמה, אף כי זו עשויה לשמשו כאמצעי להגברת עוצמה; והרי עוצמה היא, כידוע, תאוותו היחידה, הבלתי מרוסנת של הישיש הזה."[2]

הצבא העת׳מאני כמעט שלא היה מוכן לקבל את החידושים של הקצינים הפרוסיים; בתגובה תיארוהו הפרוסים במלים "צבא חסר יעילות ותועלת." בייחוד עמדו הפרוסים על רמתם הירודה של הקצינים. פון־מולטקה תיאר את הצבא העת׳מאני, שהיה נתון להשפעות זרות רבות ובלתי עקיבות, במלים אלה:

> זהו צבא במתכונת אירופית, במדים רוסיים ובתקן צרפתי, מצויד ברובים בלגיים, חובש כובעִים תורכיים, רוכב על אוכפים הונגריים, משתמש בחרבות אנגליות — ומודרך על־ידי מדריכים מכל האומות.[3]

גם העובדה, שהמדריכים היו כולם לא־מֻסלמים, פגעה קשה ביכולתם לפעול בצבא העת׳מאני.

בזמן המלחמה שבין הצבא העת׳מאני לבין צבאו של מחמד עלי, לא היו הקצינים הפרוסיים מעורבים בלחימה. עם פרוץ המלחמה הם ניסו אמנם לסייע לניצחון ע׳תמאני במתן ייעוץ, אך לשווא. קרב נציבין (ר׳ ערך) נוהל בניגוד לדעתו של פון־מולטקה, אשר חזה מראש את התבוסה העת׳מאנית.

באמצע יולי 1839, לאחר מות מחמוד השני ומפלת נציבין, ציווה פרידריך וילהלם השלישי על החזרת הקצינים הפרוסיים.

למרות שמשלחת פון־מולטקה כמעט שלא השיגה תוצאות ממשיות, ניכרה השפעתה לאורך זמן. משלחתו של פון־מולטקה, היתה רק הראשונה בשורה של משלחות פרוסיות (לאחר מכן גרמניות), אשר שהו באימפריה העת׳מאנית. כך, למשל, אמר בשנת 1880 הסֻלטאן עבד אל־חמיד השני (שעליו נלמד להלן ביחידות 7-8) לשגריר הגרמני באימפריה העת׳מאנית, פון־האצפלד: "לא נשכח לעולם את שירותו בתורכיה של פילדמרשל גראף פון־מולטקה, והננו מקווים כי הזכרונות שהפילדמרשל שומר בלִבּוֹ על שהותו יסייעו לנו להפוך למציאות את משאלותינו הנוכחיות."[4]

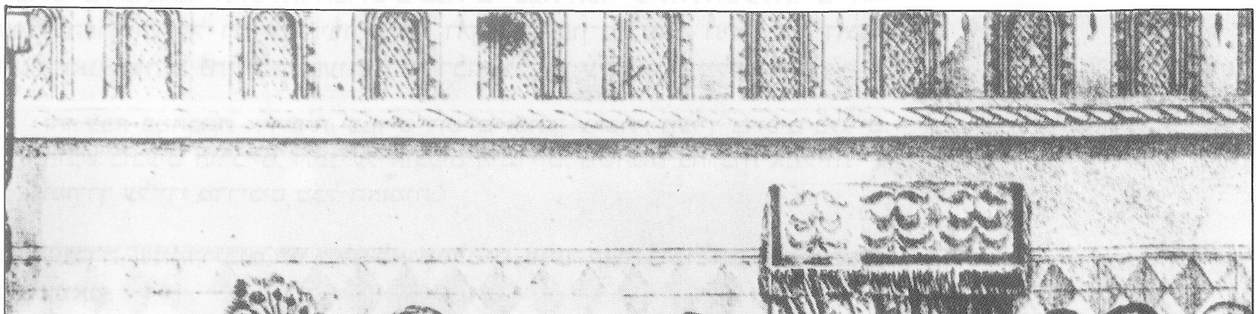
---

1. מובא אצל י׳ ואלך. **אנטומיה של סיוע צבאי** (ת״א, 1981), עמ׳ 22.
2. **שם**, עמ׳ 21.
3. **שם**, עמ׳ 25.
4. **שם**, עמ׳ 28.

פלישת הצרפתים לאלג׳יריה (1830)

במשך המאה ה־16 פקדו את אלג׳יריה פלישות של חיילי מעצמות ים תיכוניות שונות, והיא היתה זירת התמודדות בין כוחות אירופיים ועת׳מאניים. לבסוף נפלה לידי העת׳מאנים, שהקימו את ״עוצרות אלג׳יריה״ בראשות שליט מקומי ה״דֵי״ (בשנים 1587-1518 התואר היה ״בֵּילֶרְבֵּי״; בשנים 1659-1587 — ״פאשא״, ומשנת 1659 — דֵי). היו גם שני מושלי־מִשְׁנֶה — שכל אחד נשא בתואר בֵּי — שהיו ממונים על המחוז המזרחי, ועל המחוז המערבי. המושלים הראשיים היו כפופים לסלטאן רק להלכה, ואילו למעשה היו עצמאיים.

הסיבה העיקרית, שהניעה את צרפת לכבוש את אלג׳יריה, היתה פוליטית־פנימית. צרפת, שמעמדה האירופי נחלש מאוד בתום עידן המלחמות הנפוליאניות, לטשה עיניה להתפשטות ולהגברת פעילותה הכלכלית והמסחרית. לכך גם נתלוותה התקווה, שכיבוש כזה יעלה בעיני הציבור את יוקרתם של המלך ושל חוגי הימין השמרניים.

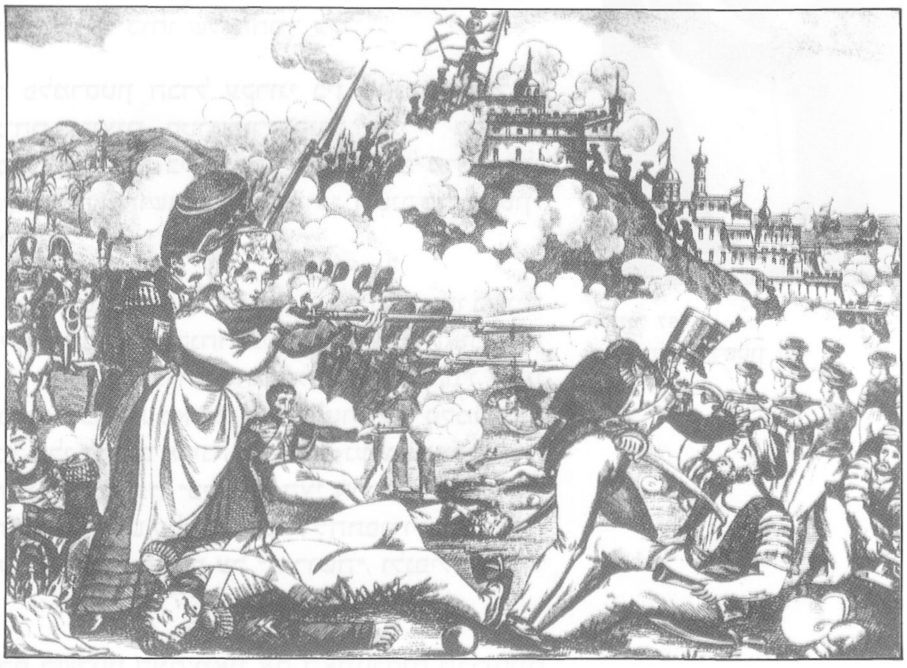

איור 155

הדי של אלג׳יריה עולב בקונסול הצרפתי, מ׳ דוואל (Deval) ומשלחו מעל פניו בבושת־פנים, לאחר שסטר על פניו במחבט־הזבובים שבידו. פרט מליתוגרפיה מתוך ספרו של ל׳ א׳ ברבוריה, ״ההיסטוריה של צרפת״ (פאריס, 1843).

העילה לפלישה היתה תקרית — שאירעה שלוש שנים לפני כן — כאשר ה'דֵי' של אלג'יר סטר על לחיו של הקונסול הצרפתי. אותו מושל גם הואשם, כי ניסה להונות סוחרים צרפתיים. על סמך זאת החליט לואי־פיליפ, מלך צרפת, על פלישה לאלג'יריה.

בשנת 1830 יצא מצרפת צי פלישה אדיר, בן 35 אלף חיילים, על סיפונידן של כ־600 אוניות. הכוח הפולש עלה על החוף בסידי פארוּכּ ב־5 ביולי 1830, ואז נכנע הדֵי ומסר את אלג'יר הבירה ללא קרב. אך בשאר חלקי אלג'יריה נתקלו הצרפתים בהתנגדות נמרצת. רק בשנת 1834 החליטה ממשלת צרפת להקים באלג'יריה אדמיניסטרציה צבאית סדירה. לאחר שנים של קרבות — בעיקר נגד המנהיג הבֶּרבֶּרי עבד אל־קאדר, שהתייצב בראש ההתנגדות במערב אלג'יריה — הצליחו הצרפתים להשתלט על האזורים הצפוניים (חלקים אחרים של הארץ נשארו עצמאיים , למעשה, עד למאה ה־20).

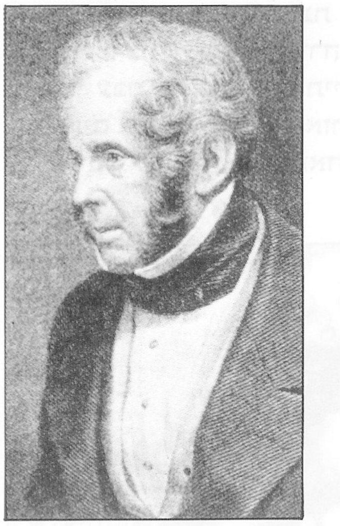
איור 156
קרב בין צרפתים לאלג'ירים (1830)

פלמרסטון ועיקרי מדיניותו כלפי מחמד עלי ומחמוד השני

המדיניות הבריטית כלפי האימפריה העת'מאנית התגבשה בשנות השלושים של המאה ה־19, ואז גם נקבעה הדוקטרינה של עצמאות האימפריה העת'מאנית ושלמותה — דוקטרינה שבריטניה החזיקה בה עד למלחמת־העולם הראשונה. המדינאי האחראי לגיבוש מדיניות בריטית זו ולאימוץ דוקטרינת שלמות האימפריה העת'מאנית היה הנרי ג'ון טֶמפֶּל, לורד פלמרסטון (Palmerstone), מחשובי מדינאיה של בריטניה במאה שעברה.

בנובמבר 1830 מונה הלורד פלמרסטון לשר החוץ בממשלה, שבראשותה עמד הלורד גְריי. כרבים מבני תקופתו אימץ פלמרסטון את עקרונות התנועה הליבראלית, שהשפיעו לא מעט על עיצוב מדיניותו באירופה. אולם מדיניותו לגבי האימפריה העת׳מאנית החלה להתגבש רק בשנה השלישית לכהונתו. תחילה היה פלמרסטון מתומכיו הנלהבים של המרד היווני; הוא שאף לכך, שהעת׳מאנים יפנו את הטריטוריות האירופיות ששלטו בהן. ביוני 1831 אף ציין ללא צער, כי ״האימפריה העת׳מאנית מתפרקת במהירות לרסיסים.״

ואולם, בהדרגה החל פלמרסטון להכיר בחשיבות השמירה על שלמות האימפריה לאינטרסים הבריטיים, והחל לחרוד מן ההתפתחויות, שעלולה לגרום התפוררות האימפריה ליציבות הכללית באירופה.

איור 157
הלורד פלמרסטון

בראשית הסכסוך שבין מחמד עלי למחמוד השני שקל פלמרסטון אפשרות של תמיכה בפאשא. עוצמתו של הצבא המצרי היתה משכנעת יותר מזו של צבא הסלטאן, ורבים בבריטניה האמינו, שעל מנת להרתיע את צרפת ואת רוסיה מפני ההתפשטות במזרח — יש לתמוך בגיבוש כוחו של מחמד עלי.

מן הבחינה המוסרית, לא ראה פלמרסטון הבדל עקרוני בין מחמד עלי לבין הסלטאן. על־פי מושגיו היו שניהם עריצים. סטרטפורד קנינג, שגריר בריטניה באסתאנבול, שלח אליו פעם מכתב, ואמר בו, בין היתר, ש״זכותו של מחמד עלי להשאיר בידיו את סוריה אינה אלא זכות שהושׂגה בכוח הזרוע״. השיב פלמרסטון: ״ובמה שונה היא מזכותו של הסֻלטאן?״...

ואולם, השיקולים שעשה הלורד פלמרסטון, טרם שגיבש את עיקרי מדיניותו בשנים 1834-1833, היו אסטרטגיים, והעיקרון הבסיסי שהִנחהו מאז — שלמות האימפריה העת׳מאנית ועצמאותה — נבע מהאינטרס הבריטי להגן על הדרכים להודו, להגן על הסחר הבריטי, ולשמור על מאזן הכוחות באירופה. החלטתו של פלמרסטון, שלא לתמוך בשאיפותיו של מחמד עלי להקים מדינה עצמאית, נעוצה במסקנותיו, ששלמות האימפריה ועצמאותה מבטיחים את ״כליאת״ הצי הרוסי בים השחור, בעוד שהקמת מדינה עצמאית וחזקה במצרים עלולה להביא להתפוררות מוחלטת של האימפריה העת׳מאנית, למלחמה כל־אירופית על ״הירושה״, ולנפילת מיצרי הדרדנלים לידי רוסיה.

גם מבחינת המסחר הבריטי שירת השלטון העת׳מאני את האינטרסים הבריטיים יותר ממה שעשה זאת השלטון המצרי. מדיניותו הכלכלית של מחמד עלי, שלפּת בידיו את מוסרותיו של משק המדינה, התבססה על מערכת מונופולים ופגעה בזכויות הקפיטולציוניות של הסוחרים הבריטים.

התנגדותו של פלמרסטון למחמד עלי הלכה והתחזקה עם השנים. מחמד עלי פגע לא רק בעקרונותיו הכלליים של פלמרסטון, אלא גם באינטרסים החיוניים של בריטניה. דיווחים קונסולריים התריעו בפני שר החוץ הבריטי על הנזק שגרמה מדיניותו הכלכלית של מחמד עלי לסחר הבריטי. מסעות המלחמה של מחמד עלי, והכרזתו (במאי 1838) על כוונתו להפוך לשליט עצמאי, חידשו את חששותיו של פלמרסטון, כי ״מי שהיה מלצר בבית־קפה [...] — שואף להיות אמיר המאמינים.״ פלמרסטון היה משוכנע, שכל ניסיון של מחמד עלי להכריז על עצמאותו עלול לחדש את המערכה העת׳מאנית־המצרית, ומערכה כזו, סופה הוודאי הוא — חדירת הרוסים לקונסטנטינופול.

אך למרות הנטייה הבריטית, שהסתמנה בתקופה זו, לתמוך בסלטאן, לא הכריזה בריטניה על עמידה חד־משמעית לצִדו במאבקו במחמד עלי. פלמרסטון אף טרח

להזהיר את מחמוד, שבריטניה לא תתמוך בו אם יהיה הוא התוקפן. ואולם, עם חדירת הצבא העת׳מאני לעמק הפרת במאי 1839, הביע פלמרסטון תמיכה מוחלטת בסֻלטאן, בהצהירו שהסלטאן בתורת ״שליט ריבוני״, זכאי להשיב לעצמו בכוח הזרוע את שאיבד בכוח הזרוע, וכי למחמד עלי — ״נתינו של הסלטאן״ — לא עומדת שום זכות, חרף היותו המותקף.

פלמרסטון שאף להביא לכך, שכל המעצמות ישתתפו בפינוי הכוחות המצריים מסוריה. את עמדתו הסביר פלמרסטון במלים הבאות:

> [...] האינטרסים החיוניים של אירופה תובעים זאת מאִתנו. הבסיס למדיניותנו חייב להיות שמירת האימפריה העת׳מאנית, מאחר שקיומה חיוני לשמירת השלום ולקיום עצמאותה של אירופה המזרחית. [...] יש לדחות הצדה כל רעיון של הגינות כלפי מחמד עלי, העומד בדרכם של אינטרסים מכריעים וחשובים אלה.[1]

על מחמד עלי אמר הלורד פלמרסטון:

> [...] אין ספק, שאנו נצליח לבצע זאת [כפיית הסדר על מחמד עלי] ללא מאמץ גדול וללא כוח, כי אני משוכנע, שכוחו של מחמד עלי הוא כוח, הבנוי על מירמה וזיוף, כשם שהוא בנוי על אי־צדק. [הפאשה הוא] בלון, שיתפוצץ כאשר ילחצו עליו בחוזקה.[2]

פרטים נוספים על חיסול היניצ׳רים

לאחר הטבח בבירה המשיכו מחמוד השני ואנשיו לרדוף אחרי הַיֶניצֶ׳רים, ושמו ידם על אותם היניצ׳רים שנותרו באִסתאנבול, וכן בשאר חלקי האימפריה. הנִלכָּדים נדרשו להוכיח, כי לא נטלו חלק פעיל במרידה. אלה שהצליחו בכך — הושארו בחיים.

בפרובינציות הופתעו היניצ׳רים על־ידי יחידות ׳חדשות׳, והוכרחו להתפזר ללא התנגדות. במקומות שבהם ניסו להתנגד — באיזמיר, בוידין ובאֶדִירְנֶה — הוצאו שבוייהם להורג. ואולם, על־פי־רוב מיהרו שרידי היניצ׳רים להתמזג בקרב האוכלוסייה.

יחד עם חיסול גדודי היניצ׳רים פעלו השלטונות גם לפיזור המִסדר הבֶּכּתאשי (ראה ערך).

מחמוד נקט בשיטה יעילה, על מנת שיוכל לקיים בידיו בשעת משבר זאת את תמיכת הקבוצות המסורתיות העיקריות. הוא פיזר מתנות לרוב, ואף הפך את ארמון מגוריו של מפקד היניצ׳רים למעונו הרשמי של שיח׳ אל־אסלאם.

חיסול היניצ׳רים אִפשֵר לסלטאן להקים בפעם הראשונה מערכת חדשה כלשהי — והיתה זו המערכת הצבאית — על בסיס חיסולה המוחלט של המערכת הישנה.

---

1. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984), p. 240.
2. **שם**, עמ׳ 243.

הצאר ניקולאי הראשון והשינוי במדיניותו כלפי האימפריה העת'מאנית

בסוף שנות ה־20 של המאה ה־19 אימץ הצאר ניקולאי הראשון מדיניות חדשה כלפי האימפריה העת'מאנית, מדיניות שהיתה שונה מהמדיניות הבוטה והתוקפנית, שאִפיינה את יחסה של רוסיה לאימפריה מימי פְּיוֹטֶר הגדול ועד אותה עת.

בשנת 1815 הגיעה האימפריה הרוסית לקצה יכולת ההתפשטות שלה לכיוון מערב, ומדיניותה באירופה הפכה שמרנית. עניינם של הרוסים בשימור הסטטוס־קוו ביבשת גבר בייחוד החל משנת 1830. מאותה עת השקיף הצאר ניקולאי בחשדנות על התעוררותם של מהפכנים לאומיים שונים — גרמנים, אוסטרים, איטלקים, הונגרים ופולנים. האימפריה רבת־הלאומים של ניקולאי עצמו נדמתה עדיין כאי שקט בים של סכנות מהפכניות, ולצאר היו כל הסיבות, שלא לחפוץ בסערות.

בהקשר זה היה על ניקולאי לשקול גם את המדיניות המזרחית שלו. סילוק ידם של העת'מאנים מאירופה וחלוקת שללם הטריטוריאלי — היו רעיונות שקסמו לרוסים מזה דורות, אך ניקולאי היטיב להבין גם את הסיכונים, שהיו כרוכים בדבר. הצאר חשש מכל תנודת־יתר במפה הבינלאומית, וידע כי לאחר הישגיו המרובים מול העת'מאנים יש לו יותר מה להפסיד בחזית זאת מאשר להרוויח; מה גם שבתהליך זה עלול היה למצוא עצמו מחליף את שכנותו של הסֻלטאן החלש בעימות עם המעצמות העיקריות של אירופה.

המִפנה, שיזם ניקולאי לְשֵׁם שמירת הסטאטוס־קוו עם האימפריה העת'מאנית, התבטא בצעדים שנקט בפועל. משנת 1829 ואילך תמכה רוסיה בסלטאן כל אימת ששלטונו של האחרון בנחלאותיו הועמד בסכנה. במלחמת 1829-1828 (ר' ערך להלן) העדיף ניקולאי, שלא להאריך את המלחמה ושלא להחמיר בתנאי השלום, כדי שלא לפגוע יתר על המידה במעמדה של האימפריה העת'מאנית כמדינה עצמאית. הוא בחר איפוא שלא לנצל את הצלחתו ונמנע מלקדם את צבאותיו לשם כיבוש היעדים ההיסטוריים — אִסתאנבּול והמיצרים.

קיומה של האימפריה העת'מאנית היה עתה חשוב לרוסיה בעיקר כערובה לשלום וליציבות באירופה, למניעת זעזועים מהפכניים מבית ולמניעת עימותים עם המעצמות האירופיות האחרות.

באותו הקשר חשש ניקולאי מהתחזקות כוחו של מֻחמד עלי על חשבונו של מחמוד השני. הוא לא רצה לראות את התמוטטותה לאלתר של האימפריה, ובוודאי שלא היה מעוניין בהחייאתה ככוח מודרני תחת ידיו הנמרצות של הפאשא מקאהיר. מסיבה זו בחר ניקולאי לעזור למחמוד השני בשנת 1833, והצילו מסכנת נפילה בידי צבא אִבּראהים. התפנית, שיזם ניקולאי במדיניות הרוסית, לא הובנה בזמנה כראוי על־ידי ראשי המעצמות האחרות. בייחוד לא הבינה זאת בריטניה; זו נותרה משוכנעת, שרוסיה ממשיכה במזימותיה להשתלט על האימפריה העת'מאנית. (על תפנית נוספת במדיניות הרוסית — ביחידה הבאה.)

קומודור נאפייר, הנחיתה הבריטית בבירות ותבוסת אבראהים

באחד באוגוסט 1840 הופיע צִיו של הקומודור האנגלי נַאפְּיֶר מול חופי בירות. מאמציו הדיפלומטיים במהלך כל אותו חודש, לשכנע את המצרים לסיים את הפרשה ברוח אמנת לונדון* ובלי שפיכות דמים, עלו בתוהו. (יש הטוענים, כי לא התאמץ במיוחד להגיע להסדר שכזה, אלא דווקה התגרה בשלטונות המצריים ובתושבים המקומיים, ועורר בכך התנגדות להצעותיו ולאיומיו.)

* על אמנת לונדון (משנת 1840) קרא בספרו של שמיר, עמ' 72.

כך או כך, ההחלטה היתה בידיו של מחמד עלי, ומשסירב הפאשא לקבל את ההסכם המוצע — הטילו הכוחות הבריטיים, בסיוע כוחות אוסטריים ועת'מאניים, מצור על חופי סוריה. הפיקוד העליון על כוחות הים והיבשה ניתן לאדמירל האנגלי סטוֹפְּפורד, וקומודור נאפייר הופקד על כוחות הנחיתה.

איור 158
קומודור נאפייר

ב־28 באוגוסט ירדו כוחותיו של הקומודור לסירות הנחיתה. ספינות מצריות, שחשו לעברן, הופגזו באש תותחים והכוח המשיך צפונה למפרץ ג'וּניה, שם בחר נאפייר להציב חסימה בפני תגבורות אפשריות. הכוח נחת בג'וּניה, ובחיפוי ספינות־התותחים הקים בה מחנה מבוצר. עתה החלו הספינות בהרעשות־פתע כבדות ומהירות על בירות ועל מקומות אחרים בחוף סוריה.

ככל שגברו ההפגזות — כן הלכו ורבו המרידות המקומיות נגד צבא אִבראהים. מאות מבין מגוּיסי סוריה ערקו והצטרפו למחנה־הברית שבג'וּניה. כך הלכה והתפזרה לכל עבר כמחצית מצבאו של אִבראהים, ומחציתה השנייה נכנעה לפולשים. מפקד בירות, סֻלימאן פאשא, איים לפוצץ את העיר, ואמנם הצית את פתילי המטענים ונטש את בירות — ואולם כוח נחיתה בריטי, שחש לנמל, הספיק לנתקם בעוד מועד. כך נפלה בירות בידי קומודור נאפייר, ומפקדת הברית הועברה אליה מג'וּניה.

קרב נבארינו

הכוחות המצריים והעת'מאניים דיכאו את המרד היווני (ר' ערך) באכזריות רבה. פעולות הדיכוי האכזריות הניעו את המעצמות ללחוץ על מחמוד השני בשנת 1827 לפנות את יוון. בתשובה לדרישה זו ענה הסֻלטאן, כי הוא השליט החוקי ביוון. בד בבד מיהר לתגבר את כוחותיו, שביוני אותה שנה כבשו את אתונה.

בתגובה חתמו בריטניה, רוסיה וצרפת על אמנה חדשה בלונדון (בשישה ביולי 1827). **באמנת לונדון** העניקו לעצמם זכות להתערב בסכסוך, אם לא יפנה הסֻלטאן לאלתר את הכוחות העת'מאניים־המצריים משטחה של יוון. משהמשיך מחמוד לעמוד על שלו — נעו ציי המעצמות, חסמו את הדרדנלים והטילו מצור על מורֵיאה, במטרה למנוע אספקה מן הכוחות העת'מאניים (הצי המשותף קיבל הוראה, שלא לפעול בשלב זה ישירות כנגד הכוחות העת'מאניים או המצריים). בתגובה הצטרף הצי המצרי (שהביא את אִבראהים פאשא ואת כוחותיו למוריאה) אל הכוח העת'מאני העיקרי, שעגן במפרץ נַבָארינוֹ. הצי העת'מאני עצמו היה נתון בהסגר החל מתחילת אוקטובר, וציי המעצמות מנעו את יציאת אוניותיו מן המפרץ.

ב־20 באוקטובר החלו אוניות הקרב של המעצמות נכנסות למפרץ. מפקדי הכוח הכריזו, שכוונתם לבוא בדברים עם אִבּראהים פאשא כדי לשכנעו להחזיר את כוחותיו למצרים. למעשה, היתה זאת פעולת הסוואה לקרב מתוכנן. ואכן, משאך התקרבה אוניית־קרב עת׳מאנית, פתח צי המעצמות במטח ארטילרי עז, ותוך שלוש שעות הוטבעו 57 אוניות עת׳מאניות ומצריות על 8,000 חייליהן.

לקרב נבארינו היתה משמעות רבה עבור כל הצדדים שנטלו בו חלק. הוא חיסל לחלוטין את הצי המצרי החדש, ניתק את אבראהים פאשא ממקורות האספקה שלו — והביא בכך לחורבן הצבאי העת׳מאני ביוון ולעצמאותה של זו כשלוש שנים מאוחר יותר (ר׳ גם הערך "המרד היווני").

קרב נציבין (נזיב)

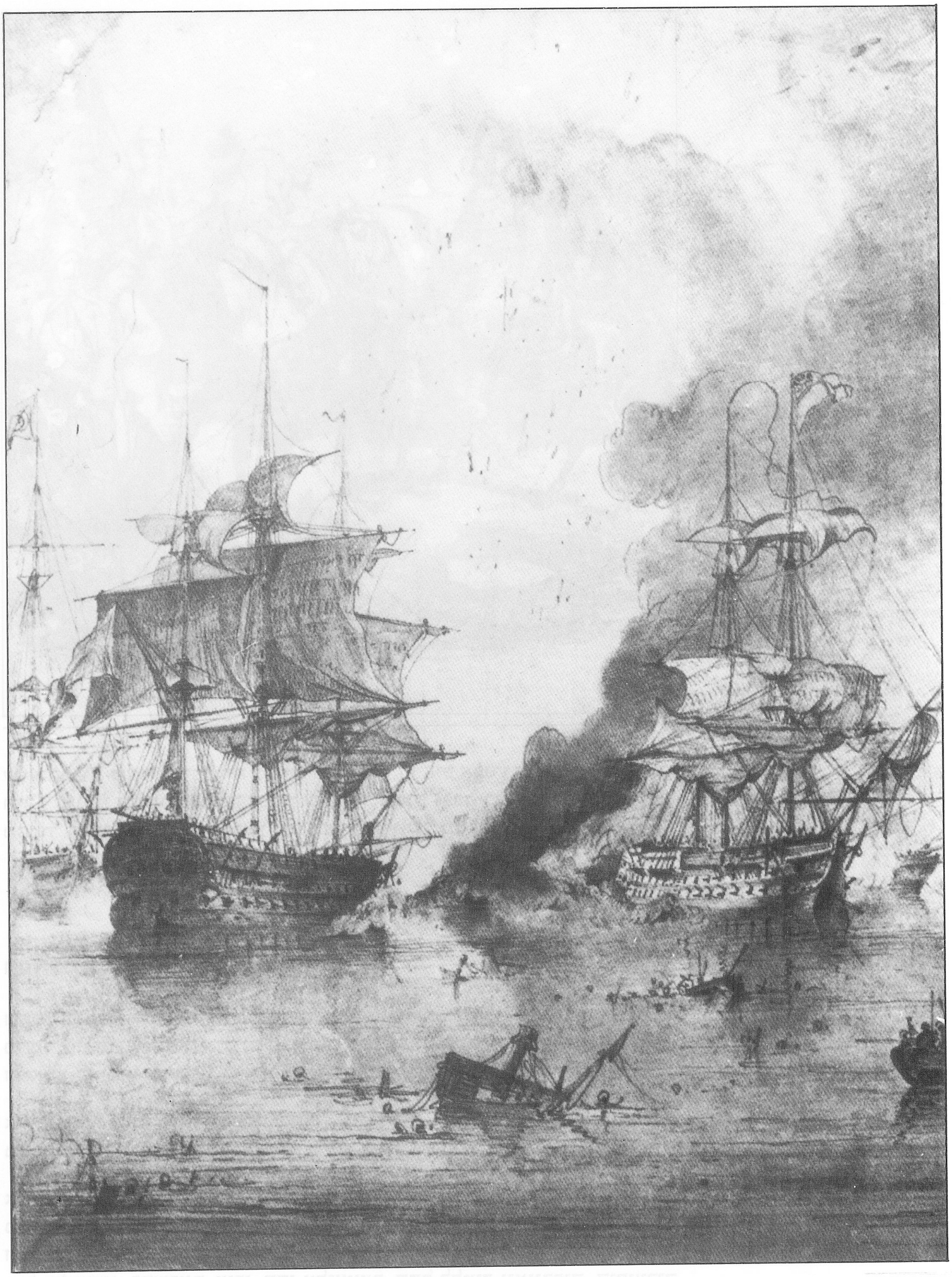
חרף האזהרות החוזרות, ששיגרו המעצמות לשני הצדדים — העת׳מאנים והמצרים — לא עלה בידן למנוע את פריצת פעולות האיבה. מחמוד, שהיה הצד היוזם במערכה, ריכז כוח גדול במזרח אנטוליה, שמצפון לפרת, והורה לצבאו לחצות את הנהר ולהתקדם לעבר חלבּ. שם חנה והמתין לו אִבּראהים פאשא בראש מחנה בן כ־50,000 חייל. את מחנהו המבוצר הראשון קבע הצבא העת׳מאני, בפיקוד הסֶרעסכֶּר חאפט׳, בבִּירְגִ׳יק שלחוף הפרת — ומשם המשיך להתקדם לעבר חַלַבּ.

אל מול הכוח המתקדם פרס אִבראהים כוחות על ההרים, הנשקפים על העמק שבין נציבין (נזיבּ) לבירג׳יק. כוונתו של אבראהים היתה לוודא את מגמת תנועתו של הצבא העת׳מאני, לאגפו ולתקוף מן העורף. הקצינים הפרוסיים במחנה העת׳מאני, שעמדו מיד על כוונתו זו של אבראהים, יעצו לסרעסכר חאפט׳ לסגת מיד למחנהו שבבירג׳יק, באופן שיאפשר לעורפו להישען על ההגנה הטבעית של הנהר. אולם חאפט׳ סירב לנסיגה מעין זו — מחשש שיואשם בבריחה מפני האויב המצרי (ר׳ גם הערך "פון־מולטקה והמשלחת הצבאית הפרוסית לחצרו של מחמוד השני"). במקום לשמוע לאנשי הצבא, העדיף הסרעסכר לזמן אליו את העֻלַמא שבמחנהו, כדי שיפיחו רוח־קרב בצבאו, בעוד הוא עצמו קפא על עומדו וצפה במעבר הכוחות המצריים ובהיערכותם.

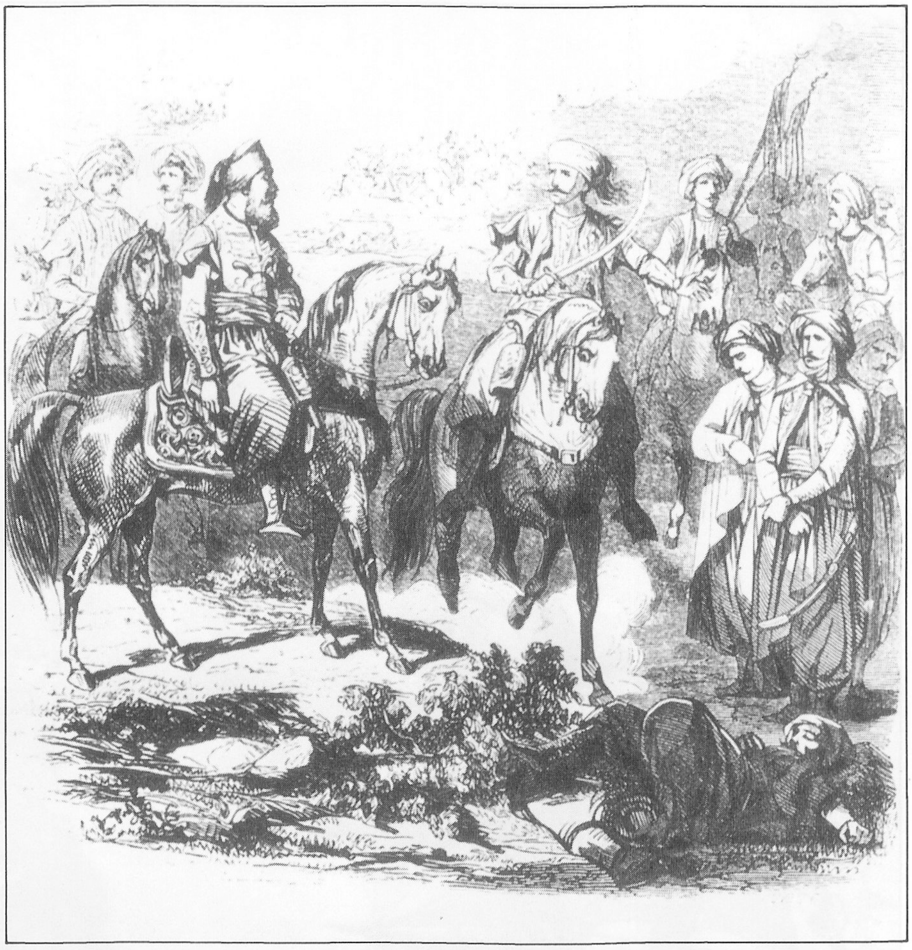
הקרב, שהתפתח בתנאים אלה בין שני הצבאות, לא ארך זמן רב. משפחתה הארטילריה המצרית באש החלה תבוסתם של העת׳מאנים להסתמן במהרה. אנשיהם נהרגו או נִשבּוּ ברובם במהלך אותו יום — ה־24 ביוני 1839 — וכמויות גדולות של נשק ואספקה נפלו לידי המצרים. למחרת נכבש המחנה המבוצר בבירג׳יק, ורק מעטים משרידי הנמלטים הגיעו לאנטוליה, לבשר על התבוסה.

ראיס אפנדי

קיצורו של התואר רַאִיס אל־כֻּתּאבּ ("ראש הפקידים"), שהיה אחד משלושת עוזריו הראשיים של הוֶזיר הגדול. בתחילה שימש הראיס מזכיר הדיואן הקיסרי, וכך היה למעשה הממונה על לשכת הוזיר הגדול ועל ניסוחם ופרסומם של כל הצווים, המינויים, האיגרות והחוזים עם מדינות זרות.

איור 159
קרב נבארינו

איור 160
קרב נציבין

עם התרבות קשרי האימפריה עם אירופה נאלץ הראיס אפנדי להקדיש עצמו יותר ויותר לענייני חוץ, ובכך הפך למעין שר־חוץ. בשנת 1836, במסגרת הריפורמה של מחמוד השני, הוקם דגם ראשון של משרד־חוץ של ממש.

רפאעה ראפע אל־טהטאוי

השיח' רִפַאעַה ראפִעַ אל־טַהְטאוִי היה אינטלקטואל מצרי, שחי ופעל בתקופתם של מֻחמד עלי ויורשיו. הוא היה מן הבולטים בשכבת האינטלקטואלים, שעמדה בחוד המאמץ לאימוץ שיטותיו וערכיו של המערב ולהקנייתם לעמי האסלאם.

אל־טהטאוי היה בעל השכלה רחבה, הן דתית והן מערבית־מודרנית, ופעל בשטחים מגוונים של חיי התרבות והרוח, כמו גם בחיי המעשה.

אל־טהטאוי נולד בשנת 1801 בטהטא (מכאן כינויו) שבמצרים העילית למשפחה מיוחסת, שירדה מנכסיה בשל השינויים שערך מחמד עלי במדיניות האִלתזאם, אך דאגה להקנות לבניה השכלה דתית. אל־טהטאוי למד באל־אזהר מגיל 17 ועשה חיל בלימודיו. בהשפעת מורו, חסן אל־עַטאר, החל ללמוד גיאוגרפיה, היסטוריה וספרות (אַדַאב), שלא נכללו אז בתוכנית הלימודים של אל־אזהר.

בשנת 1824 נתמנה אל־טהטאוי אִמַאם באחד מגדודי "הצבא החדש" (אל־נט'אם אל־ג'דיד), שהקים מחמד עלי. ב־1826 נתמנה אל־טהטאוי, בתפקיד אִמאם, לעמוד בראש משלחת סטודנטים, שיצאו ללמוד בצרפת. שש השנים שעשה בצרפת השפיעו השפעה מכרעת על עיצוב דעותיו ועל הגותו. בפאריס החל — בד בבד עם ניהול משלחת הסטודנטים — ללמוד לימודים מערביים, ורכש השכלה בקשת רחבה של תחומים. את אשר ראה ולמד בצרפת העלה אל־טהטאוי בספרו **תח'ליץ אל־איבְּרִיז פִי תַלְח'יץ בּאריס** (מילולית: "צריפת הזהב בתיאור פאריס").

בספרו זה סיכם אל־טהטאוי את התרשמותו החיובית מאירופה והטיף לעמי האסלאם לרכוש ממנה את המדעים, כיוון שהם חסרים אותם. טהטאוי עמד לא רק על עליונותו הטכנולוגית של המערב, אלא שיבח את ערכיו, אף שידע לבקר את הטעון ביקורת.

עם שובו למצרים פנה לעסוק בשטח החינוך. מינואר 1837 עמד בראש בית־הספר לתרגומים ולשפות. בתפקיד זה עשה רבות לקידום החינוך המערבי ולהנחלת ערכי המערב במצרים. בד בבד שימש עורך העיתון המצרי הרשמי **אל־וַקַאאִע אל־מִצְרִיָה** (מילולית: "האירועים המִצריים") עד לשנת 1850.

איור 161
שיח' רפאעה ראפע אל־טהטאוי

אחד מן הרעיונות הבולטים בהגותו של אל-טהטאוי היה הפטריוטיזם. הוא הרבה לכתוב — בספריו, במאמריו בעיתונים ובשירתו — על חשיבות המולדת (**וַטַן**), והיה הראשון שהשתמש במונח זה, שציין עד אז את אזור הולדתו של אדם, במשמעות האירופית של Patrie (מולדת). רעיון זה היה ניצנה הראשון של הלאומיות הערבית, ולבטח של זו המצרית (שבה נעסוק בהרחבה ביחידה 8). במחשבה זו הושפע טהטאוי מן ההגות הצרפתית, והיה הראשון שהעבירה למצרים.*

* ראה להלן, בסוף חטיבה ד', הערך "רפאעה ראפע אל-טהטאוי ורעיון הפטריוטיזם המצרי".

بولاق مصر
نمره ١٩
وقائع مصرية
يوم الجمعة
في ١٣ شوال سنة ١٢٤٤

איור 162
עמוד השער של העיתון המצרי הרשמי **וקאאע מצריה**, מיום שישי, ה־13 בשַוּאל, 1244 להִג'רה (1829). אל-טהטאוי ערך את העיתון בשנים 1836-1850.

איור 163

כמה מחברי משלחת הסטודנטים, ששלח מחמד עלי לצרפת. מתחת לתמונתו של כל אחד מהן מצוין שמו והתפקיד שמילא לאחר שובו. אל-טהטאוי מופיע בעמודה השמאלית, שני מלמעלה.

איור 164
כמה מחברי משלחת הסטודנטים, ששלח מחמד עלי ללימודים בפאריס. מימין לשמאל: מֻחְרְדַאר עַבְּדִי שֻׁכְּרִי אפנדי; מחמד חֻסְרֻו; אַרְתִּין סִכְּיָאס אל-אַרְמַנִי; מַרסֶל (מרצה צרפתי); אֶצְטֶפַאן אפנדי אל-אַרְמַאנִי; חֻסְרֻו אפנדי סִכְּיַאס אל-אַרְמַאנִי; אחמד אפנדי חסן חַנַפִי; חֻסַין אפנדי.

עם עליית עבאס פאשא, לאחר מות מחמד עלי, ירדה קרנו של אל-טהטאוי והוא הוגלה לח׳רטום. רק עם עלייתו של סעיד פאשא, בשנת 1854, חזר למצרים ושב למעמדו הקודם, עד למותו בשנת 1873.

חשיבותו של טהטאוי בהיסטוריה של מצרים המודרנית היא רבה. הוא היה הוגה-דעות חשוב, שהכיר לעם המצרי את מושגי הפטריוטיות ושלטון הצדק במתכונת האירופית-הצרפתית. בפעילותו בשדה החינוך ובייחוד בשטח התרגומים היה לאחד מחשובי המייסדים של ההשכלה המודרנית במצרים, השכלה שהיא תנאי להִתמערבות ולקידמה.

את תורתו העלה טהטאוי בכמה וכמה ספרים — שהבולטים שבהם הם זה שכבר הזכרנו וכן **מַנַאהִג׳ אל-אַלְבַּאבּ אל-מִצְרִיָּה פִי אל-אַדַאבּ אל-עַצְרִיָּה** (מילולית: ״שבילי הלבבות המצריים במִנהגי התקופה ונוהגיה״) — וכן במאות שירים ובמאמרים בעיתונים.

◇ עוד על אל־טהטאוי ראה במאמרו של ח' שקד, "דעותיו של רפאעה ראפע אל־טהטאוי על מעמד הדת והעולמא במדינה ובחברה", **המזרח החדש**, כרך ט"ז, מס' 4-3 (תשכ"ו-1966), ע"ע 291-271.

תעלת מחמודיה

תעלה המחברת את אלכסנדריה לאַטַף, שעל זרוע הרשיד בדלתה של הנילוס. חפירתה החלה באפריל 1817 ונסתיימה ב־1820.

כריית תעלת מַחמוּדִיה היתה העבודה הציבורית העיקרית, שמחמד עלי יזם — והצליח גם לסיימה. סיפורה של התעלה הוא, בעצם, סיפורן של כל העבודות הציבוריות החשובות, שנטל הפאשא על עצמו: רעיון מבריק, אם כי לא מקורי; תיכנון לקוי; הוצאה לפועל גרועה; בזבוז כספי־עתֵק; שנות סבל לאנשי מצרים.

בשנת 1811 החליט מֻחמד עלי לשקם את התעלה הישנה, שחיברה בין אלכסנדריה לבין אל־רַחְמַאנִיָה, אך התוכנית הבשילה רק בשנת 1817. העבודה החלה באפריל 1817, ובמהלכה הוחלט לשנות את נתיב התעלה ולהעבירו לכיוון אַטַף.

חפירת התעלה הסתיימה בשנת 1820 ומחמד עלי קָרָאָה אל־מחמודיה, על שם ריבונו — ויריבו לעתיד — הסֻלטאן מחמוד השני. אורכה של התעלה היה כ־72 קילומטרים והושקע בה סכום כסף אדיר. מלבד סכומי העתֵק שבוזבזו — שילמו רבים מבוניה הפלאחים בחייהם. רבים מהם מתו ממחסור במזון ובמים, ממחלות ומעבודה קשה. החופרים עבדו מבוקר עד ערב ורבים מהם חפרו בידיהם — מחוסר כלים. קיימות הערכות שונות, כמה אנשים שילמו בחייהם עבור מבצע זה. הסיכומים נעים בין 12,000 ל־100,000 מתים, במשך 10 חודשי עבודה מרוכזת בשנת 1819 לבדה.

ביבליוגרפיה

להלן רשימה מצומצמת של ספרי יסוד (ומאמרים אחדים) בנושאים שבהם עוסקת חטיבה ב.
רשימה זו היא גם המשך לביבליוגרפיה שהובאה בחטיבה א (ספרים הנזכרים בחטיבה א לא
פורטו בחטיבה זו).

א. מצרים

Bear, Gabriel. *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950.* Oxford: Oxford University Press, 1962.

ספר יסודי ומקיף, פרי עטו של פרופ׳ בר (ר׳ הערך: ״גבריאל בר ועבודותיו בנושאי היחסים האגראריים במזה״ת״). הספר מנתח את אחת הסוגיות המרכזיות והחשובות ביותר בתולדותיה של ארץ הנילוס — הבעלות על הקרקעות, והשפעתה על החברה, הכלכלה והפוליטיקה.

idem. *Fellah and Townsman in the Middle East — Studies in Social History.* London: Frank Cass, 1982.

זהו קובץ מאמרים (חלקם נתפרסמו בעבר וחלקם חדשים), שבהם ניתח גבריאל בר נושאים שונים בהיסטוריה החברתית של אזורנו. בספר ארבעה חלקים: פלאח ועירוני במצרים ובסוריה; השיח׳ הכפרי בארץ־ישראל (זהו חלק ממחקרו: **המוח׳תאר הכפרי בארץ־ישראל**, שנתפרסם בהוצאת מאגנס, ירושלים, בשנת תשל״ט); הגילדות התורכיות; מרידות עירוניות וכפריות. הספר מנתח תופעות אלה לאורך העת החדשה ודן בהשלכותיהן על ההיסטוריה באזורנו.

Crabbs, Jack. A. Jr. *History Writing in 19th Century Egypt.* Detroit: Wayne University Press and Cairo: American University of Cairo Press, 1986.

בספר זה דן פרופ׳ קרבס בהיסטוריוגרפיה המצרית במהלך המאה ה־19, ובתרומתה לגיבוש הלאומיות המצרית (שעליה נלמד בחטיבה ד). בספר פרקים על אל־ג׳ברתי (ר׳ ערך בחטיבה א), רפאעה ראפע אל־טהטאוי (ר׳ ערך), עלי פאשא מֻבָּארַכּ (עליו נלמד להלן בחטיבה ג, ר׳ ערך שם) ועוד.

Crouchley, A. E. *The Economic Development of Modern Egypt.* London, 1938.

מחקר חלוצי על ההיסטוריה הכלכלית של מצרים בעת החדשה. אף שנתיישן, ואין כלולים בו פירות המחקר החדיש בארכיונים המצריים והאירופיים, עודו נחשב ספר חשוב להבנת התהליכים הכלכליים במצרים במאה ה־19.

Dodwell, Henry. *The Founder of Modern Egypt — A Study of Muhammad Ali.* Cambridge: Cambridge University Press, 1931 (rep. 1968).

ספר זה הוא אחד מהמחקרים החלוציים על מחמד עלי. הספר מתרכז במחמד עלי האיש, ובהיסטוריה הפוליטית שלו (ושל מצרים בתקופתו). דודוול רואה במחמד עלי — כפי שמעידה כותרת הספר — את "מייסדה של מצרים המודרנית", והספר כולו כתוב בנימה אוהדת ביותר למחמד עלי. למרות התקדמות המחקר מאז כתיבתו, והרחבתו גם לתחומים נוספים (היסטוריה כלכלית, חברתית, אינטלקטואלית ועוד), ולמרות שעל התיזה המרכזית שבספר קמו חולקים — עדיין נחשב ספרו של דודוול מחקר חלוצי חשוב וספר קלאסי.

Ghorbal, Shafik. *The Beginning of the Egyptian Question and the Rise of Mehmet Aly,* London, 1928.

הספר דן בראשית היפרדותה של מצרים מהאימפריה העת'מאנית, ועלייתה כישות פוליטית, עצמאית למעשה. הספר מתמקד בתקופה שבין עזיבת הצרפתים ותפיסת השלטון בידי מחמד עלי, והוא מבוסס בעיקרו על הארכיונים הבריטיים.

Heyworth-Dunne, James. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt.* London, 1938 (rep.: London: Frank Cass, 1966).

במחקר רחב יריעה וחלוצי זה, מתאר ומנתח הֵיוֹרְת'־דאן את מפעל הריפורמות בחינוך, מהחשובים במפעלים שהונהגו במצרים, החל מימי מחמד עלי ועד לראשית המאה ה־20. הספר עודנו נחשב מקור להכרתן של הריפורמות בחינוך ולהבנת מקומו של החינוך בהתפתחותה של מצרים המודרנית.

Lane, Edward. *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians.* London, 1836 (many reprints).

אדוארדליין היה מזרחן ואיש שירות־החוץ הבריטי. ליין שהה בקאהיר שנים ארוכות וחקר את אורחות חייהם של המצרים. שלא כחוקרים אחרים התערה ליין בחברה הקאהירית וחי בתוכה כאחד מבני המקום. ספרו הוא תיעוד מפורט ונדיר של החברה המצרית במחצית הראשונה של המאה ה־19, בתקופה שבה טרם חילחלה השפעתו של המערב לחברה זו. הספר הפך קלאסי מיד סמוך להוצאתו, והוא עדיין זוכה להַדְפֵּס מחדש בימינו.

Al-Sayyed Marsot, Afaf Lutfi. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

בספר זה מנסה המחברת לערוך רוויזיה של תפיסת ההיסטוריה של מצרים המודרנית. רוויזיה זו, כחלק ממגמה היסטוריוגרפית נרחבת יותר, מבקשת לראות את שורשי העת החדשה באזורנו צומחים מתוך תהליכים אוטנטיים של האזור, ותוך המעטת חשיבות הקשר עם המערב ואתגריו. לגישתה זו טוענת המחברת, שמחמד עלי הוא בעצם "אחרון הממלוכים", וממשיך דרכם, ולא מי שפתח תהליכים חדשים במצרים, שמקורם בפלישת בונאפארט. מחמד עלי מוצג כממשיכה של דרך, שראשיתה במאה ה־18, ואשר מסמלה הבולט בתקופה שלפניו היה עלי בי "אל־כביר" (ראה לעיל ביחידה 1). (לדעת חלק ממבקריו מנסה הספר, במקרים רבים, "לכופף" את העובדות — כדי להתאימן לתיזה המרכזית.)

Owen, Roger J. *Cotton and Egyptian Economy.* Oxford: Oxford University Press, 1969.

בספר זה מנתח פרופ׳ אואן את חשיבות גידול הכותנה במצרים מימי מחמד עלי, ואת מעברה של הכלכלה המצרית ל"כלכלת שוק". הספר הוא תרומה בסיסית להבנת תהליכי המודרניזציה בכלכלה, שהונהגו במצרים מאז ימי מחמד עלי.

Rivlin, Helen Anne B. *The Agricultural Policy of Muhammad ʿAli in Egypt.* Cambridge [Mass.]: Harvard University Press, 1961.

בספר זה מציגה החוקרת את מכלול הריפורמות של מחמד עלי בכלכלה ובמינהל, תוך הדגשת בעיות הקרקע והחקלאות. (שלא כמשתמע משמו, הדיון מתפרס גם על תחומי ריפורמה נוספים). בספר נספחים, ביבליוגרפיה ואגרון מונחים (גלוסארי) מפורטים ומועילים.

ב. האימפריה העת׳מאנית (כולל המחוזות דוברי הערבית)

Shaw, Stanford and Ezel Kural Shaw. *The Ottoman Empire and Modern Turkey.* Vol. II

(ראה לעיל, חטיבה א).

ברנארד לואיס, **צמיחתה של תורכיה המודרנית** (ראה לעיל, חטיבה א׳).

Berkes Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey.* Montreal; McGill University Press, 1964.

חוקר תורכי בוחן את תולדות האימפריה העת׳מאנית במאות האחרונות כתהליך של חִילוּן (סֶקוּלריזציה), שתחילתו במאה השמונה־עשרה ושיאו במהפכת אתאתורכ.

Findley, Carter. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire — The Sublime Porte 1789-1922.* Princeton: Princeton University Press, 1980.

ספר הסוקר את התפתחות המוסדות הביורוקרטיים באימפריה העת׳מאנית במאה ה־19, כתוצאה משינויים פנימיים ומלחצי מעצמות המערב. המחבר עושה שימוש במתודות היסטוריוגרפיות חדישות.

Heyd, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana* Vol.IX: *Studies in Islamic History.* Jerusalem: Magnes, 1961.

אוריאל הד, שהיה מחשובי העת׳מאניסטים בישראל, בוחן במאמר זה את המימסד הדתי בתקופת תחילת הריפורמות ואת דרכי התמודדותו עם ניסיונות התיקון והחידוש, שהנהיגו סלים השלישי ומחמוד השני. (על אוריאל הד ראה ערך בחטיבה ד.)

Karpat, Kemal, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *IJMES*, Vol. III (1972), pp. 243-281.

מאמר מסכם, המתאר את השינוי שהתחולל בדמותה ובמהותה של האימפריה העת׳מאנית במאה התשע־עשרה.

Levy, Avigdor, "The Officer Corps in Sultan Mahmud's New Ottoman Army", *IJMES*, Vol. II (1971), pp. 21-39.

המאמר בוחן מגזר צר במערך הריפורמות של מחמוד השני — הקצונה בצבאו החדש. אולם דרך פריזמה זו עומד המחבר על הקשיים והמכשלות שעמדו בפני מתכנני ומבצעי הריפורמות בתחילתן.

Slade, Adolphus. *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.* London, 1854.

רשמי־מסע של ימאי אנגלי, שסייר ברחבי האימפריה העת׳מאנית בשנות השלושים של המאה התשע־עשרה. נחשב לאחד מהטובים בספרי־המסע שחוברו בתקופה זו.

White, Charles. *Three years in Constantinople.* London, 1845.

צ׳ארלס וייט, שהתגורר באסתאנבול שנים אחדות בתקופת שלטונו של מחמוד השני, הצליח — כך סבורים היסטוריונים רבים — במשימה שמעטים מבני־המערב עמדו בה. דהיינו, לחדור את המחסום, שבין תרבותו המערבית לבין התרבות העת׳מאנית, ולתאר את תקופת הריפורמות שלא מתוך גישה פטרנליסטית, אלא בעין בוחנת, ולעתים אף אוהדת.

Kushner, David (ed.). Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation. Jerusalem and Leiden: Yad Ben Zvi and E.J. Brill, 1986.

אסופת מאמרים, הבוחנת היבטים שונים בחברתה, בכלכלתה ובמעמדה הפוליטי של ארץ־ישראל בשלהי התקופה העת׳מאנית, מתחילת תקופת התנט׳מאת.

בן־אריה, יהושע וישראל ברטל (עורכים) **ההיסטוריה של ארץ־ישראל: שלהי התקופה העת׳מאנית.** ירושלים: כתר ויד יצחק בן־צבי, 1983.

חלק מסדרת ספרים על ההיסטוריה של ארץ־ישראל בתקופות שונות. כרך זה עוסק בתיאור כללי של הארץ מתקופתם של סלים השלישי ומחמוד השני ואילך.

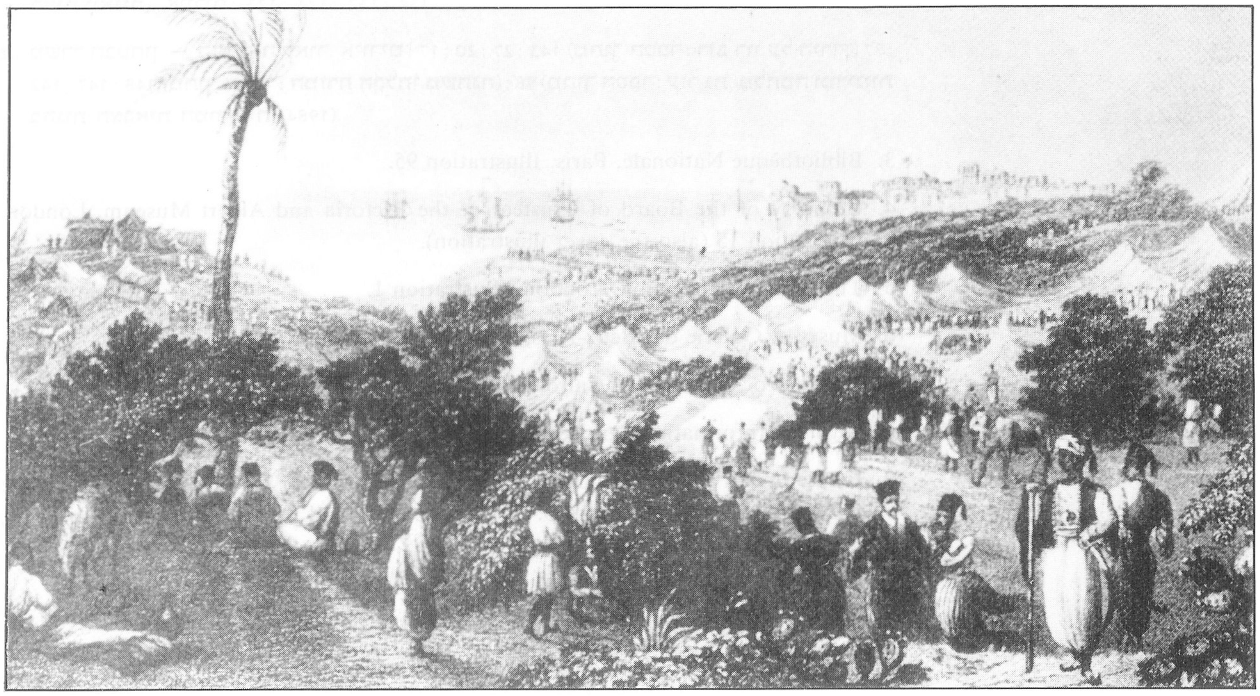
לוח תאריכים ליחידות 4-3

*מ' = משוער

1770(מ')-2 באוגוסט 1849	— שנות חייו של מֻחַמַּד עלי
ספטמבר-אוקטובר 1801	— הפינוי הצרפתי את מצרים
אפריל 1803	— תפיסת מכה בידי הוהאבים
מאי 1803	— מֻחמד עלי מקבל את הפיקוד על היחידות האלבניות
1805-1803	— תקופת המאבק על השלטון במצרים
יולי 1805-יולי 1848	— **תקופת שלטונו של מֻחמד עלי במצרים**
1812-1806	— מלחמה בין האימפריה העֻת'מאנית לרוסיה
מארס 1807	— נחיתת כוח בריטי בפיקוד פְרֵיזֶר במצרים
1808-1807	— **תקופת שלטונו של הסלטאן העת'מאני מֻצְטַפָא הרביעי**
1839-1808	— **תקופת שלטונו של הסלטאן העת'מאני מחמוד השני**
1 במארס 1811	— טבח הממלוכים במצודת קאהיר בידי מחמד עלי
ספטמבר 1811-ספטמבר 1818	— מערכותיו של צבא מחמד עלי בחצי־האי הערבי נגד הוהאבים
1812	— ביטול האִלְתִזאם במצרים העילית
1814	— ביטול האִלְתִזאם במצרים התחתית
1817-1815	— מרד סֶרבי נגד האימפריה העת'מאנית
1815	— ראשית אימונן של יחידות הנִט'אם אל־גַ'דיד בצבא מֻחמד עלי
1816	— קביעת שיטת המונופולין על המלאכה (ובייחוד הטכסטיל) במצרים
1831-1816	— דַאוּד פאשא מושל בגדאד
1817	— הקמת בית־החרושת המודרני הראשון לטכסטיל במצרים

1820-1817	— חפירת תעלת מחמודיה
1832-1818	— שנות שלטונו של עבדאללה פאשא כואלי צידון ועכו
1822-1820	— מערכותיו של צבא מחמד עלי לכיבוש הסודאן
1823-1821	— מלחמה בין האימפריה העת'מאנית לפרס
1830-1821	— מלחמת העצמאות היוונית
1822	— ייסוד בית־הדפוס הראשון במצרים (בבּוּלאק)
1824-1822	— דיכוי המרידה בכּרֵתים בידי צבא מחמד עלי
1828-1822	— מערכותיו של צבא מחמד עלי בכּרֵתים ובמוֹרֵיאה
1823	— ייסוד העיר חַ'רְטוּם
1824	— הקמת "לשכּת התרגומים של השער העליון" באִסתאנבּוּל
1827-1824	— מערכותיו של צבא מחמד עלי ביוון, בהנהגת בנו, אִבּראהים פאשא
ינואר 1825	— נחיתת הצבא המצרי, בפיקוד אִבּראהים פאשא, במיסוֹלוֹנְגִי
15 ביוני 1826	— טבח היֶניצֶ'רים באִסתאנבּוּל בפקודת מחמוד השני
1831-1826	— שנות שהותו של רִפאעה רָאפִע אל־טַהְטַאוִי כּאִמאם משלחת הסטודנטים בפאריס
1827	— ייסוד בית־הספר לרפואה באִסתאנבּוּל
28 בפברואר 1827	— תחילת הלימודים בבית־הספר לרפואה שייסד ד"ר קְלוֹט באבּוּ זַעְבַּל
6 ביולי 1827	— חתימת "הסכם לונדון" בין בריטניה, צרפת ורוסיה על תמיכתם ביוונים
20 באוקטובר 1827	— קרב נאבּארינו
אוקטובר 1828	— נסיגת הכוחות המצריים מיוון
1829-1828	— מלחמת האימפריה העת'מאנית נגד רוסיה
21 בספטמבר 1829	— חתימת אמנת אַדְריאנוֹפּוֹל
5 ביולי 1830	— הפלישה הצרפתית לאלג'יריה
1840-1831	— תקופת שלטונו של אבראהים פאשא על סוריה וארץ־ישראל
21 בדצמבר 1832	— קרב קוֹנְיָה
8 באפריל 1833	— הסכם כּוּתַאהְיָה בין האימפריה העת'מאנית ומצרים
1834	— הקמת האקדמיה הצבאית (חַרְבִּיָה) באִסתאנבּוּל
מאי 1834	— פרוץ המרידה בארץ־ישראל כנגד השלטון המצרי
אוקטובר 1834	— מרידה כנגד השלטון המצרי בהרי הנֻצַיְרִיָה
1834	— ייסוד הדפוס הערבי בבירות
1834	— קביעת מטבע אחיד במצרים
1834	— ראשית תיכנון הקמתו של סכר האצירה, שיזם מֻחמד עלי, על הנילוס
1839-1835	— שנות שהייתו של הלמוט פוֹן־מוֹלְטְקֶה באִסתאנבּוּל
1836	— הקמתו של בית־הספר האימפריאלי למוסיקה באִסתאנבּוּל
יוני 1836	— ייסוד בית־הספר לתרגומים בקאהיר (בתחילה בהנהלת אִבּראהים אֶפֶנְדִי, ומינואר 1837 — בהנהלת רִפַאעה אל־טַהְטַאוִי)

יוני 1837	— הקמת מיניסטריון החינוך (דִיוַאן אל־מַדַארִס) במצרים
נובמבר 1837	— מרידה נגד שלטון אִבְּראהים פאשא פרצה בחורַן (דוכאה באוגוסט 1838)
16 באוגוסט 1838	— חתימת הסכם בַּלְטה לִימַאן
ינואר 1839	— כיבוש עֲדֶן בידי הבריטים
24 ביוני 1839	— קרב נְצִיבִּין (נַזִיבּ)
1861-1839	— **שנות שלטונו של הסלטאן העת'מאני עבּד אל־מַג'יד**
3 בנובמבר 1839	— הכרזת החַ'ט־י שַׁרִיף של גֻלְחַ'אנֶה
מאי 1840	— מרידה בלבנון נגד השלטון המצרי
15 ביולי 1840	— חתימת "אמנת לונדון" בין בריטניה, אוסטריה, פרוסיה ורוסיה בנושא 'השאלה המזרחית'
1 באוגוסט 1840	— הופעת הצי של הקומודור נַאפְּיֶר מול חופי בירוּת
28 באוגוסט 1840	— נחיתת כוחותיו של נאפּיֶר במפרץ ג'וּנְיֶה
פברואר 1841	— הענקת "פִרְמַאן הירושה" לבית מחמד עלי
יולי 1841	— חתימת "אמנת המיצרים" בין בריטניה, צרפת, פרוסיה, רוסיה ואוסטריה
1842	— קִצה של אמירות בית שִׁהַאבּ בלבנון
1858-1842	— שנות כהונתו של סְטְרַטְפוֹרְד קַאנִינְג (הלורד דֶה־רֶדְקְלִיף) כשגריר בריטניה באִסתאנבּוּל
1846	— ראשית הפיקוח הממשלתי על הכֻּתַּאבִּים באימפריה העֻת'מאנית
יולי 1848-נובמבר 1848	— **תקופת שלטונו של אִבְּראהים פַּאשא כואלי מצרים**
1854-1848	— **שנות שלטונו של עַבּאס חִלְמִי פּאשא (הראשון) כואלי מצרים**

איור 165

מחנה צבאו של אִברהים פאשא מדרום לעיר יפו. העיר נכנעה בפניו ללא קרב בנובמבר 1831. ציור מתוך ספר נוסעים, שהופיע בשנת 1840.

מקורות הקטעים המצוטטים והאיורים

עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות של כל החומר ממקורות חיצוניים.
אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו — נפעל לתקנה במהדורות הבאות.

We have endeavoured to trace the copyright holders of all external material. We sincerely apologize for any omission or error and, upon notification, will be pleased to rectify it in future editions.

תודתנו נתונה למוסדות ולהוצאות הבאים על הרשות להשתמש בחומר כתוב ובאיורים לצורך הכנת חטיבה זו:

א. מקורות הקטעים המצוטטים

1. החברה המזרחית הישראלית (באדיבות מר עֻזא טס — מזכיר החברה), עבור המאמר: דוד פרחי, "נִזאם־י ג'דיד — הרפורמות הצבאיות במצרים בתקופת מחמד עלי", **המזרח החדש**, כרך כ' מס' 4 (1970), ע"ע 348-325.
2. הוצאת י' ל' מאגנס, האוניברסיטה העברית — ירושלים, עבור הקטעים מן הספרים: ברנארד לואיס, **צמיחתה של תורכיה המודרנית**, (תרגום עברי, 1983), ע"ע 85-61. פ' ג' וטיקיוטיס, **תולדותיה של מצרים**, (תרגום עברי, 1984), ע"ע 51-50; 63-53; 69-68.
3. הוצאת קרית־ספר, ירושלים, עבור הקטע מן הספר: צ"י הרשלג, **מבוא להיסטוריה הכלכלית של המזרח התיכון בעת החדשה** (1965), ע"ע 29-26; 81; 96-83.

ב. מקורות האיורים

1. הוצאת מוסד ביאליק, באדיבות יד יצחק בן־צבי (מתוך הספר: **ארץ ישראל ויישובה בתקופה העות'מאנית**). איורים: 123; 124; 132; 134.
2. משרד הבטחון — ההוצאה לאור. איורים: 17; 20; 27; 143 (מתוך הספר: **רוֹב רוי על הירדן**) 77; 142; 147; 148 (מתוך הספר: **המזרח הבלתי משתנה**); 98 (מתוך הספר: עזר גת, **מלחמה ומדיניות בהגות הצבאית המודרנית**, 1984).
3. Bibliothèque Nationale, Paris. Illustration 95.
4. Courtesy of the Board of Trustees of the Victoria and Albert Museum, London. Illustration 15 (also the cover illustration).
5. The Mansell Collection, London. Illustration 1.
6. Musée et Galerie des Beux-Arts, Bordeaux. Illustration 78.
7. Museum of Islamic Art, Cairo. Illustration 128.
8. Nigerian Information Service, Illustration 139.
9. Emine Foat Tugay, *Three Centuries-Family Chronicles of Turkey and Egypt*, London: Oxford University Press, 1963. (reproduced by kind permission of the publisher), Illustration 88.

בית מחמד עלי*

1. מְחַמַּד עלי
(פאשא, 1805-1848)

2. אִבראהים
(פאשא, 1848)

טוסון

4. מְחַמַּד סעיד
(פאשא, 1854-1863)

5. אִסמאעיל
(פאשא, 1863-1867;
חֶ'דיו, 1867-1879)

3. עַבַּאס חִלְמי הראשון
(פאשא, 1848-1854)

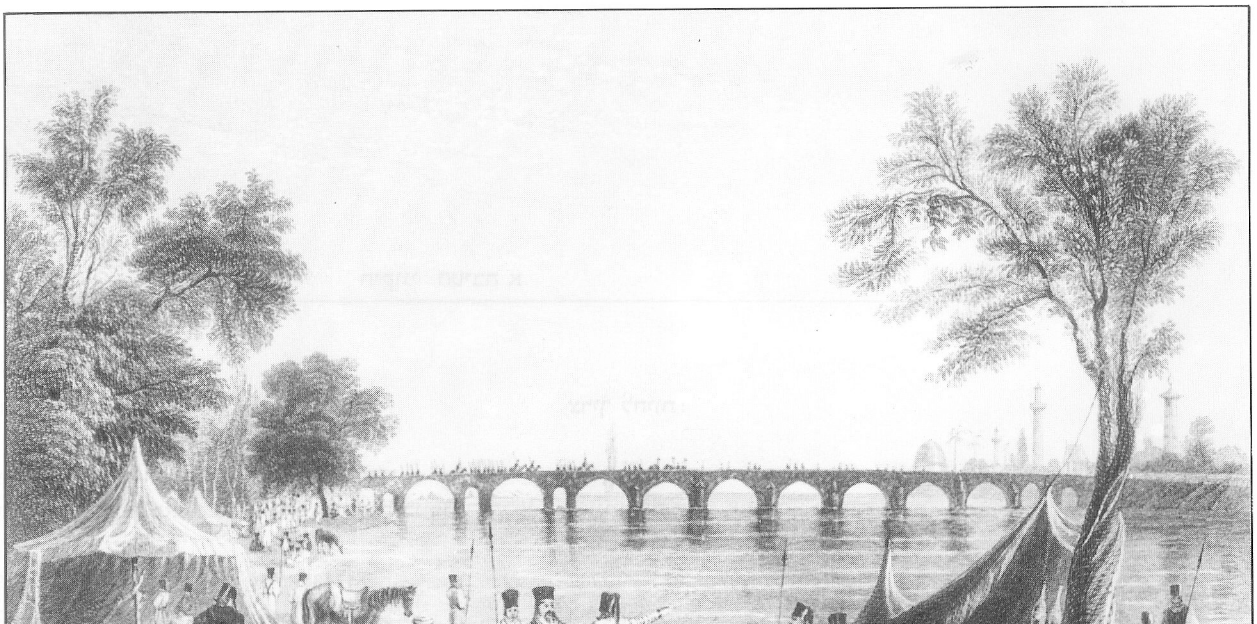
6. מְחַמַּד תַוְפִיק
(חֶ'דיו, 1879-1892)

8. חֻסֵין כַּאמִל
(סֻלטאן, 1914-1917)

9. אחמד פואד הראשון
(סֻלטאן, 1917-1922;
מלך, 1922-1936)

7. עַבַּאס חִלְמי השני
(חֶ'דיו, 1892-1914)

10. פַּארוּק
(מלך, 1936-1952)

איור 166
מחנהו של אִבראהים פאשא על־יד אדנה שבאנטוליה: ליתוגפריה בת־הזמן, מאת הצייר האנגלי בארטְלֶט, שפורסמה בלונדון ובפאריס בשנת 1840. גדודי ה״נִט'אם״ של מחמד עלי חוצים את נהר הסיחן — כנראה בדרכים לקוניה, בשנת 1833.

* התואר ושנות השלטון — בסוגריים